

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF KYRGHYZ REPUBLIC

NATIONAL CENTRE OF MANAS STUDIES
AND ARTISTIC CULTURE

THE «MEERIM» INTERNATIONAL
CHARITABLE FOUNDATION FOR
SUPPORT OF CHILDHOOD AND MATERNITY

TOLTOY

THE 8-TH VOLUME OF
«EL ADABIATY» (PEOPLE'S LITERATURE) SERIES

РЕДКОЛЛЕГИЯ:

АЙТМАТОВ Ч. Т. — башкы редактор

АКАЕВА М. Д.

АКМАТАЛИЕВ А. А. — башкы редактордун
орун басары.

ДУЙШАЛИЕВ К. Ш.

ЖАЙНАКОВА А

КАРЫПКУЛОВ А. К.

КЕБЕКОВА Б. К.

КЫРБАШЕВ К. К.

МАКЕШЕВ А.

МУСАЕВ С. М.

САПАРБАЕВ К. С. — башкы редактордун
орун басары.

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН ИЛИМДЕР
УЛУТТУК АКАДЕМИЯСЫ

МАНАСТААНУУ ЖАНА КӨРКӨМ МАДАНИЯТТЫН
УЛУТТУК БОРБОРУ

ЭЛ АРАЛЫК «МЭЭРИМ» КАЙРЫМДУУЛУК
ФОНДУ

ТОЛТОЙ
«ЭЛ АДАБИЯТЫ СЕРИЯСЫНЫН
8-ТОМУ

Филология илимдеринин доктору, профессор
АБДЫЛДАЖАН АКМАТАЛИЕВДИН
жалпы редакциясы астында

Түзгөн: Филология илимдеринин кандидаты
К. КЫРБАШЕВ

ББК 82.3 (2 Ки)

Т—54

«Эл адабияты» сериясы
Көркөмдөгөн сүрөтчүсү Р. А. Исаков

Т—54

Толтой: Эпос /А. Акматалиевдин жалпы редакциясы астында; Баш сөзүн жаз. ж-а түз. К. Кырбашев; Кырг. Улут. И. А. ж. б. — Б.: Шам, 1999.—348 б. («Эл адабияты»).

ISBN 5-7499-0119-X

«Толтой» дастаны Кызыл-Суулук кыргыздардын залкар манасчысы Жусуп Мамайдын айтуусунда «Шинжаң» басмасында жарык көргөн. Толтой өз алдынча эпикалык чыгарманын каарманы катары биринчи жолу айтылып жатат. Чыгарма кызыктуу окуялары менен окурмандардын сүйүктүү китеби боло алат деген үмүттөбүз.

Т $\frac{4702300500}{M 455(11)-99}$ 121—1999

ББК 82.3 (2 Ки)

Басмага Манастануу жана көркөм маданияттын улуттук борборунун
Окумуштуулар Кеңеши тарабынан сунуш кылынган.

А д и с р е д а к т о р — профессор
САПАРБЕК ЗАКИРОВ

Р е ц е н з е н т и — филология илимдеринин кандидаты
ЛАЙЛИ ҮКҮБАЕВА

ISBN 5-7499-0119-X

- © Манастануу жана көркөм маданияттын улуттук борбору.
- © Эл аралык «Мээрим» кайрымдуулук фонду.
- © «Шам» басмасы, 1999-ж.

«ТОЛТОЙ» ДАСТАНЫНА КАРАТА СӨЗ

Айтылуу Кызыл-Суулук кыргыздардын оозеки чыгармачылык үлгүсүнүн дагы бир нускасы «Толтой» дастаны колубузга тийди. Бизде айтылып жана жазылып калган кенже жана чоң эпостордун ичинде өз алдынча эл арасына баатырдык чыгарма болуп тараган «Толтой» аттуу эпикалык чыгарма жок. Кесе айткан себебиз «Толтой» деген ат менен эл арасында таралып жана жазылып калган чыгарма кезиктирбегендиктен айтылып жатат. Албетте, окурман «Семетей» эпосундагы Толтой менен Чынкожонун окуясын эсине алып, бул Толтой жөнүндөгү окуя экендигин күбө кылар. Ооба, Толтой жөнүндөгү «Семетей» эпосундагы чагылдырылган баян улуу эпостун бир гана Айчүрөккө байланыштуу айтылган эпизоду экендигин эч ким тана албайт. Сөз болуп жаткан «Толтой» дастаны өзүнүн композициялык курулушу жана сюжеттик өзгөчөлүгү боюнча Толтойдун жигитчилик курагынан баштап, акыркы өлүмүнө чейинки окуяны ичине камтыйт. Эпостун композициялык курулушу өз алдынча сюжеттик өзөктү түзгөн бир канча эпизоддордон куралып, бул эпизоддордун мазмуну башкы каарман Толтойдун тегерегине топтоштурулуп, анын баатырлык жүрүштөрүнөн баян берет. Баян негизинен Толтой баатырдын көрсөткөн эрдиктери, өмүрү жана баатырдык жүрүштөрү толугу менен айтылган. Эпикалык чыгарманын спецификалык өзгөчөлүгүндө кандай гана каарманга кайрылбайлы, ал өзүнүн алгачкы эрдиктерин көрсөтөр алдында каармандын өз алдынча бир тарапка бет алып аттанып чыгуусу салт катары айтылып келингени законченемдүү көрүнүш. Мындай мотивдик жөрөлгө бир гана элдин оозеки чыгармасына мүнөздүү болбостон бардык элдердин оозеки чыгармаларына да таандык. Бул көрүнүштү «Толтой» дастанынан да байкап жатабыз.

Анткени, дастандын башкы каарманы Толтой баатырдын сонорго чыккан жери, анын душман баатырларына кездешкени жана алар менен болгон кармаштардан башталып, сюжет андан ары өөрчүтүлөт да аягы барып Айчүрөктү алууга барганда курман болушу менен аяктайт. Бул баатырлык баянга аярлык менен ой токтотуп, көз жүгүртсөк, мындан Толтойдун кыргыз эли үчүн жан дили менен берилип, жат душмандардан коргогон адилет, акыйкатчыл баатыр экендигин баамдоого болот.

«Толтой» дастаны Кызыл-Суулук кыргыздарда эл арасында айтылып, баатырлык баян катары кеңири тараган чыгармалардан болгон экен. Эскерилип жаткан баатырлык баян өз учурунда элдик мураска аябай берилген жана аны талыкпастан чогултуп келген Жусуп Мамайдын агасы Балбай тарабынан жазылып, кагазга түшүрүлгөн (1916—1930-ж.ж.). Түшүрүлгөн эпикалык чыгарма ким тарабынан айтылып келгендиги жана кайсыл аймактарда тарагандыгы Балбай тарабынан жазылып калбагандыгы дастандын «Сөз башында» жазылган. «Сөз башында» «Толтой» эпосу «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүгү болгон «Семетей» эпосунун негизги эпизоддоруна жата тургандыгы да эскерилет. Жазылган кол жазма «Маданий көңтөрүлүш» дүрбөлөңү учурунда Балбай жазыксыз жерден түрмөгө алынганда көптөгөн элдик мурастар менен бирге «Толтой» дастаны да жоголуп кетет. Бирок бул кол жазманы өз учурунда окуган Жусуп Мамай жатка сактап калган экен. Ушундай феномендик таланттын натыйжасы элдик мурасты кайра элге берүүгө чоң жардам берди. Жигердүү эмгектин жемиши Кызыл-Суулук кыргыздарды гана эмес, Ала-Тоонун аймагында жашаган кыргыздарды да дагы бир жаңы эпикалык чыгарма менен тааныштырып олтурат.

Толтой жөнүндөгү баян бизде «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүмү «Семетей» эпосунда өзүнчө эпизод болуп, «Чынкожо, Толтой чатагы» деп аталат да Толтойдун өмүрү, анын көрсөткөн баатырлык жүрүштөрү жөнүндө толук айтылган баянды окуй албайбыз. «Семетей» эпосунда бул эпизод варианттарда бир мазмундагы сюжеттик өзөктү берсе да айрым бир кырдаалдарда деталдык көрүнүштөрү, образдык

сүрөттөмөлөрү, жүргүзгөн аракеттери, кыял жоруктары жагынан айырмачылыкка ээ экендигин белгилей кетүүгө болот. Бирок Толтойдун балалык чагынан өлүмүнө чейин бир сюжеттик нукту түзгөн жана өз алдынча чыгарма катары айтылганы кездешпегенин жогоруда да эскердик.

Ж. Мамайдын айтуусундагы «Толтой» дастаны «Толтойдун балалык чактары», «Толтойдун баатырлыктары», «Чынкожонун Толтойдун аздыра башташы» жана «Толтойдун адашуусу» деген чоң төрт бөлүмдөн турат. Эскерилген төрт чоң бөлүм өз алдынча бир нечелеген эпизоддорго бөлүнүп, бир композициялык курулушту түзгөн баш каармандын өмүрүн жана баатырдык жүрүштөрүн баяндаган сюжеттик өзөккө ээ чыгарма.

Ж. Мамайдын жазып калтырган эпосунун мазмундук баяндалышына караганда, балким, биздин элдин арасында да Толтой жөнүндө өзүнчө оозеки айтылып жүргөн баян болгон чыгар. Ал баян кийинчерээк көлөмдүү эпикалык чыгарманын сюжеттик өзөгүнө сиңирилип кеткендиктен Толтойдун жүргүзгөн эрдиктеринин Айчүрөккө байланыштуусу гана эпосто сакталып, калган окуялары эскерилбей эстен сырт калышы да мүмкүн. Толтой деле Манас, Семетей ж. б. баатырлар сыяктуу эле кыргыз элинин бейкутчулугун сактаган жана адилеттик үчүн күрөшкөн кыргыздан чыккан башка баатырлардай эле өзүнүн эрдиги менен даңкталган баатырлардан болуп сүрөттөлөт.

Дастандын мазмуну дүйнөлүк эпостордо айтылып келген жана салт катары үлгү болуп калган баатырдын аттанып чыгып баатырларды издөөсү, же мергенчиликке жалгыз чыгып кетүүсү сыяктуу мотивдердин негизинде ар бир баатырдын өзүнө тең келе турган баатырлар менен кездешип беттешкени менен башталат. Толтой жөнүндөгү баяндын шартталышы ушул мотив аркылуу ачылып, ал алгачкы жааган кар менен эч кимге айтпастан, жигиттерине туйгузбастан, тайганы менен бүркүтүн алып сонорго аттанып кетет. Бир нече күндөн кийин жер чалгындап жүргөн кызылбаш элинин ханы Контукчу баатыр келип кабылат. Эки баатырдын кездешүүсүндөгү кырдаал окуяны андан ары өөрчүтүп, чыйралта баштайт.

Улам барган сайын кырдаалдык карама-каршылыктар арбуунун натыйжасында окуянын чыйралуусу курчунт да Толтойдун каармандык түйшүгүн арбытат. Ар бир баатыр өз жеринин жана элинин тынччылыгын сактоо үчүн кандай гана кырдаалдык шартта болбосун ал анын коопсуздугу үчүн кам көрөт. Канчалык максатта эл камын жеген баатыр экендиги белгилүү болсо да негизги ою олжо табуу болгондуктан Контукчу да, кийинки окуянын себепчиси болгон түркмөн элинин ханы Кырым кандын уулу Камангил да алды менен баскынчылык максатты көздөшөт. Басып алуучулукту көздөгөн баатырлар өкүмдүк саясатын жүргүзөт да ар дайым өзүн көтөрө сүйлөп баатырлыгын, кимдерди жеңгендигин ж. б. эрдиктери жөнүндө мактануу менен жарыялап, экинчи тараптагы баатырды кемсинтип, кордоого алып, коркутуп, үркүткөн айбаттуу сөздөр айтышат.

Эпикалык сюжеттин башталышы жалпы эпостун жаратылышына мүнөздүү делинген салттык мотив менен башталат да андан ары окуя өз нугу менен өөрчүтүлүп, башкы эпикалык каармандын баатырлык жүрүшүндөгү көрсөткөн эрдиктерин баяндап олтурат. Окуя барган сайын тереңдеп, ситуациялык кагылыштар курчуп, улам жаңы мотивдер пайда боло берет. Жаңы мотивдердин пайда болушу менен баш каарман улам жаңы окуяга дуушар болот да окуя татаалдашып, сюжет өөрчүгөн сайын жаңы нукка түшүп, баатырдын дагы бир ачылбай жаткан жаңы сапаттары байкала баштайт. Эпостун биринчи бөлүгүндө баяндалган Толтойдун көрсөткөн эрдиктеринин башталышынын алгачкы гана баскычындагы экспозициялык милдетти аткаруу менен баш каармандын душман менен болгон беттешүүсү сюжеттин түйүндөлүшүнө алып келди. Толтойдун көрсөткөн эрдиги ушул эле эки баатыр менен чектелип калбайт. Кыргыздардын эли менен жерине көзүн арткан баскынчы душмандардын баатырлары баш көтөрүп чыга

баштайт. Буга себеп кыргыздын эли менен жерин көздүн карегиндей сактап келген Манас баатырдын эпиканын дүйнөсүнөн кетиши болду. Анткени, жолун жолдоп эл менен жерин коргоп калуучу Семетейдин жаштыгынан пайдаланып Жакып балдары Абыке, Көбөштү тукуруп Манастын ордосун талайт. Баланы аман сактап калууну көздөгөн Каныкей оор кырдаалга карабастан Семетей менен Чыйырдыны ала качып Темирканга кетет. Кароосуз калган эл душман үчүн чаап алууга оңой олжо болуп берет. Коргоп калар Манас жок, Семетей Букарда жүргөндөн пайдаланып, душман баатырлары кыргызга өктөмдүк менен келип, Жакыпты, балдары Абыке, Көбөштү баш кылып баш көтөртпөй басып, салык салып, өз бийлигин жүргүзө баштайт. Муну «Толтой» эпосунун кийинки бөлүмдөрүндө катышкан Коронкыр, Карезги, Керкимат жана бай Чакайдын жүргүзгөн иш аракеттерине байланыштуу айтылган окуяларда толук болбосо да аталган баатырлардын сөздөрүндө эскерилип турат. Бул эскерүүлөрдө ар дайым Толтойго карата айтылып, күч көрсөтүү болуп саналат. Бирок Манастан кийин кыргызды душманга бастыра койбос баатыр бар экендигин далилдеп Толтой чыгат. Бул жагдайды жомокчу мындайча баяндайт.

Өлгөн менен эр Манас,
Баатыры бар кыргыздын
Элинин кунун издерге.

Бул жалгыз гана Толтойго таандыкталбастан эпосто эскерилип жаткан Семетейге, ошондой эле Кошой баатырдын уулу Жалгызекке да карата айтылып жаткандыгы эпостун контекстинде ачык эле байкалат. Эпостун мазмунунда Семетей менен Жалгызектин жогоруда эскерилген баатырлар менен түздөн түз майданга чыгып көрсөткөн эрдиктери айтылбаса да сөз арасында өзгөчө Толтойдун атасы Багыштын сөзүндө баса айтылат. Ал эми Семетей жөнүндө эпостун акыркы бөлүмдөрүндө Чынкожо менен Толтойго байланыштуу окуяда кенен баяндоого алынат.

Жогоруда эскерилгендей Толтой өз баатырлыгынын алгачкы баскычын Контукчу менен Камангилге кездешип жоокерлик сыноодон өтөт. Өз күчүнө ишенген жана эл, жери үчүн ар дайым кам көргөн, анын коопсуздугун ойлогон Толтой тынчып жатып алган жок. Мындай жоокерлик жүрүшкө эпиканын табиятында кандайдыр бир түрткү себептер пайда болуп турат. Ушундай себеп — мотивдердин биринен болуп, анын түш көрүүсү, түшүндө каман жана анын торопойлоруна туш келип, ошондой эле жакшылык жышаандагы айга, дагы башка нерселерге дуушар болушу душман менен кармашууга шарт түзөт.

Сюжеттин түйүндөлүшүнүн андан ары өөрчүтүлүшү эпостун мазмунунда айтылгандай жеңишке ээ болгон Толтой тынчып жатып албастан жер кыдырып, эл көрүп, сөз угуп, Кашкар каны Карезгинин кыргызга жасаган кордугун угат. Бул жорукту уккан Толтой тынч калбастан элден жыйып алган дүнүйөнү куткарып калуу үчүн Ошко келип Карезгинин дайынын билет.

Толтойдун акыл менен жүргүзгөн каармандык жүрүшү жана көрсөткөн баатырдыгы элдин идеалдык көз карашын берип жатат. Анткени, эли-журтун сүйгөн баатыр адилеттик жана бейкутчулук үчүн жан дили менен берилип, жанын аябастан кармашып, бир гана жедигер элине аркасын тийгизбестен, жалпы кыргыз журтунун тынчтыгын коргоп калган баатыр уулдан экендигинин ачык далили болду. Мунун өзү элдин башынан бери көкөй кести болуп келген оюнун чындыкка айланып, эркиндик үчүн кармаша турган идеалдын эпиканын дүйнөсүнө келиши менен тилеген тилектин иш жүзүнө ашырылышы болуп калды.

«Толтой» дастанында чагылдырылган оштук кыргыздар жөнүндө айтылган баян Ала-Тоолук кыргыздардын оозеки чыгармачылыгында учураган эмес. Ошондой эле өз алдынча эпикалык баяндын айтылгандыгы жөнүндө маалыматты да кездештирген

эмеспиз. Эскерилип жаткан чакан эпизоддогу окуянын өзү эле жаңылык катары кабыл алынып, экинчи жагынан Толтой баатырдын дагы бир баатырдык жүрүшүндөгү жүргүзгөн күрөшүнүн жаңы барагын ачып жатат.

Биздеги көпчүлүк эпикалык чыгармалардын «Курманбек», «Эр Табылды», «Жаныш, Байыш», «Жаныл Мырза» ж. б. баш каармандары кыргыз жерине көз арткан калмак кандары менен кармашат. Ал эми «Толтой» дастанында болсо кыргыздарга чектеш жашаган коңшу элдердин кызыл баш, түркмөн, калмак, чүрчүт, шибе, ж. б. баатырлары менен болгон Толтойдун баатырдык күрөшү баянга алынат. «Толтой» дастаны биздеги эпикалык чыгармалардан ушул жагы менен да айырмаланып турат. Ошондой эле эпос композициялык курулушу жагынан да өз алдынча чыгармалык мааниге ээ бир нече эпизоддордон түзүлгөн. Эпизоддор өз алдынчалыгына карабастан бир гана баатырдын каармандык жүрүштөрүн, адилеттик үчүн жүргүзгөн күрөштөрүн чагылдырып, сюжеттик нук анын тегерегине топтоштурулат да Толтойдун баатырлык баяны даңазаланат.

Эпикалык чыгармалардагы баш каармандардын баатырлык жүрүштөрүнө эриш-аркак жүргөн темалардын бири баатырдык үйлөнүү темасы. Кандай гана баатыр болбосун анын жүрүштөрүн шыкактап, андан аркы жүрүштөрүнө көмөк берүүчү мотивдик көрүнүштөрдүн бири баатырдын өзүнө теңдүү жар издөө мотиви жатат. Мына ушундай мотивдердин биринен болуп Толтойдун Байторуга үйлөнүүсүн айтууга болот. Кайсы гана элдин оозеки чыгармаларына кайрылбайлы андан сөзсүз түрдө баатыр кыздар жөнүндө айтылбай койбойт. Баатыр кыздар колуна курал алып, эл четине жоо келсе беттеп чыгып, эл-журтун баскынчы душмандан коргоп, каршылык көрсөтүп, эл коопсуздугун сактайт. Баатыр кыздар көзү түшкөн баатырга шарт коюп, өзүнө гана тең келип, жеке кармашта жеңип чыккан баатырларга баш ийип ага түбөлүккө жар болушат. Мына ушундай каармандык менен колуна курал алып, эл-журтун коргоп, ар дайым баатырлыгын көрсөткөн кыздардын бири — Байтору. Байтору «Толтой» дастанында кара кытай элинен чыккан, жеке кармашта баатырларга алдырбаган, ар дайым ар намыс үчүн күрөшкөн баатыр кыздардан болот.

Биздеги айтылган эпосто Толтойдун бүлөсү жөнүндө тийди-качты гана эскерилип, баласы Кыяз жөнүндө «Семетей» эпосунда баяндоого алынат. Ал эми «Толтой» дастанында болсо Толтой бойго жетип нечендеген баатырлар менен кармашып, анан барып үйлөнүү жөнүндө айтуучу тарабынан өз алдынча эпизод катарында берилет.

Дастанда жар издеп кайсы баатырлардын келгендиги ачык баяндалбаса да, Батай кандын эскерүү сөзүндө өзүнүн өктөмдүгү жана карөзгөйлүгү менен атагы чыккан Коңурбай, бай Чакай сыяктуу ашкан зулум, зордукчу баатырлар келип, Байторудан жеңилүүгө дуушар болушуп, кара ниеттик намыскөйлүгү кармап, бай Чакай сыяктуу зулум кандар экинчи жолу кайрылып келүүгө ант кылышкандары да болгон. Байтору жөнүндөгү кабар барган сайын курчуп олтуруп элдин учу-кыйрына жетет. Бул ситуациялык абал жаш Толтойдун да козгобой койбойт. Кыздын баатырлыгы, койгон шарты аны өтө кызыктырат. Ошентип, Толтой камынып аттанып калат. Толтойдун жуучусуна да Байтору айткан сөзүнөн кайтпастыгын атасына айтат.

Эскерилген эпизоддо баатырлык үйлөнүү темасы эки баатырдын кармашуусу менен башталып, каармандык көрсөткөн баатыр кыз Байтору жеңилет. Эпиканын табиятына мүнөздүү коюлган маселе баатырлык күрөштүн пафосунда чечилет. Байтору айткан антын, койгон шартын бузбастан так аткарып, Толтойдун никелүү жары болуп калат.

Толтойдун баатырдык аброюнун төмөндөшү жана бир кыйла турмуштук кыйынчылыктарга дуушар болушуна сюжеттик өзөккө жаңы ситуациялык окуянын пайда болушу менен Чынкожо кезиккен кырдаал өзүнүн ролун ойнойт. Чынкожо тең аталык көрсөтө баштайт. Каршылашкан Чынкожо Семетейден өч алуунун жолун издеп, айлынан бөлүнөт да обочо конушта турат. Ушундай оор абалдан чыгуунун жолун таппай

жүргөн учурда оңдой берди болуп Толтой менен Байторуга учурайт да достук колун сунат. Анын арамдык оюн билбеген жана андан түшүнүгү жок жаш Толтой макулдугун берет да өзүнүн дилинен чыккан ак сөзүн айтат.

Чынкожо менен Толтой жөнүндө айтылган баян биздеги манасчыларда Айчүрөккө гана байланыштуу «Чынкожо, Толтой чатагы» деген эпизоддо үчилтиктин экинчи бөлүмү «Семетей» эпосунда сүрөттөлөт. «Семетей» эпосунун варианттарында өзгөчө көңүл Чынкожого бөлүнөт да ар бир манасчы өз алдынча Чынкожонун образын ар кыл мааниде талкууга алышат. Эгерде негизги варианттардан болгон С. Каралаев менен Ш. Рысмендеевдин айтуусунда Семетей Чынкожону ага катарында эсептеп ага кеңеш салып, Коңурбайга аттануу жөнүндө өз ара сүйлөшүүлөрдү жүргүзүшөт. Ш. Рысмендеевде Семетейдин сунушуна макул болуп, Чынкожо эли менен Семетейге келе жатканда артынан келген чабармандан досу Толтойдун айлын кызылбаштар чаап жаткандыгын угуп, элин таштап, Толтойго жардамга кетет. Астынан тосуп чыккан Семетей Толтойду кызылбаштардан куткарууга Чынкожонун кеткенин укканда Семетей нааразы болот да элин кырып, кайра кетип калат. Мындай кырдаалга нааразы болгон Чынкожо чындап эле каршыга баштайт. Манасчылардын айтуусундагы Чынкожого байланыштуу Семетей менен, ошондой эле айрымдарында Манастын ортосундагы араздашуу мотиви бирдейликти түзсө да алардын талкууланышы окуянын жүйөөлөнүшү ар кимисинде ар башка жагдайда чечилгендиги менен айырмаланып турат. Мына ушундай жагдайдан караганда бирдейликти түзгөнү менен айырмачылыктары ачык. Алсак, манасчы Ж. Кожековдо өз учурунда Манас Чынкожону тууган санап, өзүнчө айыл берип, бөлүп коёт. Манас кийинчерээк Чынкожонун кастыгын билген соң каршылашат да алым ала баштайт. Каршылык көрсөтүүнүн жыйынтыгы Манас өлгөндө Чынкожо чакыртса да топурак салганга келбейт. Кийин Семетейдин чакыруусуна да макул болбогон соң Бакайдын кеңеши менен 12 жылдык алымын бир алат да дагы бир жолу кысымга учуратат. Ал эми Ж. Сарыковдун айтуусунда Семетей көчүп келгенде эл катары урматтоонун ордуна кайра элин чаап, аялын тартып алууга аракет жасайт. Ы. Абдырахмановдун вариантында Толтой Айчүрөктү алууну Чынкожого кеңеш салат. Демек, бардык эле манасчыларда бир эле окуянын чечилишин ар бири кырдаалга жана таалим алган мектебинин салттык жөрөлгөсүнө жараша жүйөлөштүрүшөт. Биздеги варианттардын бардыгында бирдей эле Чынкожо менен Толтой бири бирин шыкактап, Семетейге каршы турушуп, Айчүрөктү алуунун аракетин жасашат. Мына ушундай жол менен Чынкожо Семетейден өч алмак болот.

Төшөктө жаткан Багыш Толтой менен увазири Байтеке экөөнө керээз калтырат. Керээзде Багыш алды менен эле Толтойго Манас баатырдын тукумуна душмандык кылып кол салбоосун өтүнөт. Өз учурунда кыргыз эли Манастын үзүрүн көрүп, анын колдоосу менен көз кырында болуп өз алдынча эл болуп жашагандыгын, Коңурбайдын кордугунан куткаргандыгын эскерет. Эскерүүдө Багыш Таш-Кыянын белинде Семетейге жолукканын «байкап көрсөм мен аны, атасынан зал экен» дейт да Толтой менен Байтекеге дагы бир жолу төмөнкү сөзүн айтат.

Арамдык кылса ким ага,
Акыры түбү кар экен.
Кебиме менин кулак сал,
Керээзди угар туяк кал.
Кан Манастын тукумга
Катышпагын билип ал.

Ошентип, Багыш аталык керээзинде Манастын тукумуна каршы тургандын иши оңолбосун билгичтик менен Толтойго кулактар кылат.

Багыштын Семетей жөнүндө кайра-кайра эскертүүсү элдин тынчтыгын саап,

бейкуттукту тилейт. Багыштын айткан сөздөрү Толтойдун эсинен чыкпаса, анда жеринин коопсуздугунан кам санабастыгы ачык баамдалып жатат. Семетейди көргөнү Таш-Кыяга барганда суукка алдырып, Толтой менен Байтекеге керээз сөзүн айтып бүтөрү менен Багыш жарык дүйнө менен кош айтышат.

Багыштын өлүмү Чыңкожонун дагы тезирээк жакындашына чоң түрткү берет. Анткени, кошумчасын ала келип, Толтойго чын достугун көрсөткөн болуп аза күтөт. Досу Чыңкожо мынчалык кадырлоо менен аза күткөндүгүнө сыймыктанып аны чоң урмат, сый менен күтүп алат.

Багыштын өлүмү Толтойго бир топ түйшүктүү кырдаалдарды алып келет. Эч бир оюнда жок жерден Чыңкожонун достугу дагы бир түйшүктү моюндайт. Чыңкожонун азгыруусуна кирген Толтой Семетей менен Жалгызекке кабарлабай туруп, аш берүүгө эл чакырат. Ашка чакыруусуз келген Коңурбай күч салып коркута1 баштаганда Толтойдун ачуусун басуу үчүн Чыңкожо киришип, Толтойду токтотуп, Коңурбайга тартуу берип куйтулук кылат. Мында да Чыңкожонун аракети өтүп, Толтой өз бийлигине ээ боло албай калат. Акыры Коңурбайдын көрсөткөн зомбулугунун натыйжасында жедигер эли бир топ жапа чегип, намыс үчүн Толтой, Байторулар аттанып, Чыңкожо көмүскөдө калып, Коңурбайга каршы кармашка чыгышат. Бул кармашта Байторуга ок жаңылып, Толтой түбөлүккө жарынан ажырап калат. Ортодогу учураган бир нечелеген кыйчалыш кырдаалдар Толтойго оңго түшкөн жок. Чыңкожонун сөзүнө кирген Толтой атасынын айткан сөзүн иш жүзүнө ашыра албай өзүнүн башына бир топ оор түйшүктүү жүктү үйүп, намысын алдырып, аброюн түшүрүп алат. Мына ушундай кокусунан пайда боло калган кыйчалыш кырдаалдар Толтойду оор жоготууларга алып келди. Толтойдун энөөлүгү, ак көңүл алабармандыгы Чыңкожо үчүн кайталангыс табылга болсо да окуянын акыры жүрүп олтуруп, алардын пайдасына чечилген жок.

Ошентип, Семетейден кантип өч алардын жолун издеп, өзүнө ылайык жолдош таппай жүргөндө эки арада Толтой келип колуна түшөт. Семетейден биротоло бөлүнүүгө аракет жасап жүргөндө дагы бир себеп карындашы Аккоёнду Күлчоро алайын десе Чыңкожо бербей койгондуктан, Семетейдин айтуусу менен ала качып алат. Буга намыстанган Чыңкожо камын көрөйүн, анан өз шарты менен берейин деген сөз айттырып кызды кайра алат да түн ката Толтойдун айлына кире качат. Толтойго келип, Аккоёнду сага бердим деп дагы бир жолу ишенимине кирет. Акыры аш берилип бүткөн соң Чыңкожо ичтеги сырын сыртка чыгарып, Семетейге нааразы экендигин ачык айтат. Аны кордоп, ала турган зайыбы Айчүрөктү тартып алганда гана өч алгандыгын эскертет. Айчүрөктү Толтойго сунуш кылат. Толтой ага макул болбостон, Семетейге каршы барбастыгын айтканда Чыңкожо Толтойду намыстантып, берген антына коёт. Бирок Толтой мында да атасынын айткан сөзүн эскерет.

Мына ушундай кыйчалыш кырдаалга алып келген Чыңкожонун кысымы Толтойду чын сырын айтууга аргасыз кылат. Чынында эле Толтойдун Семетейге каршы турууга ниетинде жок. Мында Чыңкожонун жүргүзгөн саясатынын натыйжасы достукка алып келип, ант бергендиги үчүн анын оюна кошулууга аргасыз болуп олтурат. Биздеги варианттардын айрымдарында деле Толтой Айчүрөктү алуудан баш тартат, ал эми айрымдарында Чыңкожонун сөзү менен алууга да макул болгондугу айтылат. Акыр аягы өйдө-ылдый сөздөр айтылып, таарынычтар болуп, Толтой тарабынан көпчүлүк учурда жүйөөлүү кептер салынса да өз дөөлөтүн көтөргөн Чыңкожо антты кармап, Толтойду колунан чыгарбоонун аракети жасай берет. Толтой дагы Чыңкожого ак дилинен кеңешин салып, аны Семетей менен жараштыруунун ар кандай жолдорун издей баштайт.

Канчалык араздашкан таарыныч сөздөр айтылса да Чыңкожо айтканынан кайтпастан, акыры Толтойду көндүрүп Акун кандын шаарын камоого мажбурлайт. Толтойдун Семетей менен беттешпеске жүргүзгөн аракети ант деген сөзгө барып такалат да аракети чектелип, Чыңкожонун айтканын айткандай аткарууга аргасыз болот. Толтойдун жүйөөлөрү эч кандай таасир бербестен, тескерисинче, Чыңкожону кайра

чыйралтып, Семетейден өч алууга ого бетер күчтөнтөт.

«Чынкожо, Толтой чатагы» биздеги варианттардын басымдуу көпчүлүгүндө Чынкожонун көрөлбастык жана тең аталык кылуунун аркасында ал Семетейге каршы болот. Үчилтиктин биринчи бөлүмүндө эле Манаска каршы чыгып, андан запкы көргөн Чынкожо акыр аягына чейин анын тукумун жок кылууга аракет жүргүзөт. Мындай аракетти өзү жалгыз жүргүзбөстөн, ал Толтойду алдап, карындашын берип, достошуп, өзүнө тартып, аны менен бирдикте Семетейден өч алууга умтулат да, кудалап койгон жары Айчүрөктү тартып алуу үчүн Акун кандын шаарын камакка алат.

Эгерде Толтой эскерилип жаткан дастанда оң каарман катарында баяндалып, анын баатырлык күрөшү адилдик үчүн экендигин айгинелейт. Акыры Чынкожонун тилине кирген күндөн баштап, анын жүргүзгөн иш-аракеттери терс мааниде баяндалып турса да, элдик идеал катарында Толтой өзүнүн Чынкожого жасаган мамилелери менен чындык үчүн күрөшкөн каарман экендиги жомокчу тарабынан ачык эле сүрөттөлүп жатат. Анткени, Чынкожонун кыстоосун кыжалаттык менен кабыл алып, аргасыздан моюн сунат. Бул Кызыл-Суулук кыргыздардын арасында тарап, ооздон оозго өтүп, тукумдан укумга калган эпостогу Толтойго берилген мүнөздөмө.

Ошондой эле Кызыл-Суулук кыргыздарда айтылган «Манас» үчилтигинин экинчи бөлүмү «Семетей» эпосундагы Толтой менен Чынкожо жөнүндөгү баянда Толтойго берилген мүнөздөмө биздеги варианттардан эч айырмачылыгы жок. Мында деле Чынкожо карындашы Аккоёнду тартуулаганда Толтой өз кубанычына чыдай албай кандай урмат-сый кыларын билбейт. Чынкожонун Семетейге каршы экендигин түшүндүргөндө Толтой ала көөдөндөнүп, анын оюна макул болуп ага кошомат айтат. «Толтой» дастанында ушул «Семетей» эпосунда айтылган кыйчалыш кырдаалга Толтой таптакыр башкача мамиле жасайт. Ал Семетейге эч бир арамдык ойлобостугун билгизип, өзүнүн кыжаалат болуп туруп макул болгондугун төмөнкүчө билгизет.

Толтой шартты бузган — деп,
Эл оозунда түбөлүк,
Жаман атка калбаймын.
Барбайлы десем болбодуң,
Бастырбай жолум тородуң.
Кантеримди биле албай,
Кыжалат болдум, тордомун.
Кайыр досум не дейин,
Кооптуу жолго келейин.
Достук үчүн, ант үчүн
Бир барышып берейин.

Келтирилген мисалдар көрсөткөндөй эки эпосто эки башка Толтойдун мүнөздөмөсүн окуп жатабыз. Биринчисинде, элге кеңири тараган элдин сүйүктүү чыгармасында калыптанып калган Толтойдун образындагы мүнөздөмөнү өз нугунан бузбастан манасчылар айтылган башатындагысын азыркы күнгө жеткирген. Ал эми экинчи дастанда болсо ошол Мамайдын айтуусундагы Толтойдун образынын берилиши алда канча жогору бааланып, оң каарман даражасына көтөрүлгөн. Мындан Жусуп Мамай «Манас» үчилтигинин классикалык үлгүсүн бузду деген ойдон алыспыз Анткени, эл арасында тараган «Толтой» дастанынын көркөм сюжет курулмалары ушул мазмундагыдай айтылып келгендиктен, аны бузбастан өз нугунда сактап айтылгандай берген чыгар. Буга дагы бир мисал. Эгерде «Семетейде» мейли биздеги варианттарда болсун, мейли Ж. Мамайдын айтканында болсун Айчүрөккө байланыштуу айтылган окуя толук берилет. Айчүрөктүн баатырларды сынашы Чачыкейге жолугушу, Акшумкарды алып качышы, Семетейдин Акшумкарды издеп чыгышы, Үргөнч суусунан өтүшү жана

Айчүрөккө жолугушу сыяктуу окуялар тигил бул деталдык өзгөчөлүктөрүнө карабастан бардыгында толук баяндалат. Жогоруда саналган окуялар «Толтой» дастанында толук боюнча деталдаштырып берилбестен, айрым бир маанилүү гана деталдык көрүнүштөрү алынып, калгандары схемалык жол менен сүрөттөлөт да Семетей Үргөнчкө келгенде Айчүрөк тосуп алат. Андан аркы окуялар ушул эле жагдайда баяндалып олтурат. Ошондой эле «Семетей» эпосунда Толтойдун уулу Кыяз жөнүндө да кенен баян бар. Ал эми «Толтойдо» болсо Толтойдон бала жок болуп, иниси Кыязды асырап багып жүргөндүктөн, эл аны анын баласы деп атап калышкан. Демек, жогоруда да эскерип өттүк, жомокчу мурдакы айтылып келген салтты бузган эмес. «Семетейде» кандай айтылса ошол боюнча, «Толтойдо» эл арасында айтылганы эч бир өзгөрүүсүз берилген деп эсептөөгө болот. Бирок эки эпостогу Толтой, Чыңкожо, Айчүрөккө байланыштуу айтылган окуя сөзмө сөз бирин экинчиси кайталап калган деп айтууга болбойт. Ар бири өз алдынча мотивдик кырдаалга, образдык чечмелөөгө жана көркөм ыкмаларга ээ.

Кызыл-Суулук кыргыздарда айтылган «Толтой» дастанында Толтой баатырлык жүрүштөрү менен элдик баатыр катарында сүрөттөлөт. Ал өзүнүн баатырлык күчүн жалгыз гана жедигер элинин бейкутчулугу үчүн жумшабастан, ошондой эле ал жалпы кыргыз элинин тынчтыгын сактоого арнаган баатырлардан болгон. Анын башкы максаты жалпы кыргыз элинин кызыкчылыгы үчүн күрөшүп, элди жана жерди жат душмандардан коргоп, элдин коопсуздугу үчүн күрөшкөн баатыр экендиги бүт эпикалык фабуланы камтыган.

«Толтой» дастанынын сюжеттик курулушу, мотивдердин жүйөөлөнүшү, көркөм образдардын талкууланышы эпиканын законченеминен сырткары кетпестен, анын койгон проблемалык маселелерин толугу менен чече алды десе да болот. Анткени, сюжеттин жүрүшүндө эпикага мүнөздүү болгон окуянын түйүндөлүшүнөн тартып, акыркы финалдык чечилиш жыйынтыгы окуучуну кайдыгерликке алып келбейт. Эпостун мазмунунан курулай супсак кайталоону көрө албайсың. Тескерисинче, окуядан окуяга, кырдаалдан кырдаалга, бир эпизоддон экинчи эпизодго өткөндө көркөм окуялар чыйралып, курч мүнөзгө айлануу менен өзүнө тартат. Сюжеттик өзөктү түзгөн эпизоддор менен окуялар бир каармандын, б. а. Толтойдун тегерегине топтоштурулуу менен анын каармандык жүрүшүндөгү көрсөткөн эрдиктеринин социалдык маанисин тереңдетип ачып берген. Ар бир окуянын өөрчүтүлүшү өзүнүн мотивдик кырдаалына ээ болуп, бири экинчисин байланыштырып турат.

«Толтой» эпосунун Кызыл-Суулук кыргыздарда чыккан вариантынын «Эл адабияты» сериясына киргизилиши «Манас» эпосуна дагы бир толуктоо болуу менен кыргыз элинин кызыгып окуй турган эпикалык чыгармасына айланары талашсыз.

КЕҢЕШ КЫРБАШЕВ.

ТОЛТОЙ (ЖУСУП МАМАЙДЫН ВАРИАНТЫ)

БИРИНЧИ БӨЛҮК

ТОЛТОЙДУН БАЛАЛЫК ЧАКТАРЫ

СОНОРДОГУ САЙРАН

Жедигердин эр Багыш,
Жети суу жердеп эл багып.
Жолотпой жоону жер багып,
Жыргатып элин тең карып,
Гүлдөп жаткан чагы эле.
Ошол эр Багыштын баласы —
Карегинин карасы,
Толтой деген бар эле.
Багыштын уулу эр Толтой,
Баатыр өскөн зор Толтой,
Эркинче коюп жашынан,
Эч жугузбай топону,
Эрке баккан ошону.
Толтойдун он беш жашында,
Жыйырма жигит өксүбөй,
Бирге жүрчү кашында.
Жатагы бир жатканда,
Жолдору бир басканга,
Жигиттери айрылбайт,
Тамаша көңүл ачканда.
Кайда барса жанында,
Эр Толтойдун камында.
Шаардан тоону жакшы деп,
Жараткан Толтой көөнүндө.
Күндө семиз тай союп,
Жылкычынын үйүндө,
Жатар эле ар убак,
Таң тамаша ыр чуулап.
Чөйрөсүндө жаш жалаң,
Андан ыраак баспаган,
Койкоңдогон келин-кыз,
Күлүп ойноп назданган
Чатыраш ойноп, ордо атып,
Көргөндөрдү таңданткан.
Сары май чылап, кант кошуп,
Самоорун кайнаткан.
Кайда барса эр Толтой,
Ал айылды жыргаткан.
Кыз-келинде селкинчек,

Айтышканы акыйнек*.
Маңдайлашып кыз-жигит,
Селкинчек тээп селкилдей.
Күүлөнгөндө арканда,
Этек-жеңи делпилдеп.
Мындайыраак келин-кыз,
Кошоматка ал жерде,
Үйүнө барбай селпилдеп.
Батеги чыгып чубалып,
Кашка таман убалып,
Басып жүрөт телпилдеп.
Кайда барса Толтойдун,
Багыштын уулу ошонун.
Комузчу менен ырчысы,
Күлкү табар сынчысы,
Кыякчы менен чоорчусу,
Ат багуучу кошчусу,
Таптаган шумкар кутчусу*.
Ажырабай бир жүрчү,
Аны менен тең күлчү.
Балдары улак тартышып,
Ортолор ордо атышып.
Кымыздан арак тарттырып,
Бээ кысырын таптырып,
Адырдагы аркардын,
Көк чаарынан аттырып.
Эркин ойноп эрке өсүп,
Эмин* ойноп, ээн өсүп.
Эркинче Толтой жүрүүчү,
Эриккенде кээ-кээде,
Кан ордого келүүчү.
Кыз-жигиттен көп жыйнап,
Канча күн ойноп күлүүчү.
Атасы Багыш доорунда,
Мамындай дооран сүрүүчү.
Кээде аттанып кетүүчү,
Бир жылда араң келүүчү.
Келбесе келбей калуучу,
Башы ооган жакка баруучу,
Барган жердин баары чуу.
Чабыттан кезип арчу* эмес,
Кыраңдын алгыр кушундай,
Он жашынан бир жакка,
Толтойдун иши ушундай.
Коңур салкын бир күздө,
Эл олтурган кең түздө.
Таң менен тең эр Толтой,
Эрте ойгонуп алыптыр,
Эшикке чыга калыптыр.
Төшөгүнөн термелип,
Талаага чыкса сермелип,

Сонор* болуп жаңы кар,
Калган экен элгенип.
Калың эмес жука жаап,
Жердин бети агарып.
Асман чайыттай, күн ачык,
Көрүнбөйт көзгө тунарык.
Айлана тегиз апаппак,
Тоо баштарын кар каптап.
Бир топ чий үйдөй көрүнүп,
Бадалдар жерге чөгүнүп.
Жерге тал, дүпкүр чийлерден,
Самсаалап кыроо төгүлүп,
Закымдар учуп бөлүнүп.
Кыйырсыз талаа былкылдап,
Кыпыны кардын жылтылдап,
Күн чыккан жакты караса,
Көзгө чагып кылкылдап.
Көрө коюп ошону,
Эр Багыштын Толтою.
Кош болгондон энтелеп,
Кийинейин эртелеп.
Үйгө кирди сийбестен,
Ит куугандай энтелеп.
Аң уулоонун жайы — деп,
Ачылыптыр багы — деп.
Коштугунан бабырып,
Киш* ичигин жамынып,
Котчуларын* ойготпой,
Жалгыз өзү камынып.
Обон соргок* бүркүтүн,
Мээлейин кийип кондуруп.
Даярдык тезден болдуруп.
Бүркүткө такак кондурчу,
Балдакты* байлап атына,
Куш баштыгын кошо алып,
Илди ээрдин кашына.
Суркоён бышты чагы эле,
Жаба токуп тулпарды,
Ээрчитип тайган ит алды.
Жоого барчу немедей,,
Жоо жарагын бүт алды.
Балта, найза, кылычын
Баарысын жанга байлады.
Калкан*, туулга*, чарайна*
Калтырбастан алганы.
Эң ашыгыш бачымдап,
Алдырап жөнөп калганы.
Ачып көздү жумгуча,
Айылдан ыраак барганы.
Толтойдун аңга чыкканын,
Бир киши туюп калбады.

Жети тоонун бетинде,
Батыш жаккы четинде.
Будурмак деген жери бар,
Ар түрдүү айбан кени бар.
Суусар, түлкү, сүлөөсүн,>
Ачкүсөн, карсак анда бар.
Адам уулу көрбөгөн,
Айбандын түрү чанда бар.
Өзү кичүү, пулу көп,
Асыл айбан дагы бар.
Аңчылык кылса бул жерде,
Адамда кумар арылар.
Сонорду көрүп жаш Толтой
Сабыр кылып туралбай,
Жанына жолдош алалбай.
Жүрүп берди шартылдап,
Жүзү айдай жаркылдап,
Жаңы бышты Суркоён,
Ала качып алкылдап.
Баладай жалы былкылдап,
Жорголой басып кылтылдап,
Төрт аяктан чыккан от,
Чакмак таштай жылтылдап.
Ооздук тиштеп нидерип,
Жөн баспай тулпар ыргыштап.
Албууту бар Суркоён,
Туураланып кыйгачтап.
Басып берсе түгөнгүр,
Балтыр эти балактап.
Көмөлдүрүк*, ат жабдык
Омууроодо шарактап.
Басканы аттан башкача,
Барган сайын алактап.
Бала баатыр үстүндө,
Бара жатат жыйнабай
Эки буту салактап.
Бачымыраак жетсем — деп,
Аралаша кетсем — деп.
Бачымыраак жетпесем,
Жер карарып кетер — деп,
Анда жолум нетер деп.
Балалык кыял жөн эмес,
Батыраак жетер жер эмес.
Мингени тулпар болбосо,
Баса турган жол эмес.
Бул жолдо жапаа зор экен,
Жөнөкөй атта бастырса,
Жети күндүк жол экен.
Күн тийе үйдөн аттанып,
Күндүк жол мүнөт катталып.
Суркоёндой атына,

Бала Толтой шаттанып,
Арыштап жолду өтүптүр,
Бара турган жерине,
Шашкеде жетиптир.
Толтойго кутчу жигиттер,
Үйүндө калып нетиптир.
Алардан кабар алалы,
Азыраак параң* салалы.
Толтойду издеп табалбай,
Же Толтой жок үйдө туралбай.
Аппак кардан из чалып,
Аркасынан кууй албай.
«Ар качан Толтой жылкыга,
Кеткен экен дешиптир.
Келгиче оокат кылалы».
Деп кеңешип үйүнө,
Бирден тарап кетиптир,
Түрдүү өнөр этиптир.
Толтой менен булардын,
Ишин билген киши жок,
Мулуңдаган балдардын,
Башкалар менен иши жок.
Буларга элдин кеби жок,
Жумушка салчу теги жок.
Илгеркидей Жедигер,
Балдар менен кери жок.
Толтойдун аңга барганын,
Жигиттер кетип калганын,
Элдер туйбай калышты.
Бейкутта жатып алышты.

* * *

Жалгыз кеткен Толтоюң,
Будурмак тоонун адырга,
Буткул белдин жануурга,
Шашкеде жетип барыптыр.
Токтоп такыр калбастан,
Тамашаны салыптыр.
Коё берип тайганды,
Утур келген айбанды,
Тиштеттире бериптир,
Талпактарын кериптир.
Суусар алып, түлкү алып,
Көрүнгөндөн барды алып,
Күн бешимге баргыча,
Бир жүз элүү жанды алып,
Карсактан эчен санды алып.
Кайберендин баарысын,
Чандаңдата эр Толтой,
Сойбой бүтүн байланып.
Күн бешимге барганда,

Калды ити каржалып.
Мурункудай тайганы,
Жүгүрө албай сандалып.
Бир жерден чыкса беш түлкү,
Үчөөн бүктөп жойлоду,
Куткарып экөөн койгону.
Чарчаган экен тайган — деп,
Түз белди көздөй басканы.
Канжыгада жандарды,
Үймөк кылып таштады.
Тилди билген тайганга,
Толтой минтип айтканы.
«Таштаймын сени бул жерге,
Кайтарып тайган жаткының.
Карга, кузгун кондурбай,
Олжону жакшы баккының.
Мен бөксөгө барайын,
Бүркүттү эми салайын.
Обон соргок кыраандын,
Өнөрүн көрүп багайын.
Эртеден сени алдырдым,
Кумарымды кандырдым.
Суусар, түлкү, карсактан
Жүз элүү сага алдырдым.
Этектен канды кумарым,
Бөксөгө эми чыгайын.
Илбирс менен бөрүгө,
Чоң бүркүттү салайын.
Ичимде бугум чыккыча,
Кызыгын көрүп чыдайын».
Деп айтып Толтой тайганга,
Камынды кырга барганга.
Куюндай сызды Суркоён,
Камчыга бөлөп алганда,
Чаап чыкты адырга,
Чаптеги бар жанында.
Андан ары күбүлмө,
Нечен жерде түйүлмө,
Жетип барды акыры,
Тогуз кокту, сегиз кыр
Чогулушкан түйүнгө.
Дөбөнүн чыгып башына,
Томого алып бүркүттөн,
Доолбас* кагып эр Толтой,
Кайберенди үркүткөн.
Доолбас үнүн укканда,
Коркунуч абаз чыкканда,
Эк алдынан Толтойдун,
Элүүчө бөрү чыкты анда.
Элеңдеп көпкө карады,
Элүүчө бар карааны,

(Толтой кайдан санады).
Колунда бүркүт жулкунуп,
Талпынып көккө умтулуп.
Кызарып көзү жалындай
Канат жүнү кулпуруп.
Серпкенде Толтой бүркүттү,
Далай жанды үркүттү.
Куйругун бүркүт бир ыргап,
Шып коюп учуп жөнөдү.
Тик ылдый көздөй сызганда,
Эки канат бүгүлдү,
Ыргыткан топтой түйүлдү.
Карап турса бүркүттү,
Кетип барат каркырап,
Куйругунан чыккан чаң,
Аргамжы болуп чачылат.
Колуң сынгыр, сындың — деп,
Балбан Толтой бакырат.
Толтойдун ушул бүркүтү,
Обон соргок аты бар.
Бүркүттүн жарма уругу,
Асыл куштун заты бар.
Текөөрүн Толтой салдырган,
Темирди курчтап кандырган.
Алышы жеке бул эмес,
Андай нечен алдырган.
Колоттон кечип өткүнчө,
Отузду жарды алгыр жан.
Аяганын мунун карачы,
Ашырбай аркы белестен,
Кырк алты экен санаты.
Баатырдан мыкты бүркүтү,
Кайкып учуп сызганы.
Зыркаарга салып көөдөнүн,
Бир демде кырга чыкканы.
Дөбөнүн конду башына,
Шоңкойгон кара ташына.
Суркоёнду койгулап,
Толтой чапты ашыга.
Толтой жүргөн жылгадан,
Аркар менен кулжадан,
Эчки-теке булардан,
Далайы калган корголоп,
Аска астында жорголоп.
Үңкүрлөргө жашынып,
Корккондон башын катынып.
Дабыш укса кичине,
Дыр коюп, тарап качынып.
Эңиш тартып чапкылап,
Этек-жеңин каккылап.
Толтой түшүп баратса,

Сегиз илбирс бир жерде,
Ойноп жатат караса,
Мына кызык тамаша.
Илбирсти көргөн эр Толтой,
Доолбасты карс койду,
Карс койгондо бат койду.
Дөбөдөн үндөп бүркүтүн,
Бакырыгы баш жарды.
Башты тургай тим эле,
Солкулдатып таш жарды.
Ачып көздү жумгуча,
Ана-мына дегиче,
Ачкан оозду жыйганча,
Көнүп келген бүркүтү,
Куушурулуп жеткени.
Жеткен жерде куткарбай,
Чогуу эле сегиз илбирсти,
Серпип илип кеткени.
Аңгыча кырдан эңкейип,
Кызарып күндүн батканы.
Кызыкка тойбой эр Толтой,
Жандарды жыйнап тактады.
Карсак, суусар, түлкүдөн,
Илбирс менен бөрүдөн,
Эки жүз төрттү тапканы.
Кырк алты бөрү бир аңдан,
Сегиз илбирс бу сайдан,
Чогултуп баарын жыйнады.
Жыйнаса жерге сыйбады,
Суркоёнго байланды.
Тоо этектеп айланды,
Бүркүтүн колго карманды,
Күүгүм кире, күн бата
Тайганга жетип барганы.
Тайгандын чоңдур жардамы,
Эки жүз төрттү бир жыйнап,
Толтойдун жоктур арманы.
Бүркүткө бүркүп, эт берип,
Тайганга этти көп берип,
Суркоёнду чалдырып,
Таң ашырып салганы.
Тыныгып эсин албады,
Кайберендин баарысын,
Жалгыз союп калганы.
Терилерин бучкактап,
Тоңдуруп суукка жайганы.
Адамдан артык чоң жолдош,
Эр Толтойдун тайганы.
Ээси менен биргелеш,
Ал дагы кылды арганы.
Таң атканча уктабай,

Башын жерге салбады.
Тери жыйып тоңдуруп,
Бүркүттү ташка кондуруп,
Баатыр Толтой иш кылды,
Чыканак жерге салбастан,
Чырым этип уйку албастан.
Таң агарып атканда,
Тараз-а жылдыз батканда,
Суркоёнду жетелеп,
Чалдырууга басканда.
Келип калды бир киши,
Бул жерлерде эмне иши.
Азыраак артка кайталы,
Анын жайын айталы.

* * *

Кызылбаштын элинде,
Кыйын эле жеринде.
Чоң баатырлык ат алган,
Кандык такта кат алган.
Сүрүнөн коркуп башкалар,
Сүрдөп кантип баталган.
Контукчу деген бар эле,
Каары күчтүү жан эле.
Аты дагы Контукчу,
Өзү дагы Контукчу,
Сөзү дагы Контукчу,
Укмуштуураак неме эле.
Балбандыгы кыйла бар,
Башкаларга тең эле.
Кездешкенин кетирбей,
Алып жүргөн кези эле.
Жекеге чыгып өзү эле,
Тогошорго жоо таппай,
Алыска барчу ар кайда.
Чуулган салбай калчу эмес,
Кайсы эле жерге барганда.
Кармап ошол адаты,
Эки-үч күндүн алдында.
Кызылбаштан аттанып,
Келип калды бул жайга.
Мурунку күнү кечинде,
Кечки салкын бешимде,
Чаалыгып келип олтурса,
Будурмактын белинде,
Ач кыйкырык укканы,
Доолбас үнү чыкканы.
Менден башка кимдир — деп,
Бу дагы мендей эрдир — деп.
Ээн тоодо не кылат,
Издегени недир — деп.

Ким экенин билем — деп,
Атка минди алактап,
Эки буту салактап,
Келе жатты балактап.
Күндүзү бирок жетпеди,
Күүгүм кирип кеткени.
Өжөрлүгүн карматып,
Чыканактап кетпеди.
Түн бою жүрүп отуруп,
Таң атканда жетти эми.
Таң агарып атканы,
Төрт тарапка көз салды,
Айланадан из чалды.
Куркулдап учуп кузгундар,
Шакылыктап сагызган,
Ак кажыр менен таз кара,
Катарлаш учуп бараткан.
Айры куйрук кулаалы,
Канааттары салпылдап.
Өңкөй тарпчы канаттуу,
Өөндөп учуп далпылдап.
Көптү көрүп, көп билген,
Мындай ишти көп көргөн.
Балакеттүү Контукчу,
Бир иш бар деп бул жерде,
Ошол жакка жол тартты,
Абдан байкап келатты.
Мойноктон чыга калганда,
Кызыкты көрдү жалганда.
Илбирс жатат тартайып,
Бөрү жатат ырсайып.
Түлкү менен карсактан,
Канчасы жатат тыртайып.
Жык толуптур бир тескей
Керип жайган териге.
Бир киши бир ат жетелеп,
Откоруп турат тигинде.
Мунун баарын кыйраткан,
Ушул киши экен — деп,
Оюна муну алыптыр.
Контукчу баатыр мостоюп,
Толтойго жетип барыптыр.
Аны көрүп чоң тайган,
Арсылдап үрүп калыптыр.
Бала баатыр эр Толтой,
Байкап аны карады,
Балакетти сынады.
Келе жатып Контукчу,
Бүркүттү көрүп калганы.
Көрбөгөн экен мындайды,
Айран-азыр таң калды.

Караса өзү канаттуу,
Буттары шумдук жарактуу.
Тумшугу турат башы жок,
Көзү менен кашы жок.
Сонун көрүп бүркүттү,
Камчы менен үркүттү.
Кайдан келген киши — деп,
Бүркүттө эмне иши — деп,
Толтой тура калганы,
Алдына басып барганы.
Ошондо да ызаттап,
Салам айта салганы.
Адырайган ал чочко,
Алайып карап калганы.
Саламга алик албады,
Анда Толтой муну айтты:
«Кайдан келген адамсың?
Бүркүттү неге карайсың?
Капысынан кезиктиң,
Көөнүңдө эмне санайсың?
Не жумушуң бар эле,
Сапарыңыз кайда эле?
Аты-жөнүңүз ким болот?
Айта салың шар эле».
Толтой мындай дегенде,
Эчтемеге кенебей,
Элебей калган немедей.
Энөөсүнүп Контукчу,
Бул ажайып сөздү укчу.
«Эй, эй, жигит, эй жигит,
Бери келгин эр жигит.
Мындай сонун көрбөдүм,
Далай жашка мен кирип.
Муну кандай кармадың,
Жайын айтчы билдирип?
Тирүү шумдук бул эмең,
Өзү кайсы жан эле?
Ташка таңып салыпсың,
Кай пайдасы бар эле?
Мабу жаткан айбандар,
Кайдан келди сага эле?» ^
Түшүнүп жетти эр Толтой,
Контукчунун дегенин.
Кие салып мээлейин,
Бүркүттү колго кондурду,
Жарчага барып олтурду.
Бүркүттү салып имерди,
Чоктуу боосун тиштеди.
Ээгинен жулуп шапа-шуп,
Томого тартып жиберди.
Жылаңбаш бүркүт молоңдоп,

Жалтылдап көзү олоңдоп.
Ачуу үн менен шаңшыды,
Канатын серпип кодоңдоп.
Көпкөчө талпып ыйынды,
Көз көнүп кайта жымыйды.
Чоку жүнү үрпөйүп,
Астыртан тиктеп кытлайды.
Бүркүттүн ушул айбаты,
Контукчуну чочутту.
Өмүрү келип бул жашка,
Көрбөгөн экен Контукчу.
Аркасынан эр Толтой,
Ак көңүл жумшак шер Толтой,
Бүркүттүн тарых баянын,
Бүт айтып берди карагын.
«Бул бүркүт деген куш болот,
Бүткөн бою күч болот.
Канаттуунун баатыры,
Кездешкенин жайлаган,
Буга кантип жандар туш болот?
Муну, кыргыздан башка эл билбейт,
Эттен башка аш жебейт.
Кээ-кээде биртике суу ичет,
Үңкүргө, бакта үй тизет.
Аны кыргыз уя дейт,
Жолу кыйбат кыя дейт.
Көп тууганда үчтү тууйт,
Болбосо эки, бирди тууйт
Алар мезгил теке айы,
Чогулушуп барабыз,
Арканга байлап бирөөнү,
Ал үңкүргө салабыз.
Балапанын уядан,
Алып келип алабыз.
Туур жасап жыгачтан,
Кондуруп союп багабыз.
Тогуздун айы болгондо,
Чагарагы күмүштөн,
Жибек боону тагабыз.
Булгаарыдан ийлеген,
Эки көзгө тийбеген,
Томогосун* тигебиз.
Сагак тагып ээгине,
Жыртылгыс кылып иебиз.
Томогого жибектен,
Чалдырган чокту байлайбыз.
Чоку жагын кооздоп,
Ак күмүштөн камдайбыз.
Бир тумарча, бири чоң,
Окшош алты көрчөгө,
Күмүштөн чеге кадайбыз.

Тырмагы кирип кетет — деп,
Кан тамырга жетет — деп,
Ийлетип теке териден,
Аны ичтеп жаңы кийизден,
Мээлей тигип кийебиз.
Төрт бурчуна бапыктеп,
Түр жибектен чок тагып,
Куш баштыкты тигебиз.
Бүркүттүн жечү эттерин,
Ал баштыкка салабыз.
Жакшы жейрен териден,
Болбосо жылкы бучкактан,
Чыргалыкты табабыз.
Тоголоктоп кийизди,
Терини каптап, жип тагып,
Чырга* кылып алабыз.
Томоголуу бүркүттү,
Көтөрүп ыраак барабыз.
Кыймылдатып чырганы,
Томогосун алабыз.
Колдон чыгат шурт этип,
Басып калат шып этип,
Ошондо биз тез жетип,
Томоголой калабыз.
Куш баштыктан эт берип,
Эбин минтип табабыз.
Асли айбан эч билбейт,
Чыргадан чыкты этти дейт,
Алдоодон берген этти жейт.
Бир канча нөөбөт* ушинтип,
Көнүктүрүп алабыз.
Учуп кетсе ыраакка,
Чубалжытып чырганы,
Сүйрөп жөнөп калабыз.
Эки чокум эт менен,
Ошентип эбин табабыз.
Андан кийин коёнго,
Тирлеп көпкө багабыз.
Жыл маалында бир канып,
Коён алып, түлкү алып,
Суусар алат табылса,
Бөрүнү алат кабылса,
Ыгына келсе илбирсти,
Илет табы канылса.
Эрдигин мунун билдиңби?
Абдан байкап көрдүңбү?
Жана кебим угуңуз,
Таңыркабай туруңуз.
Мүлүшкөр* болот кишиде,
Муну, киши эле болсо салалбайт.
Салган менен убара,

Эмгегин таап алалбайт.
Арык, семиз табы бар,
Ар ким эле биле алалбайт.
Бүркүттү баптап мүлүшкөр,
Салганда ишиң жүрүшөр.
Бир шайман бар балдак дейт,
Бүркүтчүгө ардак дейт.
Ал болбосо бүркүтчү,
Кыйналып өтө калмак дейт.
Мүйүздөн жонуп тээк кылып,
Өзөгүн темир бек кылып.
Аягын чогуу тең кылып,
Ага кайыш тагабыз.
Ача кылып баш жагын,
Ээрдин байлап кашына,
Көтөрүп жөнөп калабыз».
Айтып болуп эр Толтой,
Кенебеген шер Толтой,
Айткандардын баарысын,
Бирден-бирден көрсөттү.
«Кызыксаңыз өзүңүз,
Канча күн мени ээрчиңиз,
Тамаша бирге көрсөкчү».
Аны угуп арам Контукчу,
Кара нээт чот сокту.
«Айттырдым сөздүн далайын,
Абыдан жайын угайын,
Бир канча күн турайын,
Көрбөгөн ушул макулуктун,
Баары сырын алайын.
Андан кийин баланын,
Абдан жинин кагайын,
Кызылбаштын элинде,
Муну кайдан табайын.
Сырын билип бүркүттүн,
Ала качып барайын,
Ошентип санаам тынайын.
Тил алса бала кеп угуп,
Ээрчитип барып жериме,
Өнөрүн элге жаяйын».
Деп ойлонуп токтолду,
Ичине заар чок болду.
Контукчу байкап караса,
Суркоён минип эр Толтой,
Жаш балапан болсо да,
Карааны турат бир тоодой.
Бүркүттү алып колуна,
Эр Толтой жолду баштады.
Терилерди сактоого,
Тайганды кал деп таштады.
Ал аңгыча болбоду,

Кийикчиден, аңчыдан
Ар жылы келип аң уулап,
Кайберен кармап алчудан,
Келип калды эки адам,
Жедигердин калкынан.
Толтойду көрүп сүйүнүп,
Контукчуну көргөндө,
Жандарынан түңүлүп.
Келип турду жакындап,
Салам берип бүгүлүп.
Анда Толтой кеп айтат,
Кеп айтканда деп айтат:
«Илбесин кармап алсак — деп,
Түлкүнүн изин чалсак — деп.
Келипсиңер экөөңөр,
Абдан болду мунуңар,
Менин кебим угуңар.
Кош түлүгүң наштаңар,
Бизге ээрчип барыңар.
Бүгүн бүркүт алганды,
Экөөң бөлүп алыңар».
Толтой мындай дегенде,
Эки мерген сүйүнүп,
Аттан түшүп түйүлүп.
Азыктарын таштады,
Мылтыктарын асканы.
Куш, тайганын бекитип,
Контукчу менен Толтойдун,
Аркасынан басканы.
Бара жатып жолунда,
Толтой ойлойт оюнда.
«Кечеги чыккан дөбөгө,
Бүгүн да чыгып көрөйүн.
Дагы кызык мөрөйүм.
Тогуз кокту, сегиз кыр,
Бирөөн араң ууладым,
Сегизине барбадым».
Бет алып ошол дөбөнү,
Бастырып Толтой жөнөдү.
Эки мерген Контукчу,
Ээрчип барат төрөнү.
Дөбөгө чыгып барышты,
Доолбас кагып калышты.
Бөрүлүү бөксө дегенге,
Ат дүбүртүн салышты.
Кудай бетин салбасын,
Кымылдап бөрү чубуруп,
Аркар, кулжа аралаш,
Мурун ылдый куюлуп.
Түлкүлөр качып булактап,
Суусарлар качып кылактап.

Карсагы качты капталдан,
Кочурап качып жаткан жан.
Канча түркүм экенин,
Кайсы бирин мен айтам.
Бөксөдөкү жандардын,
Бардыгы качып чыкканда,
Бытырап тарап качканда,
Токтоно албай эр Толтой,
Колундагы бүркүттүн,
Томогосун тартканда,
Обон соргок шып коюп,
Эргип чыкты асманга.
Түлкү, суусар, карсакты,
Теңдигине албады.
Бөрүдөн көрүп көк жалды,
Камчылап канат калганы.
Колуң сынгыр, сынды — деп,
Кыйкырып Толтой салганы.
Эки мерген, Контукчу,
Бүркүттү карап таңданды.
Бастап учуп зыпылдап,
Эң алдында баштаган,
Көк жалга тырмак малганы.
Малган жерде жайлады,
Как бөйрөктөн жарганы.
Аны таштап, асманга
Атып чыгып кеткени.
Кайтып тийип бөрүдөн,
Экөөнү катар серпкени.
Кайкып учуп жаркырап,
Канатынан чаң чыгат.
Күн чагылган немедей,
Күрүлдөп күүсү каркырап.
Канаты жерди сыдырып,
Зоону бойлоп кыдырып.
Канча, канча бөрүнү,
Камындырбай шыпырып.
Эки мерген, Контукчу,
Көрбөгөн мындай тамаша.
Аңырайып караса,
Адашып калды санаса.
Көрүңүз эми бул жактан,
Он алты бөрү бир качкан.
Төрт имерип тийгенде,
Кутулбады жалгыз жан.
Аа, алалап Толтой кыйкырды,
Обон салып кыр жактан.
Калкып учуп чоң бүркүт,
Айланып чыгып келаткан.
Ошондо, алты суусар бир аңга,
Кире качты ыраактан.

Көрүп калган бир мерген,
Камчылап атын жөнөдү,
Көрүнбөй көзгө бөлөгү.
Жетип барып жанына,
Кыйкырды этек жагына.
Көрдүңүзбү бул ишти,
Аңдан чыкты чубашып.
Он төртүбү, он бешпи,
Асили мындай иш экен.
Тогузу мурун кириптир,
Алтоон мерген көрүптүр.
Суусарларды көргөндө,
Качырып бүркүт жутунуп,
Канатын ачпай кумтунуп,
Урган таштай култуюп.
Суусарга жетип соргогуң,
Артынан катар сыдырды.
Бирөө калды өлбөгөн,
Он төртү аңга жыгылды.
Кайта имерип тийгенде,
Тырмагына киргенде,
Көтөргөн бойдон айланып,
Толтойго жакын келди эле.
Колун тосо бергенде,
Калдайып конду чоң бүркүт.
Баштыкта этке суу бүркүп,
Чаалыгып калды соргок — деп,
Беш-алты ирет сугунтуп.
«Эки мерген турбагын,
Бөрү менен суусарды,
Калтырбай бирин жыйнагын.
Аң-аңга чуркап баргыла,
Ташып келе калгыла.
Союп ийип баарысын,
Бөлүштүрүп алгыла».
Мына ошентти эр Толтой,
Айткан кеби бир Толтой.
Мергендер кетти аң-аңга,
Контукчу калды жанында.
«Контукчу, ага, жөнөгүн,
Кыранды көздөй чабыңда,
Мурун ылдый куюндай,
Атыңды ылдам чаба бер,
Эңкейиштеп бара бер.
Төмөнүрөөк барганда,
Өйдөнү көздөй кайта жел.
Коктунун өрдөп чатынан,
Көз көргөндү чала бер.
Ичи толгон жык кулжа,
Айгайыңды сала бер».
Кебин угуп Толтойдун,

Какмакчы болду Контукчу.
Кулжаларга зор чыкты,
Жылганы өрдөп чапканда,
Кулжалар чыкты шагырап,
Кыйкырыктан үркүшүп,
Качып барат дабырап.
Аны көрүп эр Толтой,
Колуң сын деп, бакырат.
Аңгычакты чоң бүркүт,
Асмандан кирди камчылап.
Кулжадан серпти экини,
Кулатып ийди жетини.
Шамдагай Толтой жетти эми,
Кардын жарып кетти эми.
Ошондо Толтой бакырат,
Контукчуну чакырат.
«Жүрүгүнүң, Контукчу,
Бүгүн тамаша салар иш экен,
Бул белестен ашкан соң,
Байкасам жери түз экен.
Кылычты колго алалы,
Кадимки жоону кыргандай,
Кулжаны чаап баралы».
Суркоён минип оңдонуп,
Ач арстандай комдонуп,
Кызыкка батып эр Толтой,
Чапканы адыр жол болуп.
Ээрчиткени артынан,
Контукчудай зор болуп.
Кулжалар ашты белести,
Котолошуп жер тиреп.
Чыбыр-чыбыр адырмак,
Ар жагы кеткен мелтиреп.
Көчкөн булут шекилдүү,
Кулжалар качып чубалат.
Суркоёнду ойнотуп,
Толтой кирди кубалап.
Эки мерген жарышты,
Бөрү менен суусарды,
Калтырбай жыйнап барышты.
Ага кошуп кулжаны,
Алдырап союп калышты.
Кан чучук кылып бышырып,
Моокумдан булар канышты.
Күн бешимге барганда,
Контукчу менен Толтойдон,
Ошондо кабар алышты.
Чаап барса мергендер,
Багыштын уулу кемеңгер,
Айкын түзгө чыкканда,
Душманга тийген эмедей,

Кандуу найза кармады.
Капкара болгон кулжадан,
Так отузду сайганы.
Чарчабаган Суркоён,
Чуркабай учуп барганбы?
Шайдоотун көр, эрин көр,
Шапа-шупа сайганды.
Мындан мурун ким көргөн,
Суркоёндой айбанды.
Кызылбаштын Контукчу,
Салпылдап чаап бекерче,
Бирди да сая албады,
Өзүнчө жүрүп арыганы.
Анда Толтой кеп айтты;
«Мергендерим — деп айтты.
Семизин ылгап алгыла,
Алтоо-жетөөн жаргыла.
Чоң төш кылып бөктөрүп,
Кошко алпарып салгыла.
Мен бүркүттү табайын,
Артыман жетип баргыла».
Эр Толтой келип бүркүткө,
Учпай койду үркүтсө.
Чоң кулжаны соргогуң,
Жеп болуптур эч койбой.
Дагы комсоп туруптур,
Жемсөөсү бөксө жык толбой.
Бүркүттү Толтой кармады,
Конолгого камданды.
Он алты бөрү, он беш суусардан,
Отуз бир тери байланды.
Аз келгенсип ал жүктөр,
Бир кулжаны бөктөрүп,
Чоң бүркүттү көтөрүп,
Толтой жүрүп бергени.
Алдындагы Суркоён,
Салт эмедей желгени.
Контукчу менен мергенге,
Салдырып жетип келди эми.
«Эки мерген экиден,
Төрт кулжаны арт — деди,
Сен да артын Контукчу,
Атыңа канча чак» — деди.
Теңдеп туруп Контукчу,
Жыйырма алты кулжаны,
Атына арта салганы.
Эки мерген капырдын,
Күчүнө айран калганы.
Контукчу минген Сарыкер,
Салт эмедей кебелбей,
Шыпылдап жөнөп алганы.

Тайган калган түз белге,
Бир демде жетип барганы.
Кошко жетип келген соң,
Эт менен тери үйдөн чоң,
Санаасы тынды мергендер,
Олжонун көбүн берген соң.
Чоюлуп демин алышты,
Бышырып этти жайышты.
Суугуп бүркүт, аттарын,
Уктап уйку канышты.
Эртең менен болгондо:
«Эки мерген калгын — деп,
Азык-түлүк беледеп,
Абыдан жөндөп алгын — деп,
Тайганды бүгүн агытып,
Эртең кайра жанам» — деп,
Толтой айтты мындай кеп.
Мергендер анда мындай дейт:
«Кагылайын эр Толтой,
Биз да кошо баралы.
Уктабайбыз бүгүн түн,
Эт бышырып алалы.
Тамашасын тайгандын,
Биз да көрүп калалы.
Карга, кузгун келбеске,
Эт менен тери бар жерге,
Каракчы* кылып салалы».
Ак көңүл Толтой берениң,
Мергендердин жалооруп,
Кабыл кылды дегенин.
Муну угуп Контукчу,
Кара нээт зордукчу,
Арам ойлойт ичинде,
Кыйшыгы турат көзүндө:
«Бүгүн барып кечкече,
Тамашага канайын.
Бүрсүгүнү таң менен,
Талап алып буларды,
Анан кетип калайын.
Жарганаттай баланын,
Жанса канын жалайын.
Тетиги эки мергендин,
Аттарына тери артып,
Жөөлөтүп айдап алайын.
Баарыдан сонун турбайбы,
Бүркүтүн мунун салайын,
Тамаша доорон кылайын.
Тайганы кандай неме экен,
Аны да көрүп алайын».
Деп ойлонуп Контукчу,
Ичинде ойлоп олтурду.

Каракчы жасап ар жерге,
Карга, кузгун келбеске,
Күн тийбеген жарчага,
Көп кайыңдуу марчага,
Бүркүттү байлап таштады.
Эки мерген, Контукчу,
Ээрчишип төртөө басканы.
Чарчап калат тайган — деп,
Учкаштырды атка аны.
Уу кылуучу жерине,
Жакындашып барганда,
Кулак түр Толтой кебине:
«Этектеги майда адыр,
Айбандын баары андадыр.
Чуулган салдык эки күн,
Ылдыйлап качып баргандыр,
Суусары тешик жардадыр,
Түлкүсү түгөл аңдадыр.
Кулжалар кызыл чаптадыр,
Жейрендер какыр актадыр.
Бөрүсү бөксө артууда,
Бөлүнүп качып жатууда.
Ылдамдата бастырып,
Ат аябай баралы.
Агыткан соң тайганды,
Сап кубалай чабалы».
Деп күүлөнүп күркүрөп,
Туяктан тоо дүркүрөп.
Адырга жетип келишти,
Агытып тайган ийишти.
Жон-жонго тизгин бурушту,
Сап кубалай чыгышты.
Жейрендер сайда кымылдайт,
Көрдүңөрбү бул ишти.
Бир эле киши бакырган,
Жейрендин ата санаты.
Адамды көрсө кай жерден,
Туруп өтмөй адаты.
Толтой салды айкырык,
Чубуруп жейрен жөнөдү,
Кулактарын жапырып.
Зыпылдап жейрен түйүлмөй,
Секирсө көзгө илинбей,
Жым-жым этип, бачагар,
Чуркаганы билинбей.
Куу тулум* болуп көйкөлүп,
Чүкөдөй болуп өкчөлүп.
Жетимиш ашуун жейренди,
Бир-бирден кууп өткөрүп.
Куткарбастан бирин да,
Куу тайган жарып таштады.

Басылып Толтой калганда,
Бир тумшуктан Контукчу,
Бакырык салып чапканы.
Адырга барган бөлүнүп,
Жейрендер кайра качканы.
Контукчу келип жеткенче,
Куюлуп жейрен өткөнчө,
Эр Толтойдун тайганы,
Элүүнү жарып салганы.
Эми жана куугудай,
Адырдагы жейрендин,
Абыдан дайны калбады.
Качырып Толтой тайганын,
Учкаштырып алганы.
Жейрендер калды ар кайда,
Кажырлар талап сай-сайда,
Бастырып Толтой жөнөдү,
Илбээсини бар жайга.
Бир жылганы өрдөдү,
Мергенде болот төп көрүү.
Бир артууда жатыптыр,
Бирер жүздөн көп бөрү.
Мылтык атты мергендер,
Доолбас урду эрендер.
Тарсылдак менен карсылдак,
Аралаша барсылдап.
Бөрүлөр качып жөнөдү,
Бөксө жол менен шартылдап.
Агытып тайган салышты,
Артынан карап калышты.
Ашырбай эки белести,
Бир жүзүн такыр жарганда,
Балбаңдап булар барышты.
Андан кийин бир жардан,
Топ суусарды табышты.
Капталдап качса беттешти,
Катарлап силкип төрт-бешти.
Эңкейиш качып түптөдү,
Экиден катар бүктөдү.
Жеке эле суусар бөрү эмес,
Илбирс менен чөө эмес,
Жейрен, түлкү соо эмес,
Аркар, кулжа аралаш,
Эчки, теке чамалаш.
Арбын сандуу кайып бар,
Элик, куран* чаадалаш.
Күн бешимге баргынча,
Кутурган тайган аргынча,
Тиштеген жандын санаты,
Беш жүздөн ашты карачы.
Кыямдуу жерде куу тайган,

Кыла жүргөн адаты.
Илбирс, суусар, бөрүдөн,
Азыраак алды чөөсүнөн.
Калганын булар албады,
Бардыгы сайда калганы.
Ал жерде карга, кузгундар,
Мышык, мадыл мыктуулар,
Как үч айга жыргады,
Тарптан карыш жылбады.
Көп олжолуу мергендер,
Кош бар жерге кайтышты.
Көңүл черин жазышты,
Кулжанын жешип жаясын,
Кубанышып жатышты.
Кара нээт Контукчу,
Караңгы түнгө батканы.
Толтойду булап алууга,
Уктабастан жатканы.
Эч болбоду дегенде,
Бүркүттү ала качмагы.
Бирок бүркүт шаңкылдап,
Жанына жакындатпады.
Толтойдун коркуп сүрүнөн,
Жүрөгүн үшүк каптады.
Караңгыда уктабай,
Канча нөөбөт обдулуп,
Кантсе да арга таппады.
Ал аңгыча чыгыштан,
Агарып таңдын атканы.
Айласы түгөп Контукчу,
Уктамьш болуп жатканы.
Муну мындай таштайлы,
Контукчунун Толтойго,
Кастыгынан баштайлы.

КОНТУКЧУНУН КАСТЫГЫ

Ойгонуп көзүн ачышып,
Мергендер копту шашышып.
Суутуна тулпар кандырып,
Жетелеп алыс бардырып.
Кара шибер, каткан көк,
Кайсаңдата чалдырып.
Кара сууда каптырып,
Тулпарлар сууну жутканда,
Мурдунан кулгуп аттыгып.
Шишкебек катар тизишип,
Жан казан ашын ичишип,
Бабырашып жатканда,
Балакеттүү Контукчу,

Айткан кебин дагы укчу.
(Чоң арамза бузук кул,
Ойлогону кычыктыр.
Ак санабайт башкага,
Нээти кара бузуктур).
Эки мерген, бир эрен,
«Жедигерден келдиңер,
Бир канча күн аң уулап,
Тамаша салып бердиңер.
Аз гана күндүн ичинде,
Далай олжо тердиңер.
Эми кулак түргүлө,
Ээрчип мага жүргүлө.
Дагы сонун бир жер бар,
Таң-тамаша сүргүлө.
Мындан ары бир күндүк,
Мөңгү деген жери бар.
Өзөнү агын, кара суу,
Калың токой чери бар.
Бул жер деген канчалык,
Анда айбандын кени бар.
Адыр эмес, түз жерде,
Бугусу бар, марал бар,
Кулан, элик жана бар.
Адам уулу көрбөгөн,
Ар түрдүү жандар сабалар.
Тил алсаңар, жаш балдар,
Ошол жерге баргыла.
Бүркүт, тайган агытып,
Бир кумардан кангыла.
Жарабаса ошол жер,
Жемеге мени алгыла.
Төө кийик бар чөлүндө,
Каз, өрдөгү турмайлык,
Кундузу бар көлүндө.
Бадалда элик, кураны,
Кулжасы жатат төрүндө.
Аккуунун кени анда бар,
Адам көрбөс санда бар.
Аң уулап анда баралы,
Кайберенге каналы.
Ат боорунан жирелет,
Кара чөп, кара кыягы.
Өрүшүндө тулаңы,
Кызыкка батып калалы.
Салаа-салаа көп колот,
Санатсыз айбан көп болот.
Жолборс, шери аралаш,
Суусар, түлкү чамалаш.
Жылганын баары сап жыгач,
Жылтыр-жылтыр от чыгат.

Араласаң айкырып,
Аябай айбан көп чыгат.
Кум этектеп саксаңдап,
Аюусу жүрөт бакжаңдап.
Каптал кадуу жеринде,
Кашкулак жүрөт дагдандап.
Миң бир түрдүү кубулуп,
Карай албай көз маңдап.
Булгундан атып алсаңар.
Ичикке жака салсаңар.
Мөңгүнүн жерин аралап,
Ичкерилеп барсаңар.
Жолборс атып, шер кармап,
Кайберенге кансаңар.
Кызыкка батып «көөн ачып,
Элиңе кайра жансаңар».
Контукчу капыр бозорбой,
Көп мактады ошондой.
Арам ойлойт ичинде,
Аздырып ыраак барсам дейт,
Абдан сырын алсам дейт.
Баштап барып жут жерге,
Буюктуруп салсам дейт.
Ага дагы өлбөсө,
Аңдып кардын жарсам дейт.
Балалык кыял, жаш кыял,
Арак ичпей мас кыял.
Абдан артын ойлобос,
Чукулду көргөн жаш кыял.
Эркин кыял, эп кыял,
Кээде эси жок кыял.
Биреринде элирип,
Кызыл жалын чок кыял.
Жигит кыял, жел кыял,
Жылт эткенде сел кыял.
Желди жеңип ким алган,
Жигит кыял бир чакта,
Өзүнүн башын жеп салган.
Көрсөм деп Толтой дегдеди,
Контукчу айткан жерлердин,
Кызыгы эстен кетпеди.
Барууга токтоп кыялы,
Ошондо, Толтойдун айткан бир кеби:
«Андай болсо агалар,
Мөңгү тоого баралы.
Мыктап куруп сайранды,
Тамашага каналы.
Олжо алган мүлктөрдү,
Ташка катып салалы.
Контукчу агам мактаган,
Мөңгүгө ылдам баралы.

Ээн жер окшойт болжолу,
Кайыпка бүлүк салалы.
Кооз жер окшойт сыягы,
Жер сонунун табалы.
Аз болгондо бирибиз,
Эки ичиктик булгундан,
Элге алып баралы.
Далайдын ичин күйгүзүп,
Дүң кетирип калалы!»
Бардыгы кыял болушту,
Аттарды алып токушту.
Алдын алып кокусту,
Олжону бектеп катышты.
Сапарын жабдып жатышты,
Көбүрөөк камдап азыкты.

* * *

Ал күнү уктап жатышты,
Телкинин* этин татышты.
Өрүн болуп эртеси
Мөңгүнү көздөй басышты.
Контукчунун тилин алып,
Алдырар күнү шаштырар,
Акылынан азышты.
Киши алдагыч бок дүйнө,
Адамга кызык көрүнгөн,
Эң кызымтал от дүйнө.
Кээ кезинде кызталак,
Кызыл жалын чок дүйнө.
Келеринде бок дүйнө,
Көз чагылткан айнектей,
Кетеринде шок дүйнө.
Түбү тешик чайнектей,
Келеринде дүнүйө,
Керилген сулуу кыз болот
Кетеринде дүнүйө,
Күнү бүркөк кыш болот.
Жайкы жааган карга окшош,
Кай кеткени билинбей,
Карааны калбай жок болот.
Ар кимдин жеткен түбүнө,
Мына минтип дүйнө бок.
Мөңгүдө кайып көп десе,
Көңүлү эргип оштонот.
Көргүлүктү жаш Толтой,
Көрө турган окшонот.
Жашынан көөдөк өскөн эр,
Оюна албай башка ишти
Кызыкты көздөй октонот.
Көбөйгөн сайын көр дүйнө,
Аз көрүнүп көзүнө.

Буралы көңүл бир лакап,
Байыркынын сөзүнө.
Бир эрде болсо алты ат,
Минерге тулпар табылбайт.
Бир ат болсо бир эрде,
Барарга жер табылбайт.
Башынан өтпөй мындай иш,
Байыркылар жаңылбайт.
Как ошол болду эр Толтой,
Дүйнөгө кызып жалындайт.
Сонунга көңүл жалчыбай,
Зер кенге колун малчудай.
Бүркүтү менен тайганы,
Бир күндө алса беш жүз жан,
Ага да көңүл арзыбай.
Сапарын тартып жаш Толтой,
Келе жатат мас Толтой.
Обон соргок көтөрүп,
Куу тайганын ээрчитип,
Эки мерген, Контукчу,
Эр Толтойду ээрчишип.
Эрикпей жүрүп баратат,
Тездиги киши таңдантат.
Эки күнү жол жүрүп,
Уктабастан мол жүрүп.
Күүгүм кире, күн бата,
Көз байланып эл жата,
Мөңгүгө келип жетти эми.
Карачы мунун жалганын,
Бир күндүк деген жерине,
Эки күн араң жеткени.
Эки мерген, Контукчу,
Толтой төртөө жатышты.
Өзөндө жаткан бугудан,
Бирди атып алышты,
Бугунун этин татышты.
Арып келген жол жүрүп,
Ыракатка батышты.
Эртеси үрөң-бараңдан,
Арам нээт Контукчу,
Оозу-мурдун жаланган:
«Тургула, Толтой, береним,
Ээрчиген эки мергеним.
Сергитип көңүл ачуу үчүн,
Силерди баштап келгемин.
Керекке эми жарайын,
Кара-Коо баштап барайын.
Сансыз байлык анда бар,
Малмыратып салайын.
Кыргын салсаң айбанга,
Кызыгыңа канайын.

Жүргүлө бачым, жүргүлө,
Кебимди ук, боорум чабайын>.
Кара күчкө бул доңуз,
Жалынганын көрүңүз.
Иштин жайын угуңуз,
Ошол Мөңгү дегенде,
Азабы жок ченемде.
Кара-Коо деген жери бар,
Капчыгай кара тереңде.
Ага кирип калсаңыз,
Кайнаган кара шор жатат,
Казылган чуңкур ор жатат,
Жайылуу турчу тор жатат.
Жаман жер жок мындай кылымда,
Кудайдын ар бир жылында,
Үч жүз күн бүтүн журт болот,
Уюлгуп калың муз тоңот.
Ичине кирип калгандын,
Үстүнө кырсык иш конот.
Кирген жан кана билинип,
Чатында калган из болот.
Чыккан жандар билинбей,
Аты-жөнү өчүп шүк болот.
Ал Кара-Коо, Көйкаптын,
Билгендерге даңкы бар,
Барса-келбес аты бар.
Пенде жолоп баргысыз,
Мына ушундай салты бар.
Кабышкан кара капчыгай,
Түз жолу жок баскыдай.
Өзгөрүп турат келген жол,
Ылаажы жок качкыдай.
Чатынан өрдөп киргенде,
Ачык турат бир демге.
Аралап бир аз басканда,
Карлар ызгып асманга,
Капчыгай ичи көрүнбөйт,
Канчалык көзүң ачсаң да.
Алай-дүлөй борошо,
Аңтара уруп капталга.
Көз ачырбай азыраак,
Табалбай жолду калтырап.
Канаттуу жандар болсо да,
Кутулалбайт качуулап,
Буга кирген маклуктун,
Өлүгү калып көчкүдө,
Ошентип шорун катырат.
Уксаңыз жайын мына ушу,
Артында калат ызы-чуу.
Кара-Коо аты чыкканда,
Уккандарда жүрөк шуу.

Мына ушундай шум жерге,
Толтойду баштап келди эми,
Контукчудай ашкан куу.
Контукчу доңуз баштатан,
Ошол жайды билүүчү,
Анда-мында келүүчү.
Аралап нары кирбестен,
Оозунан өтүп жүрүүчү.
«Ээрчитип Толтой келдим — деп,
Эдебин колго бердим — деп.
Абыдан таң аткыча,
Кара-Коо баштап кирейин,
Жазайын колго берейин.
Талпагын ташка керейин»,
Деп Контукчу ойлонду.
Таң аткыча уктабай,
Айла ойлонуп толгонду.
Эрте менен ошентип,
Эр Толтойду чакырды:
«Болгула, бачым, болгун» — деп,
Алдыратып бакырды.
Ала көөдөн Толтоюң,
Эчтемени элебей,
Коопту сезбей, кенебей.
Аңчылыктын кызыгын,
Эчтемеге теңебей.
Каткырып колун серелей,
Макул деп, ээрчип анткорду,
Жөнөдү жолду тебелей.
Жаанда* мындай эрен аз,
Моолугу* ашкан ченебей.
Кандай жерге баратат,
Күмөндөнбөйт кенедей.
Келип жетти мына эми,
Капчыгайдын оозуна,
Кара-Коодой тоосуна.
Жылпыштан колун серелеп,
Жыргачу жерим эле — деп.
Арам өлгөн Контукчу,
Айтууга жакшы сөз таппай,
Жуукурланып чебелек:
«Көрөсүң, Толтой, баатырым,
Кайыптар турат желелеп.
Көп замандан бер жакка,
Адам уулу келелек.
Кызыгын абдан таталы,
Олжобуз тоого теңелет.
Корунуп кирбей койбойлу,
Биз кай баатырдан кем элек».
Жаны калбай Контукчу,
Жапылдайт сөздү эжелеп.

Алаксытып Толтойду,
Алып келди чөгөлөп.
Чатынан өрдөй жөнөштү,
Чакылдап музду тебелеп.
Аздырдым деп Толтойду,
Арамдын мурду тенейет.
Аралап кыйла барганда,
Каракүчкө Контукчу,
Калыптыр өзүн жемелеп.
«Атанын наалат, эр Толтой,
Айрылбас, иним, ак жолтой.
Акылымдан таныпмын,
Кашайып көзүм калыпмын.
Кечинде конгон жеримде,
Камчымды таштап салыпмын.
Энөөлүгүм курусун,
Эми билдим карыпмын.
Капчыгай өйдө тартканы,
Колумдагы камчым жок.
Сарыкер деги баспады.
Байкап өзүң сындачы,
Бул шыйкырымдын качканы.
Башынан алаң акылсыз,
Же мурдумду балта чаппады.
Кайгырып туруу не пайда,
Өзүңдөй мага ээ кайда.
Артыма кайра жанайын,
Түндөгү журтка барайын.
Анда калган камчымды,
Алып келе калайын.
Өзүңдү көп сактатпай,
Арыбаган Сары атты,
Башка-көзгө сабайын.
Аңгычакты силер да,
Токтобой басып тургула.
Алдыңан чыкса олжоңор,
Арбытып алып тунгула.
Мен деле, келем бир демде,
Эки-үч кирпич ирмемде.
Түбөлүк кенчке батыңар,
Дүйнөгө тоюп жатыңар».
Деп ошентип шып коюп,
Сарыкер аты мулт коюп,
Контукчу артка жөнөдү,
(Кудай урсун төбөңү).
Адамда мындай кара нээт,
Кытмырды кайдан көрөлү.
Капчыгайдан чыкканы,
Кадуулап колот ыктады.
Салпактап бутта үзөңгү,
Сарыкер төшүн ныктады,

Убалын жандын укпады.
Атына камчы басынып,
Коопсуз жерге шашылып.
Жетип келип бир жерге,
Үңкүргө алды жашынып.

* * *

Ал эми Толтой, мергендер,
Азаптуу жолго киргендер,
Капарында эч иш жок,
Капчыгай өрдөп жүргөндөр.
Басышты жолдун кыйласын,
Аралап татаал жылгасын.
Кимдин нээти ак, ким кара,
Жараткан өзү ылгасын.
Башталды бороон күрүлдөп,
Бир демде болуп кыямат,
Бүткөн бой кетти дүрүлдөп.
Ачып көздү жумганча,
Аттын башын бурганча,
Ана-мына дегиче,
Кандай иш болуп кеткенин,
Абдан байкап билгиче,
Карлар учту дирилдей,
Кайсы экени билинбей.
Ызгаардуу чилде кыш болду,
Айлана туман иш болду.
Кымтынып этек болгуча,
Капчыгайга муз тоңду.
Кара нөшөр куюлуп,
Кайран жанга күч болду,
Алай-дүлөй борошо,
Буюга турган иш болду,
Шылынып дарак шиш болду.
Аңтарып бирөө салгансып,
Ан, жылгалар түз болду.
Обон соргок талпынып,
Көтөрө албай шүк болду.
Келген жолду табалбай,
Кыңшылап тайган бук болду.
Эки мерген бүк түштү,
Башкаралбай ат-тонду,
Кабы толбой өкүнүп,
Кара жандан жык тойду.
Суркоён жерди чапчыды,
Толтойго дайын ат сыры,
Кооптун сезип оордугун,
Койдой ташты аткыды.
Карды күрөп сапырды.
Куу тайганын чакырды.
Башта жолду, из чал — деп,

Бек-бек айтып бакырды.
Тил билген тайган таталап,
Жол чалып кулак жапырды.
Мергендер, кайдасыңар — деп,
Бакылдап Толтой басылды.
Араң турган мергендер,
Сыйпалап таап Толтойдун,
Этегине асылды.
Баатыр өскөн эр Толтой,
Бардык элге тең Толтой,
Кыйын иш башка келгенде,
Чыйрала турган шер Толтой.
Коркуп мындан калбады,
Кайратын бойго алганы.
Тайгандын ээрчип артынан,
Тап жылдырбай барганы,
Жолундагы жолуккан,
Үйдөй-үйдөй таштарды,
Оодара таштап салганы.
Колдорун карга мылгытты,
Таштарды ыраак ыргытты.
Жол ачып мерген аттарга,
Аз-аздан жөнөп жылгызды.
Бир демге токтоп турушуп,
Толтойго колун сунушуп.
Бүжүрөшүп титиреп,
Мергендер келет курушуп.
Эр Толтой менен куу тайган,
Кайратын бойго жыйышып.
Кадимки жоого киргендей,
Кар, таш менен урушуп.
Көз ачырбай бурганак,
Көрүнгөндү уйпалап.
Адам инсан турмайлык,
Караган, бута, дарак, таш
Калтырбай кетти сыйпалап.
Кыйын иш болду алаамат,
Көрүнүп көзгө кыямат.
Басылбай улам күчөнүп,
Борошо турду сабалап,
Баратат Толтой бакырып,
Баскыла, мен мыналап.
Кыйналыш менен жол жүрдү,
Капчыгайдан башкага,
Караңгы болуп, түн кирди,
Канчалык жолду басканын,
Кептеш кайда, ким билди?
Бир кезде тайган кыңшылап,
Толтойдун жеңин жулгулап.
Оң кол жакка баштады,
Арсылдап үрүп шашканы.

Кептештен чыктык окшойт — деп,
Керилип Толтой басканы.
Кош болгондон мергендер,
Ыйлап ие жаздады.
Бирок да кыйла жол жүрүп,
Көрүштү кара асканы.
Эңкейиш бүткөн аска экен,
Бийикте эмес баста экен.
Алды үңөт жар экен,
Мааналар жери бар экен.
Толтой көпкө өңүлдү,
Куу тайган алга түйүлдү.
Чыкпаса дагы туюктан,
Бардыгы тегиз сүйүндү.
Толтой артка караса,
Эки мерген арыптыр,
Эптеп жаны калыптыр.
Обон соргок чоң бүркүт,
Кашына конуп ээрдин,
Бекем мыкчып алыптыр.
Суркоён өтө чыйрыгып,
Суутуна каныптыр.
Жетелеп Толтой буларды,
Маанага кирип барыптыр.
Мергенчинин эки атын,
Унутушуп салыптыр.
Алды каткан мергендер,
Аты калды каякта,
Аны да билбей калыптыр.
Ошентип маана табышып,
Жандары аман калышып,
Эс арамын алышып,
Кандай күнгө калдык — деп,
Ан-тан кептен салышып.
Суркоёндун канжыга,
Азыктан биртике чалышып.
Таң аткыча уктабай,
Олтурушту көп талай.
Контукчу кантти экен — деп,
Кайгырышты жык далай.
Чыканактай албады,
Чырым уйку салбады.
Титирешип олтурду,
Түшүрбөй ооздон алланы,
Чоң бүркүт турат түктүйүп,
Куу тайган жатат үксүйүп,
Суркоён чапчып туралбай.
Мергендер көп-көп чүчкүрүп.
Толтой баатыр кенебейт,
Эчтемени элебейт.
Контукчу, ага, кайда — деп,

Өзүн өзү жемелейт.
Анын кылган кастыгын,
Эргиз ойлоп ченебейт.
Ошентип араң таң атты,
Бирок көргөнү болбойт тарапты.
Кара-Коодой капчыгай,
Калың туман таратты.
Кара-Коодон башка жер,
Адатынча жарык жер.
Күн чалып чыкты жон-жондон,
Кобурап торгой оң-солдон.
Ааламды каптап жарыктык,
Макулуктун иши оңдолгон.
Капчыгай бирок караңгы,
Кала берди түн бойдон.
Ордунан Толтой турганы,
Эки жак көңүл бурганы.
Борошо бастап калса да,
Арылбай турат туманы.
Сактаса да канча күн,
Арылбастай турабы.
«Бери келгиле, мергендер,
Бир арганы кылалы.
Эптеп таап кептешти,
Бул солондон чыгалы.
Менин кебим уксаңар,
Ордубуздан туралы.
Жарым карыш болсо да,
Токтолбостон жылалы.
Жолду баштайт куу тайган
Буга моюн суналы
Кандай дейсиң бул кепке,
Көңүлүңөр тынабы?»
«Макул, баатыр, макул» — деп
Мергендер сөзгө ынады.
Анан кантет кургурлар,
Арганы башка кылабы?
Андан кийин эр Толтой,
Жолду башта, таамай — деп,
Тайгандын мойнун сылады.
Атырылып куу тайган,
Алдыга кирип чурады.
Караанын көп үзбөстөн,
Кайталап үрүп турады.
Кишиден бетер акылдуу,
Эрекче айбан куу тайган,
Эр Толтойдун ынагы.
Бешенеге жаралган,
Билгичтин бири бу дагы.
Кыйын кезде жол тапкан
Көрүнөт көзгө сыягы.

Жолду тайган баштады,
Жолоочулар басканы.
Желип-жортуп жер жыттап,
Жолдон тайган азбады.
Капташса жолдо маңдамда,
Алачыктай таштары,
Адатындай шер Толтой,
Алып ыраак таштады.
Алпурушуп кар менен,
Аз-аздан чыйыр ачканы.
Тил билги тайган жол баштап
Эр Толтой жүрдү жол саздап
Эртеден кечке жүрүшүп,
Этек-жеңин түрүшүп.
Кайратын белге түйүшүп,
Табийгат менен сүрүшүп.
Жан тигип казат кылышты
Үшүгөн боюн жылытты.
Кара-Коонун чатына,
Өлдүм-талдым дегенде,
Бешимде араң чыгышты.
Тоголонуп ар жерге,
Жакаларын сыгышты.
Тозоктон шонтип кутулду,
Тоболошуп чуу турду.
Таза абаны көргөндө,
Тумчуккан көңүл жутунду.
Жакшы жер таап жатсак — деп,
Конушун издеп күтүндү.

* * *

Эптүү жерди табышып,
Эликтен кармап алышып,
Үй мүйүз тартып олтуруп,
Отту улуу жагышып.
Ар кими учтап жыгачты,
Шишкебекти салышып,
Бабырашып жатканда,
Күн бүлбүлдөп батканда,
Кара нээт Контукчу,
Келип калган кези экен,
Башкасы эмес өзү экен.
Кара-Коонун кептешин,
Көрүп келе калам — деп,
Чыкпадыбы, чыктыбы,
Изин абдан чалам — деп,
Ар качанда аныктыр,
Алар өлдү арам — деп,
Ошентсе да санаамды,
Бүт тындырып жанам — деп.
Контукчу келип калыптыр,

Акмалап чалгын чалыптыр.
От жагып түздө олтурган,
Аларды көрө салыптыр.
Оозун ачып аңкайып,
Акылынан таныптыр.
Айран-таң калып бул ишке,
Ат-маты менен бирге эле,
Көпкөчө катып калыптыр.
Кыйлада келип эсине,
Айла-амал ойлоп алыптыр.
Атасы азыр өлгөнсүп,
Өкүрүктү салыптыр.
Камчылап атын салпактап,
Ортого кирип барыптыр.
Ыргып түшүп атынан,
Эр Толтойду кучактап,
Өткөзө жаман наалыптыр.
«Айланайын, Толтоюм,
Үйрүлөйүн, Толтоюм,
Аман-эсен барсыңбы?
Акылга толгон жансыңбы?
Адашып сенден жүдөдүм,
Ар кайда улуп түнөдүм.
Эки күн издеп таба албай,
Үзүлгөн эле күдөрүм.
Ай жүзүңдү мен көрүп,
Арылды эми күмөнүм.
Камчымды таап чү депмин,
Кептешке келип сүрдөпмүн.
Караң калган бул күндүн,
Мындай жаарын билбепмин.
Ойлонуп чыдап туралбай,
Эгерде сени кыялбай,
Аралап кирдим туманга,
Аргымагым бураңдай.
Арам өлгөн Сарыкер,
Аңды көрсө тыраң дээр.
Камчылансам баспады,
Корумду тепсеп аксады.
Борошодо туралбай,
Бурулуп артка качканы.
Ачуум келип баш-көзгө,
Басып алдым камчыны,
Мурдунан кан тамчыды.
Чыдай албай бул доңуз,
Чыңырып жерди чапчыды.
Ала качып түйүлдү,
Аңга барып жыгылды.
Кулап түшүп жарчадан,
Күртүккө башым тыгылды.
Оозума жаным капташып,

Өпкө боорум сыгылды.
Акылымдан азыпмын,
А дүйнөгө батыпмын.
Кече күнү кечкече,
Эсим ооп жатыпмын.
Эрте менен араңдан,
Эсима астан келипмин,
Боортоктоп желипмин.
Ошентип жүрүп как түштө,
Кептешке эптеп жетипмин.
Капчыгайдан мен чыксам,
Ааламдын күнү күлүптүр,
Аяттык өкүм сүрүптүр.
Арам өлгөн Сарыкер,
Ал жерде оттоп жүрүптүр.
Алдап аны кармадым,
Аябай башка сабадым.
Кечкече жатып эс алып,
Эми мына жанарым.
Эсима сен түшкөндө,
Жана келди карагым.
Эсим жаман чыкса да,
Каран калган бул тоодон,
Издеп сени барамын.
Мына эми табылдың,
Капысынан кабылдың.
Өзүмдүн иним өңдөнүп,
Үйрөнүп сага калыпмын.
Өтө жаман сагындым,
Эми мындай кылбайлы,
Экинчилеп салбайлы.
Сайрандоо үчүн аң уулап,
Жайытты абдан чардайлы.
Кара-Коодой тозокко,
Кайталап барып калбайлы».
Деп ошентип Контукчу,
Калп эле ыйлап оолукту.
Кара күчкө жойпоңдоп,
Кыйлада араң соолукту.
Көөпай туулган эр немең,
Кенебеген шер немең.
Кылча күмөн санабай,
Кас санайт деп карабай,
Айткандары ырас деп,
Абал сурап абалай.
Ыйлап кетсе, ич ооруп,
Сооротту жапжаш баладай.
Ак көңүл Толтой жайпандап,
Абалап канча барбаңдап:
«Контукчу, аба, кайгырба,
Турабыз аман жаныңда.

Кордукту көрө таз калдык,
Көрбөгөн жердин сайында.
Адашып кетүү болот го,
Аңчынын кызуу чагында.
Аман-эсен көрүштүк,
Бу дагы бизге табылга.
Эми, экинчи мындай кылбайбыз,
Мындай жерде турбайбыз.
Эрте менен жарыкта,
Жер жакшысын кылдайбыз.
Көрүнбөйт Мөңгү жаман жер,
Көп жерлери түзөң бел.
Көзүмө бүгүн чалыкты,
Керилип жаткан кенен төр.
Эртең ошол жакка баралы,
Бүркүттү таптап салалы.
Тайганды мыктап агытып,
Кызыгына каналы.
Кечеки тарткан кордуктун,
Кемтигин бүтөп алалы».
Деп бараңдан салышып,
Эрте жатып укташып,
Баары жогун чукташып,
Чалдырып атын суутуп,
Таң азандан турушуп.
Азыраак нашта* кылышты,
Ат баштык түбүн чулушуп.

* * *

Жер сонунун ылгашып,
Салыштырып сындашып.
Кечеки кайгы бүгүн жок,
Кыңгыранып ырдашып.
Өзөндү бойлоп уу кылды,
Эки жакты чуу кылды.
Айтса-айтпаса бул Мөңгү,
Ар кубулган түр Мөңгү.
Айтканынча бар экен,
Алаамат бүткөн жай экен.
Адамдын көзү тойгудай,
Арасы кымкурт жан экен.
Доолбас урду карсылдак,
Мылтык атты тарсылдак.
Таңданып кийик чайкылдап,
Бөрүсү киши тааныбай,
Итче камап арсылдап.
Түлкүлөр үрүп кырсылдап,
Каткырып чөөлөр шыңкылдап.
Жапа мышык кырылдап,
Ок жыландар зырылдап.
Кулак мээни тундуруп,

Сары аарылар дырылдап.
Күндү бербей күңүртү,
Чиркейлери кыңылдап,
Тоодогу түздө топтошуп,
Кыргоолу токой оттошуп,
Коёну колот боктошуп.
Тоосунда улар чакырып,
Токойдо элик бакырып.
Бүркүттөр учуп далпаңдап,
Кашкулак, илбирс качырып.
Бүркүттү көрө салышып,
Түлкү, коён, кашкулак,
Далдаага кирип жашынып.
Суу бүркүттү көргөндө,
Жыландар жаман шашылып.
Күйкөлөрү чырылдап,
Кескекти көрүп ашыгып.
Жаза кармап чанданы,
Бакадан коркуп аптыгып.
Кыргыек учуп кыпылдап,
Жагалмай учуп зыпылдап.
Кузгундары куркулдап,
Сары арыс чуркап шуртулдап.
Как-как этип каргалар,
Канаттары салпылдап.
Кардыгачтар шартылдап,
Аңкылдашып аңырлар,
Андай жандан канча бар.
Кара кунас тарбагай,
Илек-илек калдагай.
Балта жутар жорулар,
Тарп аңдыган урган ай.
Кара боор кашкалдак,
Айры куйрук, кулалы.
Этектеп учуп салпаңдап,
Булбулдар сайрап шаңданып,
Буруу-буруу токойдон,
Уккан адам таң калып.
Турналар сууну бойлошуп,
Кундуздар көлдө ойношуп.
Балырда куулар оттошуп,
Буткулда өрдөк топтошуп,
Миң түрдүү чымчык анда бар.
Ат коюп атап айта албай,
Көргөн адам таң калар.
Адам уулу көрбөгөн,
Ал жерде канча жандар бар.
Бугуга марал аралаш,
Кулжага кулан чаадалаш.
Эчки-теке, боз кийик,
Төшүндө турат салаалаш.

Жейрени койдой жайылып,
Кулжасы кырга жабылып,
Толгон экен Мөңгүгө,
Кайыптын баары жыйылып.
Токойдо жолборс, шери бар.
Толгон жандын кени бар.,
Бөксөдө бөрү, кабылан,
Төрүндө аюу, илбирс бар.
Суурдай жүрөт төрт, бештен,
Булгун деген жаныбар.
Тооктон башка айбандын,
Түрлөрүнүн баары бар.
Укканын туурап, үн салып,
Чакчыгайы дагы бар.
Тоо чымчык миңдеп табылар,
Эчки маарак, безбелдек*,
Бөдөнө менен тазкелдек*,
Учалбай жүргөн бирөө бар,
Кудай кылды кантем — деп.
Адам уулу билбеген,
Атын угуп көрбөгөн,
Айбандын баары бар экен.
Теректен узун тал экен,
(Жыгачтын чоңу анда экен).
Суусар, бөрү, түлкүдөн,
Жер кайыбы мүлкүнөн.
Кашкулак, карсак, ач күзөн,
Айбандан кылдап ар түрдөн.
Тайган менен бүркүттүн,
Арымы жеткен күртүктүн,
Арасынан олжо алды,
Асылдарын колго алды.
Көп кармады өйүзүнөн,
Кулжа, теке, чөөсүнөн.
Мылтык менен бугу атып,
Капчыгайды чуулатып.
Аюу, жолборс, шер атып,
Кабылан, илбирс, тең атып.
Тамашага батышты,
Мөңгүнүн ичин сайрандап,
Так отуз күн жатышты.

* * *

Ошол отуз күндүн ичинде,
Кара нээт Контукчу,
Тим жүрбөдү кичине.
Кастык кылып Толтойду,
Өлтүрүүнүн ишинде.
Ар күнү амал ойлоду,
Билгизбей жолун торгоду.
Канча ирет тузак курса да,

Ойлогон иши болбоду.
Ошентсе да бул доңуз,
Кастыгын эргиз койбоду.
Мөңгүнүн ичин сайрандап,
Тамаша салып жайпаңдап,
Кызыкка баткан кезинде,
Отузунчу кечинде,
Кайратка келип бул доңуз,
Жолдошу менен Толтойду,
Чапмакчы болду зор доңуз.
Кара нээтке шер барбы,
Артын кудай оңдосун,
Кылычын бүлөө бүлөдү,
Найзасын ташка тиреди.
Кечкече жүрүп Толтойду,
Ашыра мактап сүрөдү.
Кечинде аңдан кайтышты,
Аңгеме сөздөн айтышты.
Артыкча арам Контукчу,
Алптарга теңеп Толтойду,
Ары жок сөздү кайпытты.
Жал-жаяга тоюшуп,
Эртерээк уктап жатышты.
Уктабады Контукчу,
Заарын ичте толкутту.
Ордунан аста турганы,
Толтойду көздөй жылганы.
Кылычын алып кынынан,
Кежиге беттеп сунганы.
Булкуйган Толтой эр немең,
Моюбаган шер немең,
Борбую жумшак жаш бала,
Тамашага мас бала.
Чалкасынан жатыптыр,
Чылк уйкуга батыптыр.
Тегирмендин ташындай,
Күркүрөгү баш жарып,
Коңурукту тартыптыр.
Кара нээт Контукчу,
Кылычын башка салаарда,
Кулачтап туруп чабарда,
Жүрөгү кара бул иттин,
Табагы түгөл канарда,
Суркоён тулпар так турду,
Жер чапчылап кошкурду,
Буркулдап топо чаңсынды,
Чочуган бүркүт шаңшыды.
Аны угуп тайган арсылдап,
Ордунан турду карсылдап.
Болгон ишке түшүндү,
Контукчуга жутунду.

Аткан октой атылды,
Арылдап бетке асылды.
Багалчектен борбуйлап,
Балтырга тишин батырды,
Ооруганча чыдабай,
Ойбойлоп чочко бакырды.
Ошондо Толтой толгонду,
Ныксырап араң ойгонду.
Колунда кылыч жөргөлүү,
Контукчуну көргөнү.
Ордунан турду секирип,
Эмне кылыч алдың — деп,
Контукчуну жекирип.
Контукчу жүрөт кокуйлап,
Балтыр эти тешилип.
«Айланайын, эр Толтой,
Арачалап кел, Толтой,
Тегеренем, жаш Толтой,
Телчип бери бас, Толтой.
Тайганыңды, кой дечи,
Тиштебегин, бол дечи,
Тиши өтүп баратат,
Теги, астарак, чой дечи.
Кылычты алдың, не дейсиң,
Кыйкырып бекер тилдейсиң.
Абалтадан мен сага,
Адалдыгым билбейсиң.
Кылсам да канча жакшылык,
Күмөнсүп көөнүң кирдейсиң.
Баятан чочуп ойгонсом,
Бирдеме жүрөт сойлогон.
Дестебинде аны мен,
Итиңби деп ойлогом.
Бышылдай түшүп бер жакка,
Жөрмөлөп кетти сен жакка.
Ошондо өтө чочудум,
Жердин бетин коочудум.
Карасам куда уруптур,
Чоңдугу меңин белимдей,
Бир жылан арбап туруптур.
Чагууга сени умтулуп,
Соймойтуп тилин сунуптур.
Ошондо үрөйүмдүн учканы,
Тас калды жаным чыкканы.
Титирек кирип муунума,
Чапандан чыктым суурула.
Өлтүрүү үчүн жыланды,
Кылычты алдым колума.
Каран калган куу тайган,
Каргаша болуп жолума.
Борбуйлан жаман жүдөттү,

Балтырдан каным куюла.
Чабайын десем жыланды,
Жетпей калдым чоюла.
Аңгыча жылан токтолуп,
Заматта кетти жок болуп.
Угайын десең сөз ушул,
Сага чын адал туш ушул,
Тайганыңдан ажырат,
Чыгайын деген көз ушул».
Деп ошентип Контукчу,
Анткорлонуп албырып,
Албарстыдай жалынып,
Жойпуланып турганда,
Жалооруп моюн сунганда.
Ак көңүл өскөн Толтойдун,
Түрүлгөн кабак ачылды,
Түтөгөн ачуу басылды.
Күмөнү таркап заматта,
Каркылдай күлкү чачылды.
«Баятан эле сен, ага,
Болбой жүзүң боз ала.
Кызарбай көзүң чычала,
Дебейсиңби иш мындай,
Чын ырасты сөз мындай.
Айтпасаң кандай билемин,
Кулакка кантип илемин.
Айткандарың чын болсо,
Анда сенсиң тирегим.
Тектир, тектир, тектирдин,
Текесин атат дептирмин.
Контукчу агам кокустан,
Карөзгөйлүк кастыгын,
Кылганы жатат дептирмин.
Курбу-курбу тектирдин,
Кулжасын атат дептирмин.
Шайтандын кирип тилине,
Контукчу ага кастыгын,
Кылганы жатат дептирмин.
Мынаке, эми түшүндүм,
Агарып көөнүм сүзүлдүм,
Кой, куу тайган, кой бергин,
Контукчуга жөл бергин!
Бекерче кылба жарадар,
Канаке, сенин сый илигиң!»
Деп эр Толтой күүлөнүп,
Куу тайганга сүйлөнүп.
Контукчудан тайганды,
Ажыратмак болду эле,
Эңкейип колун сунду эле,
Байлоодо тулпар чапчыды,
Туурда бүркүт шаңшыды,

Куу тайган күчөп каңшыды.
Ого бетер куу тайган,
Кылган иши чуу тайган.
Катуу тиштеп ыркырап,
Коё бербей кыркырап.
Балтырга тишин батырды,
Контукчу турат чыркырап.
Багалек ылдый кан кетип,
Бүт тамыры зыркырап.
Куу тайган өтө арданды,
Күчөнүп тиштеп жанданды.
Кылыгын көрүп тайгандын,
Буга Толтой таң калды.
Айласы кеткен Контукчу,
Аюудан ачуу чыңырып,
Эр Толтойго жалбарды:
«Айланайын, эр Толтой,
Алдымда жүрсөң ак жолтой.
Үйрөлөнүн, эр Толтой,
Үйүрлөш жүрсөң ак жолтой.
Алтын тондун жакамсың,
Алчы түшөр сакамсың.
Башыма иш түшкөндө,
Сен мага ээ атамсың.
Коё бер, дечи, тайганды,
Кеп билбеген айбанды.
Тиштери өтүп тамырга,
Бир тиштем араң жан калды.
Айтканымдын баары ырас,
Мен айтам кантип жалганды.
Эгерде күмөн санасаң,
Табарсың менин аргамды.
Теги, тайганыңды, кой, дечи,
Терини аста чой дечи.
Өзүңө кастык кылбайын,
Айттым иштин ал-жайын,
Болгон иштин бар жайын.
Төбөмдөн кудай урбайбы,
Сени кантип алдайын.
Жакшылык көрсөм көргөмүн,
Жамандык сенден көрбөдүм.
Жалпы иштин жайы бар дайын,
Ошондой турса бет буруп,
Өзүңдү кантип алдайын».
Деп буркурап Контукчу,
Башынан өскөн зордукчу,
Чыркырап ыйлап турганы,
Батыра тиштеп куу тайган,
Бир карыш андан жылбады.
Акылы кем жаш бала,
Ага көңүл бурганы.

Ичи ооруп кетип эр Толтой,
Тайганга колун булгады:
«Кет, кет дедим, кетпейсиң,
Көрүнбөй көзгө житкиниң!
Арам өлгөн куу тайган,
Ар убак салат чуу тайган.
Агамды бөөдө өлтүрүп,
Койбосун теги бу тайган.
Купкуу болгон шум тайган,
Ыркырабай оозуңду,
Иле саатта жум тайган.
Болбосо чукуйм көзүңдү,
Укпайсың неге сөзүмдү».
Ачуусу менен эр Толтой,
Тайганды буттан булкканы,
Куйруктан кошо жулкканы.
Ыргып түштү тайганы,
Ыраакка учуп барганы.
Эр Толтойдо күч азбы,
Куушурулуп өпкөсү,
Эки-үч оозун арбады.
Кансыраган Контукчу,
Кыйрап жатып калганы.
Көтөрө албайт башын да,
Кылча калбай шайманы.
Онтоп жатты түшкөчө,
Оодарыла албады.
Муну көрүп Суркоён,
Чапчыганы барганы.
Арам өлгүр не дейт — деп,
Ачуусу келип эр Толтой,
Камчы менен салганы.
Ыраак качып Суркоён,
Искеп оттон чалбады.
Бир маалда чоң бүркүт,
Контукчунун төшүнө,
Калдайып конуп алганы.
Буларды көрүп эр Толтой,
Айран-азыр калганы.
Ажыратып бүркүттү,
Араңдан зорго алганы.
Бүркүт, тайган, тулпардын
Толтойго тийген жардамы.
Бүгүн булар не үчүн,
Кайышып калба салганы?
Буларды ойлоп эр Толтой,
Башы катып маңдады.
Тегине ойлоп жете албай,
Тегеле терең таңдады.
Ошентсе да азыраак,
Контукчудан күмөнсүп,

Капырай деп калганы.

КАМАНГИЛДИН ЧАТАГЫ

Контукчу менен элдешип,
Ай, капырай, сен дешип.
Таарынып кеткен тайганды,
Чакырып бери кел дешип.
Суркоёнду шыкшыктап,
Алдап араң кармады.
Чырга тартып бүркүткө,
Чын амалды салганы.
Кечкече жүрүп артынан,
Эптеп араң кармады,
Туурга бекем байлады.
Бала Толтой ит, кушун,
Ушинтип кыйын алдады.
Тамашага канышып,
Олжону көптөп алышып.
Аягында тас калды,
Калба, чырга кабышып.
Ал күнү жакшы жатышты.
Олуттуу кептен салышып,
Эки мерген, Контукчу
Жаш балапан баатырды,
Ортосуна алышып.
Асты казан мол кылып,
Ажыраш аяк табышып.
Олтурушту көпкөчө,
Ыр, чоорлорун чалышып.
Бака-шака параң көп,
Басайталбай калышып.
Эртеңки күнү кетсек — деп,
Элибизге жетсек — деп.
Кош айтышып турганда,
Кетүүгө көңүл бурганда.
Коштошор ошол күнүндө,
Ажыраш аяк түнүндө.
Келип калды бир топ жан,
Намаз шам күүгүмдө.
Көрүнөт баары түз киши,
Санаты так жүз киши.
Дүбүрттөп келе калышып,
Тааныштык кептен салышып.
Жумушун айтып багышып,
Бир азга аттуу турушту,
Саламга колун сунушту.
Коломтодон Контукчу,
Керилип кийин турду эле.
Кекейип колун сунду эле,
Контукчуну көргөндө,

Жүз киши болду бир кызык,
Чурулдашып зыргышып.
Жатышты түшүп атынан,
Үзөңгү теппей ыргышып.
Контукчу көздөй жүгүрдү,
Колунан өөп жүгүндү.
Каптады журтту бир замат,
Көп адамдын дүбүртү.
Кайталап айтып саламды,
Кээлери өтө сүйүндү.
Ошондо Толтой муну айтат,
Муну айтпай нени айтат:
«Ак сакалдуу, агалар,
Өзүм сыяк жаш балдар,
Сапарыңар каяктан,
Мында келип калдыңар?
Жортуулчудай түрүңөр,
Жоо бөрүсү баарыңар.
Баштап жүргөн бар окшонт,
Бир-экидеп чалыңар.
Айтыңарчы элинди,
Жердеп жүргөн жеринди.
Жумушуңар эмне эле,
Жакшылап айтчы тегинди.
Баарын айта салыңар,
Баштап жүргөн эринди».
Карылары мултуйду,
Бир жаш бала култуйду.
Чыйрак-чыйрак кеп айтты,
Кеп айтканда деп айтты:
«Кызылбаш биздин элибиз,
Бакырган-Сай жерибиз.
Жоголуп кетип көп болду,
Контукчудай бегибиз.
Издебеген жер калбай,
Ушул жерге келдик биз.
Кокту, колот, жылгадан
Калтырбай изин тердик биз.
Ачылды көөн кирибиз,
Төлөндү эми кемибиз.
Жумушубуз бүттү го,
Табылды мына бегибиз».
Бака-шака түшүшүп,
Бирин-бири күтүшүп.
Таанышышып жатканда,
Журт жакты көздөй басканда,
Ат дүбүртү угулуп,
Аягынан чыккан үн,
Ар түрдүү болуп кубулуп.
Келип калды бир киши,
Адамдай эмес жин киши.

Ажыдаардай сүрү бар,
Адамдан башка түрү бар.
Сакалдары сапсайып,
Бир боз үйлүк жүнү бар.
Жеп ийчүдөй чакчаят,
Жек көрчү мында кими бар?
Жабылып жаштар ат алды,
Чылбырынан бат алды.
Ошондо, ал аттан түшпөй чалкалап,
Көрбөй жаткан кишидей,
Көздүн үстүн калкалап.
Чиренип туруп алганы,
Чылбырды силкип кармады.
Коркушуп анын сүрүнөн,
Жанагы келген көп киши,
Аты-жөнүн сурай албады.
Салам айтып жаш Толтой,
Жанына жакын барганы:
Ассаламу алейкум,
Ак сакалдуу агабыз.
Алдыңызда жүгүнүп,
Салам айтат балаңыз.
Мындай ээн жерлерде,
Келбеттүү сиздей кишини,
Кыдырып араң табабыз.
Каарыңыз катуу көрүндү,
Кай жерде биздин чалабыз.
Басайтыңыз каарды,
Калтаарышып көпчүлүк,
Коркуп жатат караңыз.
Жумуш болсо сылыкча,
Дароо тынат санааңыз.
Аты-жөнүңүз ким болот,
Аны билсек бир болот?
Сапарыңыз каякка,
Айтып берсең жөн болот?»
Анда, айбаты артык киши айтты,
Адам укпас иш айтты:
«Тиш какпаган, жаш бала,
Тамашага, мас бала.
Тирсек чыккан эмедей,
Тарсылдайсың кашкая.
Аты-жөнүм сурайсың,
Агыны катуу суудайсың.
Аңкылдабай өпкөң бас,
Азыр менден куурайсың.
Ата-тегим билгидей,
Өзүңдүн атың ким болот.
Атаң кайсы бий болот.
Элиң тектүү элсиңби?
Жериң даңктуу жерсиңби?»

Элиңде барбы атагың,
Же албууттап учкан желсиңби?
Сурайсың ата-тегимди,
Жакшылап уккун кебимди.
Сурачу киши сен эмес,
Суратар киши мен эмес.
Чортоңдогон чунагым,
Чыкылдашың эп эмес.
Жалгыз киши дейсиңби,
Жалпың мага тең эмес.
Манастын атын алганмын,
Мантаңдаган сен эмес.
Кыжырыма тийсеңер,
Кырып салмай барыңды,
Эч канчалык кеп эмес.
Жерим Урум-жеринен,
Элим түркмөн элинен.
Ар үч жылда бир мезгил,
Ушул жерге келчү элем.
Кайберенге тынч бербес,
Өзүм уучу киши элем.
Кырк каракчы дедирген,
Кармаштык бербей элирген.
Кырымдын уулу атанган,
Кылымга даңкым баталган.
Камангил деген мен болом,
Калааны бузар эр болом.
Токсондон жашым ашкандыр,
Балким, чоң атаң менен тең болом.
Эңкейип белден ашканым,
Бир күн үйдө жатпадым.
Тийишкен болсо бирөөлөр,
Башымды сактап качпадым.
Тийишпесе маа келип,
Жабылуу турган аягын,
Бирөөнүкүн ачпадым.
Кырк кишим бар ээрчиткен,
Кичине чактан телчишкен.
Кыргыйдай тийип киргенде,
Кыйлалар мени эрсинткен.
Кубатым белде турганда,
Ким чыгар мени кемсинткен?
Жабыраган жаш бала,
Сөзү таттуу так бала.
Уктуң менин жайымды,
Билгендирсиң алымды.
Эми өзүңдөн сурайын,
Сөзүңө көңүл бурайын.
Жай сураган сен кимсиң?
Жайыңды айтчы угайын».
Бакылдап сурап калганда,

Балага көңүл бурганда.
Анда Толтой мындай дейт,
Анык сөздү бурбай дейт:
«Атамды айтпай жашырчу,
Атам жаман киши эмес.
Атасын айтпай жашырган,
Эр жигиттин иши эмес.
Жеримди айтпай койгудай,
Жерим жаман жер эмес.
Элимди айтпай жашырып,
Элсиз киши мен эмес.
Алактабай туруңуз,
Абдан кепти угуңуз.
Жети-Суу сындуу жерим бар,
Жедигер сындуу элим бар.
Атамдын аты эр Багыш,
Бүткөн бою тарамыш.
Баатырдык атак наам алган,
Атамдын атын караңыз.
Өзүм Толтой баламын,
Эр жетип өсүп барамын.
Элим үчүн дегенде,
Күйгөн оттой жанамын.
Жанга тиер иш болсо,
Жанымды аяп калбаймын.
Жанчышар киши бар болсо,
Жалтайлап туруп албаймын.
Сонор болгон күнүндө,
Сайрандап аңга чыккамын.
Далай жердин кайыбын,
Сай ташындай жыккамын.
Жанымдакы Контукчу,
Кай күнү билбейм чыкканын.
Көп күндөр болду бир жүрөт,
Бөлөксүп аны кыспадым.
Улуу экен менден көп эле,
Урматтап ага ыктадым.
Кеңеш кебиң эм алып,
Кебинен теги чыкпадым.
Абалды шунча айтабыз,
Аң уулап болдук кайтабыз».
Толтой мындай дегенде,
Жүйөөлүү жооп бергенде.
Токтоло түшүп Камангил,
Мукактай түшүп жана бир.
Контукчудан кеп сурайт,
Кекенип аны бек сурайт:
«Сен, кызылбаш элисиң,
Жарабайт мында келишиң.
Кай жумушуң бар эле,
Эмнеде бардыр беришиң?!

Мындан мурун Мөңгүгө,
Менден коркуп бул жерге,
Жан келүүчү эмес теги эле.
Контукчу жолду тоспойсуң,
Көрүнгөн жерди боктойсуң,
Жарганаттай баланы,
Баштап келген окшойсуң.
Мындан мурун Контукчу,
Түркмөндөн барып мал алдың,
Төөгө артып зар алдың.
Экинчи тийбес мага — деп,
Артыңдан кууп барбадым,
Азапты сага салбадым.
Эл ушактап, кеп салды,
Жаманаттап бек салды.
Контукчудан коркот — деп,
Көзүм жокто деп калды.
Мал алса мейли деп койсом,
Кегимди албай жөн болсом.
Мөңгүдөгү жандарды,
Не үчүн келип ууладың,
Малдан артык көрчү элем,
Угуп койчу курганым.
Жергеси жакын кызылбаш,
Катылбайын дечү элем.
Азканекей мал үчүн,
Чагылбайын дечү элем.
Болор-болбос ишти — деп,
Ыркын бузуп эки элдин,
Асылбайын дечү элем.
Акыры келип тийишип,
Асылдырдың Контукчу.
Какырынса чочуган,
Киши эмесмин коркутчу.
Азабыңды тарттырып,
Ааламдан айдап ийейин.
Жазаңды колго берейин,
Эми, акыркы айтар бар кебим,
Таң аткыча кам жегин.
Келиптир жүз жигитиң,
Койгулашып көрөйүн.
Бүгүн жатып кошума,
Эртең менен келейин».
Деп ошентип Камангил,
Акыя карап жана бир.
Атынын башын бурарда,
Айтып калды буга да:
«Атамдын аты Багыш — деп,
Айттың бала тек жайың,
Уктум мен да кеп жайын.
Кереги жок армандын,

Сен да жакшы камдангын.
Такыр таштап кеткениң,
Аткан, соккон бар малдын,
Контукчуга кошулуп,
Короого келип кол салдың.
Киши аягы тийбеген,
Жайытыма жол салдың.
Контукчу, Толтой сен тургай,
Айкөл Манас, Алмамбет,
Чубак, Сыргак кара көк,
Кыргызчал баштап кыркынын,
Чыгарып сыпсыйпылын,
Аралап кирип баргамын,
Атын айдап алгамын.
Укпайсыңбы, экөөңөр,
Саатыма кетип казактар,
Таланга түшүп калганын.
Сага айтып коёюн,
Өзүңчө келсең Толтоюм,
Сен да аман калбайсың,
Элиңе сак барбайсың.
Азгаштырып Контукчу,
Ашкере кылып зордукту,
Алып келсе бул жерге,
Аныңды айта саларсың,
Агаңдын көөнү агарсын.
Мөңгүдөн алган мүлкүңдү,
Кайтарып берип жанарсың.
Кызылбашка теңелсең,
Кыяматка барарсың».
Камангил мындай дегенде,
Кобо калды Контукчу:
«Ой, Камангил, сен укчу,
Билет элем Камангил,
Мөңгү сенин экенин.
Өз эркимче бул жерге,
Мен Контукчу келбедим.
Кишинин кирип тилине,
Аркасынан эргемин.
Будурмактын адырда,
Учурадым мен буга.
Ит агытып, куш салып,
Жүргөн экен уу-чууда.
Карасам бир жаш бала,
Кабы оюндун мас бала.
Кары экенсиң ага — деп,
Жер сурады бир чама.
Айткан айып менде бар,
Баштап мени баргын — деп,
Алып келген бул бала.
Отуз күн болду кетпеди,

Өзүңүздү кектеди.
Мөңгүдөгү айбандын,
Түбүнө такыр жеткени.
Бүркүтүм дейт бир неме,
Безилдеп учат бир демде.
Бөрү, түлкү, суусардан
Жүздөн алат бир күндө.
Ити алат жүз жандан,
Жалаңгыч өңдүү жалманган.
Суудагы кундуз, булгундан
Ирмеген аман калбаган.
Мингени күлүк неме экен,
Так түйүлүп кыр, аңдан.
Өзү күчтүү неме экен,
Өтө шайдоот бек андан.
Жанында эки мерген бар,
Алганды койбой жыйнаган».
Деп ошентип Контукчу,
Айтып болуп турду эле.
Камангилди ошондо,
Абдан кудай урду эле.
«Сен болбосоң, Контукчу,
Жедигер келбейт бул жерге,
Адам билбес бир жерге.
Эртең менен болгондо,
Соёюн сени тегн эле.
Күнүң бүткөн кези окшойт,
Чалайынбы эми эле?»
Ойку-кайкы айтып сөз,
Бир кыйла алып жемеге.
Калдаңдаган Камангил,
Бастырып жөнөй берди эле.
Түркмөндүктөн келгени,
Кырк экен саны адамы,
Обочо жерде кош тигип,
Жаткан экен а дагы.
Каарданган Камангил,
Кошуна жетип барганы,
Козготуу кептен салганы.
Контукчу баштап жүз киши,
Ал дагы кетип калганы.
Кыйналыш жерде кош тигип,
Козголбой жатып алганы.
Эки мерген, жаш Толтой,
Үчөө калды бул жерде.
Кобурашып мергендер,
Кожулдакка кирди эле.

Коркконунан Толтойго,
Кеңеш кебин берди эле:
«Баатыр Толтой, кулак сал,

Айткан кепке кире кал.
Мөңгүдөн алган дүйнөнү,
Ошол жерге таштайлы.
Унааларга артпайлы,
Түн ичинде качалы,
Кара-Кырды ашалы,
Качып кетип калалы.
Үйдөгү бала-чакага,
Аман-эсен баралы.
Бул эки дөө жөөлөшсө,
Бөөдө өлүп калбайлы.
Тура берип бул жерде,
Майып болуп албайлы.
Андан көрө бүгүн түн,
Ат жаракты камдайлы.
Кишилерге туйгузбай,
Келген жолду жандайлы.
Ошентип мурун камданып,
Аста кетип калалы.
Олжону тартып алды — деп,
Багышка айтып баралы.
Карыган менен эр Багыш,
Катышпай душман жатпайбы?
Чанданын көргөн мындайдын,
Эбин оңой таппайбы?
Ачууланса эр Багыш,
Кызылбаш менен түркмөндү,
Катары менен чаппайбы?»
Деп ошентип турушту,
Бүткөн бою курушту.
Анда Толтой мындай дейт,
Акыл-кептен бурбай дейт:
«Бирдемени дедиңер,
Силердин ушул кебиңер,
Эр кишинин кеби эмес,
Киши айтар, кептен теги эмес.
Көрбөй туруп бир ишти,
Качып берген оңчу эмес,
Ага Толтой болчу эмес.
Ойго коркунуч албайлы,
Мындан кетип калбайлы.
Согушса мейли согушсун,
Бирөө өлүп, бирөө калбайбы.
Тирүү калган немеси,
Кеп кылбаса биздерге,
Катылбаса сиздерге,
Ошондо кетип калалы.
Жолубуз менен баралы,
Эгерде келип тийишсе,
Коркпой туруп салышып,
Коржоңдошуп багалы.

Өлтүрүп эрин сулатып,
Аттарын олжо алалы.
Аң уулаган мүлктөрдү,
Артып алып жөнөйлү.
Бешенеге жазганды,
Качпай туруп көрөлү.
Караңгыда калдаңдап,
Качып жүрсөк далбаңдап.
Артынганың жүк болуп,
Арып жүрсөк салбаңдап.
Атага наалат жетпейби,
Абийирибиз кетпейби.
Андай кепти кылбаңыз,
Эчтеме көрбөй жөө качкан,
Эр жигитке чоң намыс.
Андай кепти кылбайлы,
Кадыр жам жакшы уктайлы.
Эки дөө мейли чабышсын,
Өзүбүз барып жукпайлы.
Эрегишсе эгерде,
Күрсүйгөн жаш Толтоюң,
Кимисин болсо жыкпайбы?
Арбын олжо ат айдап,
Куршугуңар чыкпайбы?
Бекерче бизге тийишсе,
Олжого кызык баталы.
Күрсүлдөшүп салышып,
Көңүлдүн кирин ачалы.
Кур аттарын топтотуп,
Куюктуруп кубалап,
Курсактын черин жазалы.
Турдум эле биле албай,
Терини неге артарды».
Деп ошентип эр Толтой,
Жашынан өскөн шер Толтой.
Мергендерге айтканы,
Коркунчусун басканы.
Аркар этин тоё жеп,
Ачуу чыктап, жая жеп,
Ал күнү алар жатканы.

* * *

Таң агарып бир кезде,
Жер жарыган мезгилде.
Камангил менен Контукчу,
Кишилерин ээрчитип,
Жаткан жерден телчишип,
Майдан кылчу жерине,
Ат чабым түзөң белине.
Эки жаат болуп турганы,
Буларды кудай урганы.

Ал аңгыча күн чыкты,
Чымылдагын тартышып,
Чыңкылдаган үн чыкты.
Байкуш эки мергенге,
Ааламда жок сүр чыкты.
Камангил менен Контукчу,
Кырсылдашчу эр чыкты.
Контукчу минген Сарыкер,
Камангил минген Каракер.
Экөөнүн аты окшош кер,,
Мындайдан далай салышкан,
Ал экөө тең кемеңгер.
Качырышып киргенде,
Калчылдады кара жер.
Алыша албай жүрүштү,
Атынан агып кара тер.
Кызылбаштын Контукчу,
Алтымыш өлчөм бар экен,
Кырымдын уулу Жамангил,
Токсондон ашкан чагы экен.
Карылыгы болбосо,
Камангил канча зал экен.
Кылдаттыкта ар экөө,
Айтканынча бар экен.
Бакырып найза булгашып,
Түпөктөрүн ыргашып.
Канчалык күчүң бар дешип,
Бирин бири сындашып,
Оң-тескери мушташып,
Найзаны канга чыкташып,
Сайышка көнүк аттары,
Бирине бири ыкташып.
Жакалашып тартышып,
Дем чыгарбай кысташып.
Түшө калып күрөшүп,
Багалектеп бутташып.
Бекем кармап кемерден,
Белдеринен ушташып.
Беттери тердеп бышарып,
Бөрүдөй көздөр кызарып.
Батыраак муну жеңсем — деп,
Балтырга курлар тушалып.
Жеңише албай бир-бирин,
Убакыт кетти узарып.
Күн экиге толгондо,
Күйүгүп экөө солгондо.
Шайы кетип Камангил,
(Каргандыгын анык бил).
Кармалбай колу калдайып,
Каруусу кетип шалпайып.
Контукчу найза сайганда,

Кулады аттан далбайып.
Камындырбай Контукчу,
Көөдөнгө минди дардайып.
Кокодон сыгып муунтуп,
Кош болуп турду чардайып.
Токтоно албай эр Толтой,
Саала кылды ал барып:
«Кой, кой, баатыр, арача,
Кары адамды жаш адам,
Жакшы болбойт сабаса.
Баатырдын даңкы чыгарбы,
Өлөрман чалды таласа.
Кой, Контукчу, кой тийбе,
Камангилди өлтүрбө.
Өлтүрбөсөң деле сен,
Өлмөгү мунун аныктыр.
Карылыктын зарпынан,
Өзү өлгөнү калыптыр.
Коюп бер, баатыр, бир жолу,
Токсонго жашы барыптыр».
Деп ошентип эр Толтой,
Арачалап турду эле.
Контукчудай доңузун,
Кортулдап кудай урду эле:
«Жедигер, түрк дегендер,
Түбү бирге элсиңер.
Түйүнүн чечсе жазылгыс,
Түп тамырың бирсиңер.
Кылган сөзүң жөн эмес,
Кебиңе кирип нетейин,
Кишинин баарын теңсинтпейт,
Камангил башын кесейин.
Аркасынан Толтоюм,
Сенин тонун чечейин.
Жедигер менен түркмөндүн,
Түбүнө такыр жетейин.
Манасыңар өлүптүр,
Эми калган түрк уулун,
Эгерде аяп нетейин.
Түркмөндү талап алайын,
Жедигер сени чабайын.
Атаң Багыш каргандыр,
Башын кесип жанайын.
Алдап алып келгемин,
Аргаңды эми табайын.
Жолдошуң менен олжоңду,
Бүркүтүң кошо талайын.
Тааныбай мени сөз жырат,
Турганын көрчү былжырай.
Бапылдап буга киришпей,
Тура тур, Толтой, сен ыраак!»

Контукчу шундай деди эле,
Коркута жооп берди эле.
Жаш балапан Толтойдун,
Чын ачуусу келди эле.
Контукчунун курунан,
Капшыра кармап имерип,
Аңтара тартып жиберип.
Камангилди тургузуп,
Колу-бутун сунгузуп.
Эси ооп калды — деп,
Муздак суудан жуткузуп.
Кер атына мингизип,
Кемселин оңдоп кийгизип.
«Кеткин турбай Камангил,
Кыласың элге жаман дил.
Тойгуча жашап карыпсың,
Күчтөн тайып калыпсың.
Катышып элге бекерче,
Акылыңан таныпсың.
Эми турбай баскының,
Үйүңө тезден кайткының.
Дарманың кетип калыптыр,
Талаага чыкпай жаткының».
Толтой мындай дегенде,
Турбай баса бергенде:
«Элге-журтка мактанып,
Өлүмдөн сени куткарып.
Өзүм Толтой алдым — деп,
Сообуңа теги калдым — деп.
Милдет кебиң көтөрүп,
Жүргөнүм менин кандай кеп?
Мындай кепке калбаймын,
Баланын тилин албаймын.
Жаным чыгып жатса да,
Жалынып сага барбаймын.
Эрдемсинген жаш бала,
Эми сени жандаймын.
Токунуп атын чыккының,
Такымга балта кыскының.
Такылдаган сен бала,
Туркуңда турат кылкылың.
Кайдагы жүргөн неме элең?!
Каадалуу кайсы эр элең?!
Кыйын болсоң келгиниң,
Кылычка жооп бергиниң,
Бир сайышып багалы,
Бар бекен сенин теңдигиң
Болбосо бала кыңк этпей,
Багынып мага келгиниң!»
Деп ошентип Камангил,
Каада билбес сараң дил.

Каракер башын бурганы,
Качырып найза сунганы.
Анда Толтой кенебейт,
Кашкая күлүп мындай дейт:
«Күүлөнбөгүн абышка,
Көңүлүм барбайт сайышка.
Башынан жок өчүбүз,
Бекерче мага кагышпа.
Балаңдай болгон кишимин,
Баркы жок калба салышпа.
Найзаңдын учун тарткының,
Жолуңа кирип баскының.
Алышпаймын сен менен,
Айтышар кишиң мен белем?
Аксакалсың, карысың,
Ар иш болсун тең менен».
Суркоён башын силккени,
Шарт коюп басып кеткени.
Ала көңүл Камангил,
Аркасынан жеткени.
Кый сүбөсүн Толтойдун,
Жара сайып өткөнү.
Ошондо ачууланып эр Толтой,
Адамдан өткүр шер Толтой,
Кайрылып жакын барды эле,
Качырып найза салды эле.
Жакшылыкка жамандык,
Кылчу пенде бар беле?
Камангилдин ишине,
Арданып жаман калды эле.
Кандим болгон Камангил,
Жана келип бир сайды.
Бир сайганда миң сайды,
Бирок баарын кур сайды.
Бала баатыр эр Толтой,
Эчтемени кенебей.
Камангилдин сайганын,
Бит чакканга теңебей.
Бачымдап найза сунбады,
Баамдап күтүп турганы.
Мындан мурун Толтоюң,
Кулжа сайган талаадан,
Марал сайган аралдан.
Салгылашып качырып,
Сайышпаган адамдан.
Кый сүбөөгө найза жеп,
Кабы ичинде ыза жеп.
Жакын келип калса — деп,
Камангил жана сайса — деп.
Мезгилин күтүп турганда,
Камангил атын бурганда.

Камынып туруп эр Толтой,
Капталга катуу урганда,
Кажырдай болгон Камангил,
Камгактай учуп түштү эле.
Багыштын жаш баласы,
Мына мындай күчтүү эле.
Жакшылык кылсам жамандык,
Адалдык кылсам арамдык.
Кылган ушул доңузду,
Өлтүрбөсөм бекер — деп,
Түбүнө көптүн жетер — деп.
Байыркы өткөн карылар,
Билип айткан экен — деп.
Жоо аяган жаралуу,
Катыны калат каралуу.
Контукчуну тим койбой,
Ажыратып кетем — деп,
Балаага кала жаздаган,
Бала Толтой экен тек.
Ойлоп жетип буларды,
Каптап бойду каар кек,
Камангилди качырбай,
Кайталап сайды бекемдеп.
Бала баатыр шайлады,
Бет алган жактан тайбады.
Биринчи ирет найзасын,
Жоо майына майлады.
Кырк каракчы баштыгы,
Камангилди жайлады.
Кыйынсынган бул доңуз,
Кыяматка барганы.

КОНТУКЧУНУН АКЫБЕТИ

Ошондо, Контукчу жаман шашканы,
Кара күчкө жойпоңдоп,
Эр Толтойго айтканы.
«Ээ, Багыштын уулу, жаш Толтой,
Баатырдык ишке, маш Толтой,
Илебиң оттун жалындай,
Ыраңың күндүн табындай.
Эгерде сага эп келсе,
Айтчу кебим мамындай.
Кырымдын уулу Камангил,
Кадимтен жүргөн жаман дил,
Кырк каракчы атанып,
Кылымда аты жатталып,
Калктын баарын жүдөтүп,
Каракчы кую сакталып.
Ат жетер жерди калтырбай,

Аралаган болучу.
Жакшылыкка жамандык,
Чамалаган болучу.
Үстүндө тонун үпчүлөп,
Үрпөңдөгөн болучу.
Көргөндөрдү коркутуп,
Күрпөңдөгөн болучу.
Кез келдиң неге мага — деп,
Кишилерди союучу.
Таманы тийген жерлерди,
Меники деп коюучу,
Эрегишсе бекичү,
Не максатка жетүүчү.
Эр сынашып көрүүчү,
Ажалы жеткен өлүүчү.
Эне-атанын жолу — деп,
Эл чогулуп көмүүчү.
Мындай нечен иштерди,
Эр азамат көрүүчү.
Өзү сага катылып,
Камангил өлүп басылып.
Эми сөзгө келели,
Эрдиктин болот ченеми.
Эсирген иттин өлүгүн,
Эл-журтуна берели.
Түркмөндөр кайтсын жерине,
Тапшырып берсин элине.
Таап алсын булар өз жерин,
Талан кылып нетесиң.
Кадырың өссүн жана — деп,
Калыстык айткан бир кебим.
Айткан сөзгө киресиң,
Атагың чыкчу бир эрсиң.
Контукчудай агаңдын,
Ак дилдигин билерсиң.
Байкасам бала өзүңдү,
Баатырдыгың сезилди.
Көөнүңө теги албагын,
Баятанкы сөзүмдү.
Сен, Камангил сурап келгенде,
Мен, тетири жооп бергенде.
Сураганың бир адам,
Ичимде сага ынагам.
Кантет экен бирок — деп,
Калп эле сени сынагам.
Көөнүңө шону албагын,
Ыраспы деп калбагын.
Ар иш кылсаң ак жолтой,
Акылман иним, эр Толтой.
Контукчудай агаңдын
Кептери ошондой топтомпой.

Эми эмне кылабыз,
Өзүңө моюн сунабыз».
Контукчу чоң арамза,
Кылган кеби ыратма.
Оозунда минтип айтса да,
Ичинде ойлойт бир башка.
Ишендирер кеп айтып,
Адамдын көөнүн муңайтып.
Арамдык ойлойт бирок да,
Ак жери жок кылайтып.
Кара түтөк кыялы,
Курган мунун пыланы.
«Кош деп коюп, жөнөйүн,
Алтүндө кайтып келейин.
Бүркүтүн алып туурунан,
Жетелеп итин каргыдан*,
Желип жөнөй берейин.
Суркоёнду кошо алып,
Жарагын бирден терейин.
Кубалап келсе бул Толтой,
Как жүрөккө саяйын.
Өзөгүн тептең жарайын,
Будурмакка баргынча,
Акмалап жүрүп барайын.
Өз жеринде өлтүрүп,
Олжосун түгөл алайын.
Бул Мөңгүдө катышып,
Билинип өзүм калбайын.
Багыш жаман дечү эле,
Балаага башым салбайын.
Өз жеринде кагышып,
Билингис кылып жайлайын.
Жедигердин өлүгүн,
Жерине жаздап салайын.
Карга, кузгун жеде — деп,
Жаман атты табайын.
Толтойду алдап жөнөтүп,
Түркмөндөрдү талайын.
Каракер атты баш кылып,
Кырк каракчы түркмөндүн,
Олжосуна канайын.
Андан кийин Толтойго,
Жанакыдай кылайын.
Кеп олжо менен дүңгүрөп,
Элиме анан жанайын».
Деп ойлонуп турганда,
Карөзгөй көңүл бурганда.
Анда Толтой муну айтат,
Муну айтканда нени айтат:
«Будурмактын адырда,
Учурадың сен мага,

Күбөлүккө эл мына.
Мына ошондон бер жакка,
Даамдаш болдук табакта.
Мөңгүнүн уусу кеңир — деп,
Баштап келдиң бу жакка,
Кебиңден чыкты далай кыр,
Чыгардым жалган ыраска.
Камангилди бербедиң,
Арачалап мен барсам.
Олжону алсам мен алсам,
Даярды ээлеп сен калсаң.
Айтканды билбей калбаган,
Акылы бар ар адам.
Айтканга кирбей Камангил,
Өлүп кетти ал арам.
Эми эстүү боло калыпсың,
Ырайыңдан жаныпсың,
Кыялыңда тургандыр,
Менин, аркамдан аңдып барышың.
Көрүнүп турат көзүңдөн,
Бир залалды табышың.
Өзүңчө эле мага сен,
Бекер эмес наалышың.
Ойлогудай кара нээт,
Бар беле менден алышың?
Баштатан жок кегибиз,
Камангил сурап барганда,
Бузуку кептен салышың.
Баамдап кепти сүйлөгүн,
Бузуктук ичке түйбөгүн.
Мент кылсам деп мени сен,
Арамдык ойлоп жүрбөгүн.
Керек болсо олжодон,
Ачык эле сүйлөгүн.
Кырк каракчы түркмөндү,
Кыргын кылып ийбегин.
Жөн эле жүргүн мендейге
Жөөлөшүп бекер тийбегин.
Атышкың болсо аныңды айт,
Сайышкың болсо мунунду айт,
Мурдатан өчүң бар болсо,
Тайсалдабай чыныңды айт.
Алышкың болсо Контукчу,
Арманы жок камдангын,
Атыңды токуп жакшылап,
Колуңа найза кармагын.
Зор экен деп сенден мен,
Кетенчиктеп калбаймын.
Кармашсаң эми чыккының,
Кереги жок жалгандын.
Болбосо түшкүн жолуңа,

Олжодон берем колуңа.
Карандай жерден чыр таппай,
Кайтып кеткин коомуңа.
Мен дагы түшүп жөнөйүн,
Мурунку келген жолума.
Жеримде тынч жашайын,
Кошулуп теңтуш тобума.
Барып салам кылайын,
Багыш атам зорума».
Контукчу анда кеп айтат,
Кеп айтканда деп айтат:
«Толтоюм, Толтой бекенсиң,
Татыктуу сөзгө бекерсиң.
Кыялга келбес ишти айткан,
Кыяр кексе экенсиң.
Чоң арамза окшойсуң,
Мени олжо алат — деп,
Түркмөндөрдү чабат — деп.
Андай десең аларды,
Ээрчитип өзүң ала кет,
Эске муну сала кет.
Таанышканга берейин,
Алдымдагы Сарыкер,
Жетелеп муну жана кет.
Көрбөсөң ыраак шаарымды,
Бакырган сайга бара кет.
Бастырып барып эринбей,
Ат изиңди сала кет.
Атайын барып элиме,
Абалымды биле кет.
Сый зыйнатым сен көрүп,
Камка* тонум кие кет.
Ынабасаң эгерде,
Марттыгыма ие кет.
Жүз кызылбаш келиптир,
Кул кылып бердим иле кет.
Куш салып жүрүп, Толтоюм,
Кулдарды таап келди — деп,
Агаңа болсун чоң урмат.
Багышты билем башынан,
Баатыр чыккан жашынан.
Андай баатыр турганда,
Бекерче сага катылып,
Мен кайда барып жашынам?
Сен карарсаң караргын,
Мен эрип туруп таанышам,
Өмүрлүк болуп калышам.
Өткөндү ойлоп санасам,
Оң бетиңе карасам,
Оор кетиптир чунагым,
Бейчеки кылган тамашам.

Кандуу душман менде бар,
Керегиме жарасаң.
Караан болгун бир түнү,
Кадырлап сизге кат жазсам.
Эрдигиңе көз жетип,
Ушунча сөздү сизге айтам.
Көөнүм сени сүйбөсө,
Атымды сага не тартам.
Ар кимге эле Сарыкер,
Тарта берчү мал эмес.
Тулпарын берер тартууга,
Контукчу оңой чал эмес.
Чабышсам бар жарагым,
Көрүнсөм бар карааным.
Таанышып сага калсам—деп,
Ошо эле менин талабым”.
Деп ошентип Контукчу,
Жуукурлуу кептен айтканы.
Атынан түшүп бүгүлүп,
Алдына туура тартканы.
Ушундай кылса бирөөгө,
Кол салып ийиш кыйын кеп,
Кылууга болбойт кыйыр кеп.
Ак көңүл өскөн Толтоюм,
Анда туруп муну дейт:
«Болуптур, чалым, болуптур,
Дос болушту коюптур.
Айтарга сага сөзүм бар,
Кулагың түрүп угуп тур.
Тулпарың бердим өзүңө,
Жөө калбастан минип тур.
Камкаң калсын өзүңө,
Жоого барсаң кийип тур.
Чыныгы тааныш сен болсоң,
Айтканымды кылып тур.
Кырк каракчы түркмөндү,
Кетирип ийгин элине,
Ар качан тануу болормун,
Кысталып калсаң белиңе.
Чакырганга ыракмат,
Баралбаймын жериңе.
Мен сапарга чыкканы,
Алтымыш ашуун күн болду.
Кайтайын эми элиме».
Кол алышып коштошуп,
Күлкүлүү кептен козгошуп.
Көрүшөрбүз жана — деп,
Кыямат доско окшошуп.
Куру кетип калба — деп,
Катылып элге барба — деп,
Анда уулаган олжодон,

Ак көңүл Толтой бериптир.
Контукчудай ач көзгө,
Тойгуча сыйлык болуптур,
Кош болгонсуп Контукчу,
Ыракматтан айтыптыр.
Ажырашып эки топ,
Жер жерине кайтыптыр.

* * *

Бура тартып эр Толтой,
Бастырып кетти сан колдой.
Контукчудан суратып,
Суркоёнду чуратып.
Алты мыкты ат алып,
Олжо мүлкүн арттырып.
Аркан менен тарттырып.
Бол, жүргүлө, болгун — деп,
Мергендерин шаштырып,
Толтой жөнөп кетиптир,
Контукчу эми нетиптир.
Алдабай эми неттим — деп,
Толтой бала кеттиң — деп.
Аргаңды эми табармын,
Талабыма жеттим — деп.
Коркутуп жүрүп түркмөндү,
Камангилди көмдүрүп.
Тартып алып аттарын,
Буйругуна көндүрүп.
Контукчунун каарынан,
Коркуп турду жалпы жан.
Жүз кызылбаш ээрчитип,
Толтойдун жүрдү артынан.
Ант урганды көрөлү,
Айткан сөзгө көнөбү?
Туюп калат кокус — деп,
Үч күндөн кийин жөнөдү.
Өжөрлүгү болбосо,
Ит деп бирөө сөгөбү?

* * *

Алдында кеткен эр Толтой,
Көңүлү деңиз кең Толтой.
Кабары жок бул иштен,
Кетип барат токтобой.
Ажыдаардай сүрү бар,
Алты атка арткан жүгү бар.
Арбын алган мүлкү бар,
Илбирс, аюу, түлкү бар.
Үч күнү жүрүп тынбастан,
Будурмакка барыптыр,
Жетип өрүүн алыптыр.

Алты ат жүккө чыдабай,
Алсырап бели талыптыр.
Анда айтат мергендер,
Жедигерден келгендер.
«Кетти түгөл айлабыз,
Унааны кандай табабыз.
Аттар арып баспады,
Келе албады чамабыз.
Жүктүн теңин таштайлы,
Кайта келип аларбыз».
Алар мындай дегенде,
Мындай ойго келгенде.
Толтой айтты мындай деп;
«Шаарга барып кайтара,
Келип жүрүш кыйын кеп.
Оюңа муну албаңар,
Сарсанаага калбаңар.
Унааны көрдүм, мол көрдүм,
Ошол ишти жөн көрдүм.
Мен адырга барайын,
Дем алыңар агайын.
Салып чыгып бир демде,
Айдап келе калайын».
Мергендер анда жанданды,
Унааны табат кайдан — деп.
Бирок да буга таң калды,
Желип чыгып эр Толтой,
Он эки айры бугудан,
Арыгы эмес чулудан,
Отуз бешти айдады,
Солоп жарга кармады.
Айтканын кылып азамат,
Керекке минтип жарады.
Кайыштан аркан тарттырды,
Бардык мүлкүн арттырды.
Алпурушуп бир күнү,
Жоошутуп бугу күн-түнү.
Эртең басмак болгондо,
Жылдызга асман толгондо.
Контукчу кууп жетиптир,
Булар түшкөн коргонго.
Контукчу доңуз желиптир,
Аңдып аста келиптир.
Бугулар менен кармашып,
Чарчашканын билиптир.
Алар уктап калганда,
Коңурукту салганда.
Контукчу билип калыптыр,
Аларга жакын барыптыр.
Бир-бирине туйдурбай,
Байлап баарын алыптыр.

Суркоён тулпар күлүктү,
Обон соргок бүркүттү.
Калтырбастан изини,
Куу тайгандай итини.
Такыр алып Контукчу,
Бүтүрдү минтип ишини.
Жоо жаракты алганы,
Мылтыкты көрбөй калганы.
Буйдалбай жолго салганы.

* * *

Таң агарып атканда,
Мергендер уктап жатканда.
Толтой тура калыптыр,
Туш-тушка көзүн салыптыр.
Болгон ишке таң калып,
Өз-өзүнө наалыптыр.
Бүркүтү жок, аты жок,
Алгыр тайган ити жок.
Алган мүлктөн кичи жок,
Бугулар качып санат жок,
Мылтыктан башка жарак жок.
Кыйналып Толтой турду эле,
Кыйлага көңүл бурду эле.
Контукчунун кылганын,
Кылт эттирбей билди эле.
Ачуусу келип карарып,
Толтойду кудай урду эле.
Мылтыгын колго кармады,
Этегин кайра салганы.
Аркасынан эр Толтой,
Жөөлөп жөнөп алганы.
Арышы чоң эр неме,
Айбаты артык зор неме.
Арбыта басып калганы.
Чыга калса бир белден,
Көрүнө калды карааны.
Баатыр Толтой бакыры,
Контукчу деп, чакырды.
Катуу чыккан үнүнөн,
Кызылбаштар шашылды.
Күн күркүрөп жаткандай,
Жаңырык алыс чачылды.
Адыр, тоолор кабышып,
Аш бышымда басылды.
Толтойдун үнүн укканда,
Контукчу кайра качырды.
Бүркүттү таштап жиберип,
Контукчу келди имерип.
Жөө басып жүргөн Толтойдон,
Калар жер жок ийменип.

Контукчудан корккондон,
Кызылбаштар кыйкырып,
Аларда келет сүйрөлүп.
Оңго тартса ишиңиз,
Курчуй түшөт мизиңиз.
Ишиң оңго өөрүлсө,
Терс айланып оңдолот,
Тетири ишиң оң болот.
Жок жерден чара табылып,
Жөлөнгөн тооң зор болот.
Жакындап жоолор келгени,
Эр Толтой белин ийбеди.
Суркоён туюп кошкуруп,
Сегизин кошо сүйрөдү.
Алы келбей алардын,
Бошондуруп ийгени.
Суркоён качып түйүлүп,
Шамалдай жиреп жүргөнү.
Жүгүргөндө жаныбар,
Эки тизгин, бир чылбыр,
Учу жерге тийбеди.
Бар жаракты бул атка,
Артып алган болучу.
Боосу менен чырганын,
Тартып алган болучу.
Суркоён тулпар бат келди,
Бар жарагы бүт келди.
Контукчу жетип келгиче,
Толтойго тулпар ат келди.
Дароо жарак шайланып,
Баатыр Толтой шарт минди.
Такыр кылып туралбай,
Контукчуга тап берди
Аңгычакты артынан,
Куу тайган келип жеткени.
Жеткен жерде арылдап,
Катуу тийип өткөнү.
Сарыкерди борбуйдан,
Чыңырта тиштеп алыптыр.
Таманы жерге тийбестен,
Салаңдап тайган калыптыр.
Ага чейин эр Толтой,
Качырып найза салыптыр,
Кеткендиктен алдырап,
Найзаны жаса сайыптыр.
Шашканы эмей неткени,
Толтойдун сайган найзасы,
Төбөдөн алыс кеткени.
Эми, Контукчу найза туштады,
Сарыкер удул учканы.
Мелжеп келген Контукчу,

Толтойго найза муштады.
Күрөкөгө* тепчилип,
Тартса да найза чыкпады.
Кабылан Толтой ошондо,
Төбөгө балта салганы.
Туруштук туулга кылбады,
Талкаланып калганы.
Жылаңбаш калып Контукчу,
Кетип барат шайманы.
Кайрылып Толтой аңгыча,
Как бөйрөккө сайгыча,
Алдындагы Суркоён,
Ала качып, айт коюп,
Өтө берди шарт коюп.
Күлүктүн оозун тартканча,
Күүлөнгөн күүсүн жазгыча.
Сарыкер менен аргытып,
Найзасын булгап каргытып,
Дагы жетти Контукчу,
Далбаңдатып колтукту.
Күркүрөгү камандай,
Кудай ургур укмуштуу.
Тим адамга кас болгон,
Жоо сайганга маш болгон.
Как сооруга Толтойду,
Катуу найза муштады.
Толмоч келген Толтоюң,
Бир саюудан чыкпады.
Тоголонуп атынан,
Тоңкоюп жерди жыттады.
Контукчунун Сарыкер,
Сал камчыраак мал эле.
Эти кызып алганда,
Алып качмайы бар эле.
Жагалмайдай түгөнгүр,
Илгир өскөн жан эле.
Оозу катуу ат экен,
Жүгүргөнү шаш экен.
Ооздук тиштеп алыптыр,
Башын жерге салыптыр.
Кунан чабым Кер гүүлдөп,
Алып кетип калыптыр.
Тоңкойгон Толтой туруптур,
Найзасын кумдан сууруптур
Ачуу каптап беденин,
Абыдан кудай уруптур.
Намысына чыдабай,
Муруттарын жулуптур.
Карай калса чамына,
Суркоён турган жанында.
Ителгидей серпилип,

Ыргып минди атына.
Контукчуну качырды,
Кылчайбастан артына.
Суркоён тулпар зыргыды,
Туягы жерге мылгыды.
Ана-мына дегиче,
Ачып көздү жумгуча.
Сарыкер оозун тарткыча,
Башын ала качкыча,
Оңдоп кармап балтаны,
Оён Толтой барганы.
Контукчуну чокуга,
Кериле бирди салганы.
Мурун эле жоголгон,
Туулга менен калканы.
Балтанын мизи тийгенде,
Башынын чыкты далдалы.
Балтаны сууруп алганда,
Мээсинин ыргып талканы.
Тоодой болгон Контукчу,
Атынан кулап жалпайды.
Талаада калды өлүгү,
Жайылып ташка талпагы.
Кош болгондон мергендер,
Кудайлашып алкады.
Жүз кызылбаш жоокердин,
Жүгүнгөнүн сак койду.
Качкандарга ат койду,
Каршы чыкса сулатты,
Кабыргасын кыйратты.
Алдуусунган кээ бирөөн,
Чалкасынан кулатты.
Качырбастан бирөөн да,
Кайран Толтой жыйнатты.
Аман-эсен калганы,
Аркардай көзү жайнады.
Аттарын олжо алышып,
Өздөрүн жөө айдады.
Насаат кептен айтышты,
Эки мерген, эр Толтой,
Көп олжо менен кайтышты.
Эл-журту менен көрүшүп,
Эркинче булар жатышты.

ЭКИНЧИ БӨЛҮК

ТОЛТОЙДУН БААТЫРЛЫКТАРЫ

КОРОНКЫРДАН ОЛЖОНУ КУТКАРУУ

Контукчуну сулатып,
Кутчуларын чубатып.
Айлына келип тынч жатып,
Элин коргоп чукташып.
Жедигер байып дүркүрөп,
Жыргалга тегиз бүт батып.
Жерине батпай малдары,
Жайлап, күздөп, кыштатып.
Бала баатыр Толтойдун,
Барганча наамы из басып.
Карыса да Багыш кан,
Калкына коргон кут басып.
Көз кызарткан жоолору,
Келалган жок тушташып.
Арадан күндөр өтүптүр,
Айланып жыл жетиптир,
Аралап Толтой кезиптир.
Жети-Суунун четинде,
Бир айылга келиптир.
Ал айылда бир жигит,
Олтуруптур кеп салып:
«Мен, Ошко бардым деп салып,
Ошто кыргыз эли экен,
Көбүн калча дээр экен.
Кашкар жакты башкарган,
Карезги деген эр экен.
Өзү калмак элинен,
Өмүрү өтүп кеткиче,
Кыргызга кас неме экен.
Күчүнө толгон кези экен,
Көргөндү булап жейт экен.
Ошту чаап баратып,
Жети-Сууда жедигер,
Бир күнү чабам дейт экен.
Жедигерди Карезги,
Качан чабат экен — деп,
Ошто ошол кеп экен.
Орою жаман доңуздан,
Эл коркору эп экен.
Жерибизге кокустан,
Карезги келип калабы,
Жыргап жаткан эл элек.
Кыргынды бүгүн салабы.
Келип калса Карезги,

Жедигер кетет амалы.
Багыш баатыр карыды,
Жаш кездей болбой чаалыды.
Айлыбыз кандай болоттур,
Душманга болбос жагынуу».
Деп ошентип элдерге,
Айылчылап келгенге,
Алиги киши кеп салат,
Алыбыз мүшкүл деп салат.
Аны угуп жаш Толтой,
Ал кепке көңүл бурады.
«Качан чааптыр Ошту» — деп,
Алдырап айдан сурады.
Кеп салган киши бек айтты,
Ошко келген Карезги,
Кетелек азыр деп айтты:
«Чааптыр Ошту жакында,
Талаптыр уюн, атын да.
Эркегин сабап боздотуп,
Айдаптыр талаа какырга.
Азапты мыктап салыптыр,
Абышка, бала, катынга.
Атактуу бай Ош шаарын,
Айлантиптыр жакырга.
Шаарда туруп Карезги,
Кылганынын баары эски,
Ар күнү булап мал, мүлктү,
Жөнөтөт экен жерине.
Ашөпкө кордук салыптыр,
Тынч жаткан Оштун элине.
Сабайт экен жүнгө окшош,
Ким кирбесе кебине.
Адам көрбөс кордукту,
Жеткириптир чегине.
Кыргызга баштан өч экен,
Байкасам иштин тегине».
Алиги киши кеп айтты,
Оштуктар талан деп айтты.
Чыныгы абал шол эле,
Ашырбады, эп айтты,
Кебин айтып болтурду,
Кужулдап элдер олтурду.
Кеп салган тиги жедигер,
Тааныбайт экен Толтойду.
Тааныгандар күдүрөп,
Эстери чыгып бүжүрөп.
Кеп салганды тилдешип,
Түпкө жеттиң сен дешип:
«Сакалың жок баласың,
Жок жерден кепти табасың.
Багыштын уулу Толтойго,

Байкабай параң саласың.
Барамын деп калмакка,
Баскын десе аскерге,
Балаага башың каласың.
Сен анда, баананы кайдан табасың?
Атыңды башка каттатат,
Бизди да койбой каттатат.
Айдап алып алдына,
Качпайсың деп жоолордон,
Касам берип жаттатат.
Аңды, чөлдү аттатат,
Анда кандай кыласың,
Азапты башка шактатат?
Кеп кылбай эле койбойсуң,
Сенин, керүүдө малың сак жатат.
Азаматтын ичине,
Ээр, жүгөндүү ат батат.
Бир катындын кардына,
Бир кара баш сак батат.
Кепти байкап кылбайсың,
Карап тур өзүң ыйлайсың.
Барамын десе Толтойду,
Кой деп, айтар киши жок.
Айдап алат эрк бербей,
Өлүм менен иши жок».
Деп тилдешип калышты,
Коркунуч кептен салышты.
Кереги болбой аларга,
Кекейте тартып чалышты.
Оюна алды эр Толтой,
Карезгиге барышты.
Бура тартып эр неме,
Бургутуп жолго салганы.
Бир кишини жүр дебей,
Жалгыз кетип калганы.
Жазганбаган жаш арстан,
Жаалына катуу алганы.
Эрикпей жалгыз жол жүрүп,
Ошко жетип барганы.
Эл четинен киргенде,
Созултуп чаңды жиргенде.
Көргөндүн баары зыркырап,
Колтукта бала баркырап.
Карезги келген окшойт — деп,
Каадасынча жол чардап.
Такыр кырып кетет — деп,
Калайык ыйлап, чал ыйлап.
Айласын таппай тамтырап,
Эсинен тайып алсырап.
Абайлап Толтой байкаса,
Бир жерде бир топ жан турат.

Барып Толтой кеп баштайт,
Коркпогула деп баштайт:
«Мени көрүп көпчүлүк,
Кебетеңер бузулуп,
Качмакчы болуп кутулуп.
Оң-тескери бастыңар,
Тондоруңду кумтунуп.
Кишиден коркуп ыйлаган,
Мунуңар кандай чуу турук?»
Толтой сурап калганда,
Сылык сөз айта салганда,
Анда бирөө кеп айтты.
Ызаатын кылып ылайык,
«Атыңыз ким» — деп айтты?
«Сурадың жигит атымды,
Билип ал түпкү затымды.
Эр Багыш аты атамдын,
Коногу эле саканын.
Өзүмдүн атым жаш Толтой,
Жедигердин жеринен,
Жоо издеп келе жатамын.
Элимде жатсам жайма-жай,
(Бет алып душман барбагай).
Кашкардагы Карезги,
Жүрүүчү жолун тандабай,
Оштогу кыргыз тууганды,
Чаап алды деп уктум,
Быркыратып чалмадай.
Эр жигит жөн жатарбы,
Эл үчүн күчүн арнабай?
Калмактын угуп кабарын,
Карезги издеп барамын.
Катылышкан өзүнчө,
Карезгидей эменин,
Кашайта көзүн чабамын,
Коондой кардын жарамын.
Кор болгон оштук элимди,
Куткарып андан каламын.
Катылган калмак башына,
Каран түндү саламын.
Кеткен болсо Карезги,
Кашкарга чейин барамын.
Атым Толтой эр туруп,
Кек албай кантип каламын.
Катылышкан капырдын,
Карезгидей жакырдын,
Айласын өзүм табамын.
Оштогу элди куткаруу,
Ошолдур менин талабым!
Карезги чапкан кайсы жер?
Кар болгон элин. кайсы эл?

Атымды менин сураган,
Ай, жигит, тезден айтып бер».
Анда жигит мындай дейт:
«Ошол турган Ош жери,
Жердеген кыргыз биз эли.
Баатыр Манас барында,
Бастырып душман келбеди.
Кабылан Манас өлгөнүн,
А дүйнө жүзүн көргөнүн.
Жетим калып баласы,
Темиркандын шаарына,
Тентип кетип жүргөнүн.
Карезги доңуз билгенби,
Кара нээтке келгенби.
Кашкарда туруп өкүмсүп,
Былтыр киши жиберди.
Биздин кыргыз чогултуп,
Арбын малды бир берди.
Узатып калмак элдерин,
Салык сурап келгенин.
Оштун эли кеңешип,
Оюна акыл теңешип,
Таласта жаткан бектерге,
Абыке, Көбөш эрлерге,
Кыргызчал баштуу теңдерге.
Карыя Жакып канына,
Кат жазып анын баарына.
Баргын деп мени жумшады,
Оштуктун көөп курсагы.
Жумшаганда мен бардым,
Элдин катын алпардым.
Табалбай издеп хандарды,
Таласта беш күн сандалдым.
Таап бердим катымды,
Такыр айттым арзымды.
Көргөн-билген, уккандан,
Калтырбадым дартымды.
Абыке, Көбөш, Кыргыздар,
Кыңк этишип койгон жок.
Кеп кылган адам болгон жок,
Кебиме көңүл бурбады,
Кайгырып бирөө турбады.
Алалбай жардам ал жерде,
Үмүтсүз кайттым бул жерге.
Ошону калмак угуптур,
Кудай чындап уруптур.
Суур жеген бул доңуз,
Нээтин башка буруптур.
Алты миң, адам жыйыптыр,
Атынан ылгап миниптир,
Үстүнө зоот кийиптир.

Отуз күндүн алдында,
Ош шаарына кириптир.
Бейкут жаткан бул элдин,
Туш-тушунан тийиптир.
Бүлдүрө чаап кыргызды,
Жонунан кайыш тилиптир.
Арбын дүйнө көп малды,
Олжо кылып ийиптир.
Аңгычакты бирөөдөн,
Угуп калды бир кепти.
Же төгүнбү, чын кеппи,
Контукчуну адырда,
Кыйратты Толтой дегенди.
Камангилди катарлаш,
Эдебин колго бергенди.
Талпагын ташка кергенди,
Ошол кепти укканы,
Кете турган Карезги,
Кетпес болуп чыкканы.
Толтой сага барганы,
Даярдык кылып калганы.
Камынып жатат бул кезде,
Түйшүктү абдан салганы.
Жоготуп сени көзүнөн,
Жедигер басып алганы.
Түтүнгө үйдү ыштатты,
Ичибизди сыздатты.
Талап алып мал-пулду,
Колубузду кыскартты.
Оштон алган олжону,
Кашкарга кечөө узатты.
Каршылык кылган жан болсо,
Каратып туруп көзгө атты.
Сурасаң дайнын ушул кеп,
Ошто турган биз жакты».
Кыл муруту жергелеп,
Жаңы чыккан эр Толтой.
Башынан өсүп эркелеп,
Шаңы чыккан шер Толтой.
«Жабыраган, жаш жигит,
Жапа кайрат, мас жигит.
Турсаң дагы өлөсүң,
Өлбөсөң кордук көрөсүң.
Атың болсо мингиниң,
Тонуң болсо кийгиниң.
Ашөпкө себеп көрсөтпөй,
Артыма менин киргиниң.
Калмактан кабар алалы,
Акмалаш жолду чалалы.
Калган элди дүрбөтпөй,
Экөөбүз эле баралы.

Жолун тороп жоолордун,
Жолтону чындап салалы.
Кашкарга кеткен олжону,
Ажыратып калалы.
Жиберген дүйнө малдарын,
Алдында алып келейин.
Андан кийин чоңунун,
Эдебин колго берейин.
Минип алып төшүнө,
Жөө чычаң салып желейин.
Калмак деген эл дейби,
Карезги шончо эр дейби?
Таландагы олжоңду,
Толтой алды дегенде,
Энтелеп өзү келбейби.
Жети-Суу көздөй жүрбөйбү,
Амандын кара шоруна,
Алактап барып кирбейби.
Суусуз чөлдө аларды,
Кармап алып ийлейли.
Жалынтып андан сурайлы,
Тиеби жана тийбейби.
Шаар ичинде катылсам,
Баш көтөргөн кыргыздын,
Баарын кырып ийбейби?!
Жаман аттуу боломун,
Жакыр атка кономун.
Эл четине чыгарып,
Андан кийин соёмун.
Элик алган бүркүттөй,
Талпагын көккө чоёмун.
Каңгыраган калмактын,
Катылган бекер акмактын,
Канына мыктап тоёмун.
Айтканымды кылбасам,
Кандай адам боломун.
Узап малы кетпесин,
Кошоматчың бар болуп,
Кабар айтып жетпесин.
Капыстан тиер олжонун,
Жолуна кумду сеппесин.
Мен, кайда болсом урушам,
Кындан кылыч суурушам.
Бир кишиче турушам,
Билектешсе жулушам.
Кийген тонду булушам,
Найзакермин сайышам.
Өлгүнчөлүк тайышам,
Өлбөй кантип калышам.
Аттуу болсо алышам,
Аянбай балта чабышам.

Чокмор менен салышам,
Чоюшуп жака кармашам.
Мылтыкташсам атышам,
Кыйын болот кыргызга,
Шаар ичинде урушсам.
Баштап жигит сен баргын,
Оштон жыйган мал-пулун,
Алып келе калайын.
Ар кимдикин өзүнө,
Таратып бере салайын.
Санаасын элдин тындырып,
Салттуу иштен кылайын».
Деп күркүрөп эр Толтой,
Толкунданып сүйлөсө,
Буркулдап желди үйлөсө,
Оозунан чыккан түтүнү,
Көөрүктүн жалын отундай,
Толтойдун жайы ушундай.

* * *

Кеп сураган жаш жигит,
Мындай ишке маш жигит.
Ар тайылын бекитти,
Аргымагы кас күлүк.
Ал жерде турган көпчүлүк,
Аманат жандан шекшинип.
Катылышса калмакка,
Кантер экен дешишип.
Толтой менен жаш жигит,
Турбады булар кечигип.
Толтойдун аты Суркоён,
Токтобой турат секирип.
Толтойлор жетип келген жер,
Кара-Шоро деген жер.
Он сегизде Толтоюң,
Өзү баатыр кемеңгер.
Кемеңгер эмей неткени,
Алышкан алы жетпеди.
Он жетиде жашында,
Кызылбаштын Контукчу,
Кырк каракчы Камангил,
Катары менен тепседи.
Жоодон качар неме эмес,
Качар болсо эр эмес.
Атасы баатыр Багыштан,
Албууттугу кем эмес.
Желе жорто бастырып,
Буртулдатып топону,
Төбөдөн арта чачтырып.
Топурагын сапырып,
Узатып ийбей олжону,

Жетемин ден шашылып.
Караанын көрсө ыйлаган,
Калкты жаман кыйнаган.
Калмакты ойлоп ачынып,
Катуу жөнөп баратат.
Кара жерди жадатат,
Бара жатса бөксөдө,
Он беш киши келатат.
Баарысы кийген көрөкө*,
Ар бири бар бир дөбө.
Күчү жетер көрүнбөйт,
Жүз киши да бирөөнө.
Жүрөксүз киши жолукса,
Жүрөгү чыгып кабынан.
Келгиндей эмес бүдөөгө.
«Ким экенин билгин — деп,
Көп кечикпей келгин — деп.
Жанындагы жигитти,
Жиберди Толтой желгин» — деп.
Ал дагы мыкты бала эле,
Ар кандай жоодон ийменбейт.
Кайкы белес, тик анда,
Жаш жигит жетти аларга.
Барып кебин баштады,
Оозу келбей саламга.
«Жолоочулар, жол болсун,
Жорусам баарың чоңдонсуң.
Кебетеңер башкача,
Кеп уксам кайсы зордонсуң?
Коркутчудай кишини,
Кез болуп жолду торгойсуң?
Барасыңар кай жакка
Шашып теги болбойсуң?»
Анда бирөө кеп айта
Асталабай бек айтат
«Шапылдаган жаш бала,
Саламың жок аз гана.
Шашып кепти сурайсың,
Шаркырап аккан суудайсың.
Капыстан чыгып кеп сурап,
Каадага көңүл бурбайсың.
Сурасаң биздин жайыбыз,
Калмактын күйгөн шамыбыз.
Карезгидей баатырдын,
Болобуз досу баарыбыз.
Кыргыздан алган мал, пулду,
Жөнөтүп ийип келсин — деп,
Жиберген эле ханыбыз.
Кең Кашкар болот жерибиз,
Уксаң ушул кебибиз.
Ким болосуң сен өзүң,

Тегиңди айтып бериңиз.
Коркпос жигит кеп баштап,
Кыргыз болом деп баштап.
Жедигердин Толтою,
Силерге жете барам — деп,
Олжону алып калам — деп.
Тигине жетип келгени,
Ыраактан көрүп силерди.
Ким экенин билгин — деп,
Атайын мени жиберди.
Жооптошуп өткөнү,
Жумушкерде өлүм жок,
Кимдигиңди билемби?!»
Деген сөздө токтолду,
Аты ыргыштап октолду.
Ошондо алар ичинен,
Эл башкарган кишиден,
Чотмок деген бар экен,
Каарлуу кыйын жан экен.
Кыямына келгенде,
Карезгиден зал экен.
Анткен менен Чотмоктун,
Ичи жаман тар экен.
Баатыр Толтой дегенге,
Ардыгып калган чагы экен.
«Жумушкер бала кайтып бар,
Толтоюңа айтып бар.
Бекерче безге катышпай,
Кетип калсын кайтып шар.
Элине барып Толтоюң,
Жан соогалап каларга,
Маа камдасын тартуу мал.
Аткарылсын айтканым,
Мага берсин тапканын.
Аябасын бар пулун,
Элден жыйнап мал алсын.
Абыке менен Көбөштөй,
Анан жатып жай алсын,
Тизе бүгүп шаң алсын.
Катышса эгер Толтоюң,
Жедигердин кыргызы,
Талаадан тарпын таап алсын.
Тең болом бизге дегиче,
Толтоюң этек жаап алсын.
Толтойго барып айткын» — деп,
Чотмок айтты кыйла кеп.
Кайта бала бурулуп,
Саргарып өңү кубулуп.
Турпатын көрүп булардын,
Заманасы куурулуп.
Кең дүйнөсү тар болуп,

Баланын башы маң болуп.
Кайта келди чаптырып,
Бети-башы чаң болуп.
Аттын оозун жыйбастай,
Азыраак токтоо кылбастан.
Толтойго келип кеп айтты,
Кеп айтканда деп айтты;
«Жумшадың, баатыр, мен бардым,
Айтканыңды кеп салдым.
Такыр калмак эл экен,
Эли эмес беги экен.
Карезгинин ишеничтүү —
Баатырлары теги экен.
Каарына таң калдым,
Какаарына кармалдым.
Бирөө мага кеп айтты,
Атым Чотмок деп айтты.
Кабызет кылып Толтоюң,
Катышпасын мага дейт,
Баланын иши чала дейт,
Өкүнүп кийин калба дейт.
Жилигин чагып таштаймын,
Найзага башын аштаймын.
Андан көрө Толтоюң,
Элине кайтып барсын дейт,
Алдыма тартуу салсын дейт.
Кандыгы анын бузулбай,
Жедигерде калсын дейт.
Жумушкерим кайткын дейт,
Толтоюңа айткын дейт.
Дагы баатыр менден кеп,
Ээнсиреймин сенден көп.
Бар жарагы кыл экен,
Баары тегиз тың экен,
Байкабай туруп катылсак,
Баштан аяк чыр экен.
Калмактардын балбаны,
Кыйындыгы чын экен.
Артын жакшы байкаңыз,
Акылды абдан чайкаңыз.
Калбады эми менде кеп,
Калганы эми сенде кеп».
Баладан угуп бар кепти,
Баштамак болду эр Толтой,
Калмактарга дүмөктү.
Доолбасты карс уруп,
Суркоён башын шарт буруп.
Ыргап кармап найзаны,
Ыргыштап учуп барганы.
Калдайып турган калмактан,
Качып Толтой калбады.

Алдындагы Сур атты,
Камчыланып алганы.
Кайран Толтой шаңданып,
Алчыланып алганы.
Катар турган он бешин,
Качыра сайып калганы.
Качырса Толтой умтулуп,
Калмактар назар салбады.
(Кыргызды алган коркутуп,
Кыйынбы деп ал дагы)?
Кыргыйдай жарып өткөндө,
Ошондо чоочуп калганы.
Коржоңдошуп найза алып,
Котолошуп жардады.
Чотмок деген эмеси,
Четке чыгып алганы.
Чыкпаганда неткени,
Салгылаша кеткени.
Сапырып ийчү эмедей,
Кутурган калмак жеткени.
Шайдоот баатыр Толтоюң,
Тоодой болгон Чотмокту,
Тоңкойто коюп өткөнү.
Топого башы чөктү эми,
Такандап кайра тургунча,
Белиндеги айбалта,
Сууруп алып аңгыча,
Чыкыйга чаап өттү эми.
Мээсин жерге чачтырды,
Кара боорун капшырды.
Малик* дозод пирине,
Чоң Чотмокту тапшырды.
Калмактар чоочуп шашылды,
Кутурган пейил басылды.
Арасынан да бирөө,
Аңыраңдап качырды.
Кайран Толтой канетсиң,
Калмакка найза сайдырбай,
Айын да шорун катырды.
Ажалы тарткан ал экөө,
Толтойго бекер катылды.
Калган он үч калмагы,
Бири туруп албады.
Жекелешип барбады,
Калбай баары жабылды,
Кармоого көптөп камынды.
Күрмөөгө келбей бирок да,
Катарлап башы чабылды.
Баатыр Толтой найзасы,
Бир бирлеп ичке сайылды.
Жабылып келген калмакка,

Жалпы өлүм табылды.
Оштон барган жаш жигит,
Ат жыйноого камынды.
Калмактын жыйнап өлүгүн,
Аягынан от койду.
Майлары агып шыркырап,
Алоолонгон от болду.
Дөбөдөй он беш зор калмак,
Күл болуп баары жок болду.
Толтой, жигит болобу,
Күлүктөр жолун тороду.
Кармап он беш күлүктү,
Бир аскага солоду.
Белги кылып туу койду,
Буйдалбай баатыр эр Толтой,
Калмактардын артынан,
Кашкар жакка чу койду.

* * *

Таң аткыча жол жүрүп,
Токтобостон мол жүрүп.
Жете келди эр неме,
Көк-Арт ашуу дегенге.
Булкор чочко Карезги,
Кара малдан аз алган,
Калганынан таза алган.
Алтын, күмүш, буулумдан,
Андай эчен буруудан.
Суусар, кундуз, булгундан,
Буга окшогон буюмдан.
Бир миң беш жүз атанга,
Сылай артып жүк алган,
Тобурчак, чалыш, аргымак
Күлүктүн саны алты жүз.
Айдаган жылкы санаты,
Араң бир миң эки жүз.
Жолоочуга жол бербей,
Жайнап барат секи, түз.
Чөп саргарып келаткан,
Ошол убак кечки күз
Ат айдаган, төө тарткан,
Адамдын санын санасаң,
Карк эки миң тогуз жүз.
Караанын көрсө алардын,
Кара жанга келер күч.
Баштап жүргөн аларды,
Коңурбайдын иниси,
Коронкыр деген кара жүз.
Кол салышкан адамды,
Көз ачкыча кылар түз.
Коңур менен жакындаш,

Жатса-турса акылдаш.
Кара нээтке келгенде,
Жүрөгү, боору такыр таш.
Балбандыгы жагынан,
Акесине чатымдаш.
Анткен менен капырдын,
Жел көкүрөк акыл аз.
Оргадан келип бул доңуз,
Күчү толгон кур доңуз.
Жер, сууга батпай кутуруп,
Ошто жаткан кыргызга,
Карезгини тукуруп.
Кеп үйрөтүш эп келген,
Баштап жүрүп алып келген.
Карезги турган тек жери,
Кашкарда эмес, чет жери.
Кашкардан наркы бир чети,
Агала тоонун бер чети.
Сарыколдун сыртына,
Топоз багып жердечү.
Топозун багып Коңурдун,
Маяна алып пул жечү.
Кайраттуу деп Карезги,
Топозго Коңур келүүчү.
Ал кезекте Кашкарды,
Кыргыздар сурап бербечү.
Кашкар бекер жер дечү.
Ажал айдап ал сапар,
Коронкыр келип жөн кетпей,
Тынч жаткан элди селдетпей.
Ошту келип чаптырып,
Алтын, күмүш арттырып.
Аргымак, чалыш айдатып,
Келе жаткан жардатып.
Караанын көрүп ыраактан.
Кайрап Толтой чыйрак жан,
Кармашары жоо десе,
Кара боюн чыйраткан.
Көзү көрө салганда,
Карап турбай бир аздан.
Кайраты ташып боюна,
Доолбас урду быяктан.
Жез доолбас кагылды,
Тоо арасы жаңырды.
Жүрөктөрү болк этип,
Калмактын кээси чаңырды.
Туурадан чыгып эр Толтой,
Токтогун деп, бакырды.
Жүгү ооп кээ төөнүн,
Жөөлөргө салды жабырды.
«Жүргүн жигит, жүргүн — деп,

Ким экен башчы кишиси,
Жооптошуп келгин» — деп,
Жаш жигитти чаптырды,
Тегеле жаман шаштырды.
Он бешти Толтой бир сайган,
Опол тоодой эр сайган,
Он беш атты олжо алган.
Аны көргөн жаш жигит,
Көңүлү өскөн мас жигит.
Жалтанарда эмне иши,
Жан аябай желиши.
Коронкырдын алдына,
Коркпой жетип келиши.
Таазим кылбай калмакка,
Тамтаңдаган акмакка.
Эл талаган бейбашка,
Коронкырдай тел башка,
Келе калып кеп айтты:
«Жиберди Толтой» — деп айтты,
Астараак эмес бек айтты:
«Сени узатып жанганда,
Чотмогуңду баш кылып,
Он бешти сойду — деп айтты.
Баатыр Толтой келетат,
Сага буйрук кеп айтат.
Олжо алган бар малды,
Арткан буюм зарларды,
Таштап кетсин деп айтат.
Берерге көзү кыйбаса,
Бетпактыгы сыйбаса,
Ажал алып жакадан,
Алам деп жанын кыйнаса,
Келе калсын мага дейт,
Көрсөтөмүн ага дейт.
Бай жумшаса баргын — деп,
Келбесем болбойт мунум эп.
Элчиде экен сөз айтмак,
Жашырбай кепти түз айтмак».
Жаш жигит айтып ийгенде,
Коронкырдын кулакка,
Кеби катуу тийгенде.
Эмне дээрин билалбай,
Тили келбей күрмөөгө,
Туруп калып бир демге.
Буруп атын бул чочко,
Булкунуп бачым жүрдү эле
Билегин өөдө түрдү эле.
Күрөөкү, зооту кийилүү,
Жоо жарагы боюнда,
Жай-жайына илинүү.
Кара бою катуу күч,

Каарына алып кара жүз.
Колундагы күрсүсү,
Патман саны тогуз жүз.
Опкоолжуп урса кара жаш,
Ушаланып болор түз.
Каралыгы кармады,
Карап туруп албады.
Күркүрөгү баш жарып,
Качыра жөнөп калганы.
Солкулдатат жер-жаанды,
Бул айбандын салмагы.
Кыял кылат Коронкыр,
Кырчын бала Толтойду,
Көмө чаап алганы.
Азыркы күндө Толтойдун,
Андан өөдө арбагы.
Толтойду көздөй бет алып,
Токтобой калмак барганы.
Тездигинен атынын,
Тегерегин айланды.
Кеп-сөз менен иши жок,
Кесиреттүү бул калмак,
Айнып калар жери жок.
Кебетеси дөбөдөй,
Чоңдугунун эби жок.
Эр Толтойду качырды,
Бир ооз айткан кеби жок.
Өз күчүнө ишенет,
Өлүм жактан шеги жок.
Кыргыз десе Коронкыр,
Жүрөгү жалын, боору чок.
Качырып жакын келгенде,
Кайратынын чеги жок.
Көтөрө калды күрсүсүн,
Кыйынын көр күчүнүн.
Бир чапканда Толтойду,
Чыгарам деп күкүмүн.
Көргөн киши таң калат,
Оозунан чыккан түтүнүн.
Өжөрлөнүп алганы,
Өктөмсүп калмак барганы.
Карап турган жигиттин,
Калбады коркуп жан-маны.
Күркүрөгөн Коронкыр,
Күрсү менен Толтойду,
Как чыкыйга салганы.
Шилтеген күрсү тийгиче,
Башын жарып ийгиче.
Шамдагай Толтой канетсин,
Найза менен карыга,
Астыртан муштап ийди эле.

Күүлү найза Толтойдун,
Кар жиликке тийди эле.
Жиликке найза жеткени,
Коронкыр каапыр неткени.
Колундагы күрсүсү,
Жерге түшүп кеткени.
Кара жандан безгени,
Турбады жана камынды,
Найзаны колго алууну.
Көрөсөн Толтой эренди,
Кыял кылат Коронкыр,
Көмө сайып салууну.
Жалгыз келген баланы,
Камындырбай чалууну.
Аңгыча Толтой турабы,
(Алгырдын бири бу дагы).
Зооту жок жер ушу — деп,
Болжомдуу жерин сынады.
Болсо дагы жука — деп,
Көрөөгө найза урганы.
Коронкырды камынтпай,
Капыстан найза кынады.
Көрөөгө найза илинди,
Эрдиги Толтой билинди.
Ушул урган найзасын,
Сөөгүнө чейин кийирди.
Чыдай албай Коронкыр,
Чыңырып ылдый ийилди.
Көсөм Толтой экенин,
Жаш жигит көрүп сүйүндү.
Күрөө тамыр кыйылды,
(Калмакка салды кыйынды).
Көөдөнү ылдый салаалап,
Көбүк кандар сыргыды.
Көкжал Толтой турбады,
Калмакты канга чыктады.
Тартып алып найзасын,
Кулак түпкө туштады.
Коронкыр жайы табылды.
Кулактын беги жарылды.
Кулап аттан жыгылып,
Талпагы ташка жайылды.
Калган калмак Толтойго,
Жан аябай баарысы,
Жайылдык кылып жабылды.
Жабылганга болобу,
Баарын Толтой сойгону.
Кол салып кирген калмактан,
Тирүү калган болбоду.
Мына ошентип эр Толтой,
Куткарып калды бир өзү,

Калмактардан олжону.
Кыргыздын көөнү токтоду,
Олжонун баарын топтоду.
Аргымак ат, атан төө,
Арткан алтын дүйнөнү,
Артына кайра козгоду.
Бүлдүргөчө калтырбай,
Бир-бирлеп Толтой жоктоду.
Өлбөй калган калмакка,
Ат айдатып алмакка,
Төө тарттырып аларды,
Кайта айдап бармакка.
Жаш жигитти баш кылып,
Чачылган малды бүт жыйып,
Кайта тартып жүрдү эми.
Калың мал жайнап дүрбөдү.

* * *

Ошко жакын барганда,
Үч күндүк жерге калганда.
Шаарга кирип барбастан,
(Убадасы бар баштан).
Акылдуу туулган эр Толтой,
Баштан курган долбоорду.
Эл жок жерде кармашсам,
Антпесем атым нетет — деп,
Эл кырылып кетет — деп.
Жедигерди бет алып,
Башка жолго бурулду.
Карезгидей канкорго,
Алдоо тузак курулду.
Атты айдатты жол менен,
Төө тарттырды чөл менен.
Кирди төөлөр чөгүнө,
Кара-Шордун чөлүнө.
Бурулуп Толтой жөнөдү,
Улуу жолдон бөлүнө.
Каз канат болуп жээгинде,
Алтындар төөнүн өөгүндө,
Кууп келсе Карезги,
Кадемин анын катырмак,
Баатыр Толтой көөнүндө.
Төө жетелеп, ат айдап,
Коркконунан бат айдап.
Келе жаткан калмакты:
«Калбай баарың кайт деди.
Карезгиңе айт деди.
Короңкырды баш кылып,
Чотмогуңду шаштырып,
Көзүбүздү жаш кылып,
Койбой кырып салды де.

Олжоңду Толтой алды — деп,
Элимен эми кетем — деп,
Жедигер көздөй шашты де.
Катуулап айтам сиздерге,
Кулак бургун сөздөргө.
Өлгөн менен эр Манас,
Баатыры бар кыргыздын,
Элинин кунун издээрге.
Эси болсо Карезги,
Катылбасын биздерге.
Абийирин сактап жөн кетсин,
Өз жерине сак жетсин.
Тынч жаткан элди бүлдүрбөй,
Түндөөсү турбай бат кетсин.
Акылы болсо ойлосун,
Салмагы бар бул кептин.
Укпаса эгер насаатты,
(Анын ач көздүгү таза артты).
Канчалык эле кыргыз — деп,
Кадимки Оштун шаарындай,
Саламын десе азапты.
Карезгинин жерине,
Баштаймын өзүм казатты.
Карезги доңуз эмне үчүн,
Тынч жаткан кыргыз элине,
Тийишип келип таш атты.
Тийишем десе кармашсын,
Коркуп андан калбасмын.
Элдешем десе аны айтсын,
Артынан кууп барбасмын.
Бекерче элге катылып,
Тынччылык жолдон тайбасмын.
Кетүүчү жолум жашырбайм,
Кара-Шор аттуу чөл менен,
Калдайган калың төө менен,
Кетемин жолдо шашылбайм».
Деп ошентип эр Тол гой,
Калмактарды кетирди,
Катуулап сүйлөп жекирди.

КАРЕЗГИ МЕНЕН КАРМАШУУ

Калың төөнү жардатып,
Аттарды катуу айдатып.
Кара-Шордун чөлүндө,
Жалгыз-Булак дегенге,
Ылдамдатып жеткирди,
Күндүз өтүп кеч кирди.
Кара-Шордун узуну,
Он беш күндүк келүүчү.
Ага кирген адамдын,

Эдебин колго берүүчү.
Он эки күндүк туурасы,
Сербейип өнгөн чөбү жок,
Же чөөт-мөөт көлү жок.
Ортодо жалгыз булактан,
Ошондон башка суусу жок.
Карга, кузгун чуусу жок,
Же каркылдап учкан куусу жок.
Ушундай кыйын жер эле,
Азапты тартыш эп эле.
Кара-Шордун чөлүнө,
Кылайган жалгыз жан келбейт.
Азгашып кирсе ал жерге,
Кутуларга шай келбейт.
Киргендер бар, чыккан жок.
Кыямат өзү бир жер дейт.
Чөлдүн мындай экенин,
Багыштан Толтой угуптур.
Айлага көөнү тунуптур,
Карезгини бул чөлдө,
Катырайын шорун — деп,
Нээтин ага буруптур.
Ээлеп жалгыз булакты,
Жатып Толтой туруптур.

* * *

Бошонгон колдон калмактар,
Олжосу жок жайдактар.
Карезгиге барганы,
Барып кебин салганы.
Эр Толтойдун айтканын,
Арбы түшүп калбады.
Аны угуп Карезги,
Ачуусу келип калганы,
Сапырылтып көп колун,
Артынан кууп алганы:
«Коронкыр менен Чотмоктун,
Эки топ калмак кошмоктун,
Толтойдон өлгөн зорлордун.
Андан кала бергенде,
Карапайым колдордун,
Баарынын кунун алам — деп,
Башына күлпөт салам — деп.
Карезги тирүү бар туруп,
Жаш Толтойдон кегимди,
Албай кантип калам — деп.
Олжо күткөн элиме,
Куру кантип жанам — деп.
Угуучу элем кабарын,
Кара-Шор чөлү жаман — деп.
Артынан бачым барам — деп,

Чөлдөн чыгып кеткиче,
Толтойдун эбин табам — деп,
Оштогу кыргыз элдери,
Кабар берген аган — деп.
Толтойдун жолун катырып,
Кайта келип бул жерге,
Катуулап азап салам — деп.
Ак калпак кыргыз дегенди,
Кылычтан катар өткөзүп,
Кыя башын чабам — деп.
Боздотуп туруп эченин,
Бооз катынын жарам — деп.
Түгөтүп чөлдө бул элди,
Анан жедигерге барам» — деп.
Байлоодо турган атты алды,
Карезги капыр аттанды.
Камандай болуп күркүрөп,
Калгандарга даттанды:
«Толтойдон өчүм албасам,
Тороп жолун кармашам.
Жаш балага тең келбей,
Дөөлөргө кандай жандашам?
Короңкыр, Чотмок айрылып,
Кантип кайра мен басам?
Толтойдун башын байланып,
Коңурбайга барбасам!
Кызыталак кыргызды,
Түбөлүк башын көтөртпөй,
Куруп кылып салбасам!»
Карезги жөнөп шаш менен,
Көңүлү кара кас менен.
Кызыл ээк, чакыр көз,
Чумкун кызыл ат Менен.
Каруу жарак, зоот менен,
Кыргызга күчтүү кооп менен,
Беш миң ашуун кол менен,
Толтой-кеткен жол менен,
Үзөңгүдөн оргуган,
Буртулдаган шор менен.
Өзүнө такоол келүүчү,
Талдыгы Табык чоң менен.
Жетсе өлтүрүп Толтойдун,
Тарттырып ийген олжону,
Алып келүү ой менен.
Калкылдатып туу кармап,
Жүрүп берди зор немең.
Кара жолтой чоң чөлгө,
Кайрылбай кирди Карезги,
Кайраты бойдо бар кески.
Өлүмдү албайт оюна,
Өлтүрөм дейт ал эски.

Талдыгы, Табык эрим дейт,
Сынбайт менин белим дейт.
Өжөрлөнгөн бул айбан,
Өлөмүн теги мен дебейт.
Кара-Шорго Толтойду,
Батырам дейт тебелеп.
Ачуусуна чыдабай,
Көзүнүн жашы себелеп.
Энтеңдетип аскерин,
Дардайган кардын жаралы,
Бат жүргүн деп жемелеп,
Жүрүп барат дардаңдап,
Желке чачы салпаңдап.
Алдынан зыркаар жел чыкса,
Эки этеги далбаңдап.
Топураган көп колдон,
Тополоң уюп, жер чаңдап.
Тим эле жутуп ийчүдөй,
Келе жатат барбаңдап.
Ачуудан башы калтаңдап,
Акыйып көзү чакчаңдап,
Кызыл ээк, чакыр көз,
Минген аты алчаңдап,
Толтойду көрбөй шашылып,
Өтө эле жаман ашыгып,
Ызгырынып, ачынып,
Эстенип оозу ачылып.
Алды аркасын карабай,
Аскердин алын санабай.
Алты күнү жол жүрүп,
Жаны аябай мол жүрүп.
Шордун келди четине,
Шордон Толтой чыгат — деп,
Карезгинин нээтинде.
Карап калмак көп турду,
Көз салып чөлдүн бетине.
Чыкпады Толтой, ал азды,
Чымынга өзүн талатты.
Чыкпаган соң жаш Толтой,
Чөлгө кирип Карезги,
Сегиз күнү жол басты.
Аскердин көбү бөлүнүп,
Мына минтип шор катты.
Төбөсүнөн күн тийип,
Алдынан шордо от күйүп.
Аскери чаңкап, суу таппай,
Алачык алып, күн жаппай.
Аттары чаңкап баса албай,
Аскери көзүн ача албай.
Анчалык келип Карезги,
Же аркасына кача албай.

Аттанып Оштон чыкканы,
Он төрт күн болду шумурай*,
Жаман жүрдү күүлөнүп,
Өжөрлөнүп бир тынбай.
Аскерлер жүдөп алсырап,
Араң келет кылтыңдай.

* * *

Күн он төрткө жеткенде,
Колунун шайы кеткенде,
Шордун жалгыз булагын,
Ээлеп жаткан Толтойго,
Ошондо эптеп жетти эми.
Толтойго жолдош жаш жигит,
Колду көрүп энтигип,
Андан калган төөчүлөр,
Өлүм жаткан шекинип.
Далдаа кылар жери жок,
Кум дөбөгө бекинип.
Келе жаткан көп колду,
Карап турат чекийип.
Кыл муруттуу эр Толтой,
Жоодон качпас шер Толтой.
Кыямын таап жоо кырмак,
Кыясы мунун ошондой.
Калмактын колун келтирбей,
Булакка жакын жеткирбей.
Доолбасты карс коюп,
Койчагыр мылтык заңк коюп.
Кичине кызыл байрагын,
Бир жыгачка аштады,
Келе жаткан калмактын,
Алдына сайып таштады.
Кабылан Толтой эрендин,
Ошондогу айтканы,
«Ой, жаш жигит, төөчүлөр,
Тобуңду бузбай бери кел.
Коркпогула, кыйратат,
Калмакты Толтой эриңер.
Ортодо аккан булак суу,
Силердин турчу жериңер.
Калмактарга суу бербей,
Каран болуп бериңер.
Колго курал алгыла,
Булакты коргоп калгыла.
Калмак келсе өзгөрбөй,
Ордуңардан жөткөлбөй,
Келгенин кырып тургула,
Бирин дагы өткөрбөй.
Көп болгон менен калмактар,
Ардыгы жеткен алы жок,

Тура бергин көп көрбөй.
Булакты бербей коёлу,
Чоңдорун таап соёлу.
Жайылдары бар болсо,
Жар кылып көзүн оёлу.
Бирөөн тирүү кетирбей,
Талпагын улак чоёлу.
Кол көтөргөн аскерин,
Кол тийгизбей коёлу.
Калмактын чоңу Карезги,
Кылган иши баары эски.
Аны издеп табалы,
Алдынан тосуп баралы.
Аяшпай туруп салышып,
Дардайган кардын жаралы.
Анда бар кеги кыргыздын,
Алты санын барчалап,
Башын кесип алалы.
Калың кыргыз кош болсун,
Канжыгага чалалы.
Келгиле, бир топ жакыным,
Силерге айтар акылым.
Олжого түшкөн азыкты,
Аябыраак жесеңер.
Уруш көпкө созулса,
Кандай болом десеңер.
Ашөпкө ичип азыкты,
Биз кысталып калбайлы.
Атчы, төөчү баарыбыз,
Ачкадан өлүп албайлы.
Канаттуу келет булакка,
Айбанат келет бу жакка.
Атып аны кармайлы,
Тузактап деле алалы,
Эптеп жанды багалы.
Калмактын саны беш миңден,
Ашык турат карааны.
Уруш тезден бүтпөсө,
Кетирет биздин чараны.
Азык-түлүк коротпой,
Аңтарылган жоо менен,
Алпурушуп багалы.
Суусуз чөлдө калмактын,
Бир айласын табалы.
Алда кандай заман — деп,
Болор бизге жаман — деп.
Качып барсам калмакка,
Кара жаным калар — деп,
Кыялыңа албаңар,
Кыйноону башка салбаңар.
Калмакты чаап аламын,

Каргыш күндү саламын.
Качып барсаң калмакка,
Издеп жүрүп табамын.
Чыркыратып өзүңдү,
Чыңыртип башың чабамын.
Ошондо менден куурулат,
Ойлоп койгун заманың.
Жан калкалар жериң жок,
Кетип калат амалың.
Күнүнкүсүн ойлобой,
Келеркисин карагын.
Келе жаткан калмактын,
Алдынан эми барамын».
Айтып коюп элдерге,
Кайраты бойдо кемдерге.
Суркоён атты чуратып,
Сооруга камчы шыбатып.
Өзүнчө чаңдап жаткан шор,
Артынан чаңын буратып.
Көк түпөк найза колго алып,
Калкан, зоотун жонго алып.
Качырып барды калмакка,
Кызыл кыргын чуу салып.
Кыйкырып Толтой жөнөдү,
«Манастап» ураан чуу салып.
Манастын аты чыкканда,
Толтойдун үнүн укканда,
Кетип бойдон шайманы,
Калмактар коркуп калганы.
Ал аңгыча болбоду,
Калмактын Табык балбаны,
Атына минип камданды.
Колуна найза кармады,
Толтойго жетип барганы.
Караса Толтой калмакты,
Аты суутган жараган,
Асманга башы караган.
Курсагын тартып кындыйып,
Көрүнөт күлүк чабааган.
Ат жакшысы экен — деп,
Эп келтирип бекемдеп.
Ажыз жерин изденип,
Ээрдин кесе тиштенип.
Толтой жалгыз, калмак көп,
Кайран жанга күч келип.
Кайратын бойго септеди,
Кара тоодой Табыкка,
Качырып Толтой жеткени.
Элкин жүргөн Толтойдун,
Эрдиги эмей неткени.
Менменсиген Табыкты,

Аргымактын үстүнөн,
Аңтара коюп кеткени.
Алактап Табык сумсайды,
Артына Толтой кылчайды.
Калмактын бирөө жеткиче,
Айбалтаны колго алды.
Ооз омуртка моюнга,
Оңтойлоп туруп бир салды.
Дөбөдөй болгон чоң Табык,
Жер кучактап кыйшайды.
Сойгон түлкү кептенип,
Ачылып оозу ырсайды.
Өлгөнүн көрүп Табыктын,
Ичинде дарты жык толуп,
Өрттөнүп жүрөк чок болуп,
Калмактардан тандалып,
Кара үзүктөй калдайып.
Делдек жардай мурду бар,
Таноолору барбайып.
Көпкөк болуп тумшугу,
Өңү суук далдайып.
Талдыгы жөнөп алганы,
Такымга камчы салганы.
Талыкпаган Толтоюң,
Алдынан утур барганы.
Арданганга чыдабай,
Акмак калмак дардактап,
Эки таноо барбактап.
Толтойго жакын барганы,
Толгоп найза салганы.
Найзанын учу жетерде,
Майып кылып кетерде,
Тийип калса найзасы,
Темирди кумдай тешерде,
Бура тартып булт берип,
Жазгырып Толтой кетти эле,
(Жаныбар Сур ат эстүү эле).
Жазгырганын көрчү — деп,
Эми сайсам өлчү — деп.
Өрөпкүгөн жаш Толтой,
Өлүп жерди өпчү — деп.
Өкүмсүп калмак жөнөдү,
Эми, көрсөттү Толтой өнөрдү.
Талдыкка сайдырбай,
Тартып найза өңөрдү,
Оңолуп калмак алгыча,
Балтасын сууруп аңгыча.
Башына мыктап бир салып,
Тизесин атты чөгөрдү.
Талдыгыны камынтпай,
Арка-аркадан беш коюп,

Чалкасынан көмөрдү.
(Кылдаттыгы ынсандан,
Кыйынды мындай көрөбү).
Көздү ачып жумгуча,
Талдыгы жерден тургуча,
Тездиги шумдук ченемдүү,
Көрсөттү ошентип өнөрдү.
Кара-Шор бети оргуган,
Коборбостон ордунан.
Табык менен Талдыгы,
Толтойдун өлдү колунан.
Карезги калды калмакта,
Эми караан болор чоңунан.
Карезги карап туралбай,
Кайгы-дарт бойго сыялбай.
Кызыл ээк, чакыр көз,
Кызыл ат менен чу коюп,
Куюндай болуп дыр коюп.
Кыйкырыгы таш жарып,
Карезги келет калдайып.
Каарданып алыптыр,
Колуна найза карманып.
Ааламды ойрон кылчудай,
Ачууланып, карарып,
Чоң балтадай тиши бар,
Оозун ачса саналып.
Теги жаман келатат,
Кетүүчүдөй жан алып.
Жутуп иер кептенип,
Ээрди-мурдун жаланып.
Аркасында чачы бар,
Ат жалындай таралып.
Такымында чоюнбаш,
Тийген киши соо калбас.
Башында туулга беш кабат,
Боолору күмүш курчалат.
Чоң балта белде чалынуу,
Ийнине калкан жабылуу.
Көөдөнүндө чарайна,
Калдыркан* бутта тагылуу.
Кылычы кынга асылуу,
Кетелек* курга чатылуу.
Далыда мылтык жаркылдап,
Асаба колдо калкылдап.
Күүлөнүп жаман жөнөдү,
Кутурган иттей арсылдап.
Оозунан чыккан ак көбүк,
Буурадан бетер шалпылдап.
Бар жарагын бүт алып,
Бадырек жаман далкылдап.
Күүлөнүп келет чакчайып,

Көзүнөн жалын от жанып.
Өлсөм да ала жатам — деп,
Эр Толтойду жазданып.
Муздай темир курчанып,
Мостоюп өңү кумсарып.
Балакет чочко качырды,
Алдында минген тулпары,
Кош кулагын жапырды.
Мындай дөөнү көргөндө,
Баатыр Толтой шашылды.
Жанында жүргөн колу жок,
Жалгыздыкка ачынды.
Ошентсе да кайраттуу,
Жоону сайган батымдуу.
Суркоёнду секиртип,
Карезги көздөй атылды.
Эп келтирип оңтойлуу,
Карезги сайды Толтойду.
Бир саюудан чыгарбай,
Өлтүрдүм деп ошону.
Найзанын учу жетерде,
Зоотту жырып кетерде,
Астыртан өөдө найзасын,
Камынып Толтой какты эле.
Кол балта менен чапты эле,
Күчтүү Толтой какканда,
Сынып найза жатты эле.
Найзасы жок куру кол,
Карезги жаман шашты эле.
Такымында чоюнбаш,
Сууруп алып чапты эле.
Аңгычакты эр Толтой,
Камынып найза имерди,
Карезгини качырып,
Үзөңгүгө чиренди,
Чыканакты удулдап,
Катуулап муштап жиберди.
Карезги күчү арылды,
Көзүнүн оту чагылды,
Найза тийген оң колдун,
Тарамышы жарылды.
Кан шорголоп куюлуп,
Ат жалына жайылды.
Жан ачыган ал доңуз,
Колун найза жырганда,
Тарамышын аралап,
Сөөгүнө чейин киргенде,
Найза экенин билгенде,
Көтөрүп турган чокморун,
Толтойго шилтеп ийгенде.
Карезгинин чокмору,

Чокусуна тиерде,
Камбыл Толтой жазганбай,
Найзаны сайып ийди эле.
Оң колтуктун чуңкурга,
Удул барып тийди эле.
Кабырга менен далынын,
Көбүк этин аралап,
Төш жары найза кирди эле.
Кыр арканын жигине,
Найзанын учу барганы,
Карезгинин чокмору,
Колунан түшүп калганы.
Кабылан Толтой качырды,
Карезгидей капырды.
Сууруп алып найзасын,
Кый сүбөөгө батырды.
Түртүп найза матады,
Түпөгүнө такады.
Бирок канча кылса да,
Өтпөй найза какады.
Соолуп калган Карезги,
Солк этпей туруп алганы.
Күчөнсө да канчалык,
Нарылап найза барбады.
Арам өлгөн Карезги,
Ал да кылды арганы.
Сол колуна балтасын,
Сууруп алып кармады.
Тоодой Толтой баатырды,
Чокулата бир салды.
Бир салбады миң салды,
Балтанын сырты чак деди,
От чагылып көзүнө,
Эр Толтойго жарк деди.
Жаш Толтойдун найзасы,
Колунан түшүп кеткени.
Эси кетип шалдырап,
Эми Толтой неткени.
Такымдын астын сыйпалап,
Балтага колу жеткени.
Баатырлар билбей башканы,
Бири-бирин кастады.
Кайрадан келип беттешти,
Коркуп бирөө качпады.
Жаралуу каман Карезги,
Жана калды чапканы.
Чабарын Толтой байкады,
Чаңырып башын чайкады.
Алдында Толтой камынып,
Балтасын шилтеп сумсайды.
Карезгинин көтөргөн,

Сол колуна бир салды.
Сая кетпей кыл сайды.
Сокмоктуу тийди бул балта,
Салмагы оор сом балта.
Ыргып кетти колунан,
Карезгинин чоң балта.
Кайран Толтой имерди,
Карезгини чокуга,
Балта менен жиберди.
Толтойдун жетти балтасы,
Карезгиге тийгени.
Кайраты артык Карезги,
Кабызети бар эски.
Балтаны башка тийгизбей,
Сабынан алды эмеспи.
Тартып алып Толтойдон,
Тула бою теңешти.
Тарттырып ийип балтасын,
Толтоюң калды куру кол.
Табат доңуз айласын,
Таппаса Толтой туруу жол.
Опсуз баатыр Карезги,
Тартып алган балтаны,
Күүлөп-күүлөп алганы,
Толтойдун башка салганы.
Тийгизбей Толтой балтаны,
Сабынан бу да кармады.
Тарткылашып ал экөө,
Бир балтаны талашты,
Бети, колун канатты.
Балтаны сабы сынганы,
Булардын жаны тынбады.
Кылычты сууруп кабынан,
Кыйкырышып ыргады.
Карезги мурун шилтеди,
Шилтеген кылыч жеткени.
Кылычтын мизи жетерде,
Сырты менен кылычтын,
Эр Толтой кагып өткөнү.
Эр Толтойдун кылычы,
Сырты калың сом эле.
Карезгинин кылычы,
Сынып кетти жөн эле.
Толтойдон айла көп эле,
Кылычын Толтой оңдоду,
Карезгинин мойнуна,
Камындырбай болжоду.
Чапкан кылыч жеткенде,
Жеткенин капыр сезгенде,
Сыныгы колдо кылычы,
(Карезгинин кылышы),

Эр Толтойдун кылычын,
Астыртан утур кагыптыр.
Кагууда Толтой кылычы,
Белинен сынып калыптыр.
Эки чолок кылыччан,
Эми чындап салышкан.
Чолтоңдотуп кылычын,
Чокчоңдошуп чабышкан.
Кылычтан айла табалбай,
Кетелекти алышкан.
Кабылан Толтой эки кол,
Карезги капыр жалгыз кол.
Жаралуу камап эң жаман,
Жаның Толтой азыр бол!
Жайлагын тезден шашыл бол!
Салышкан жери булардын,
Сапырылган Кара-Шор,
Үзөңгүдөн буртулдап,
Үймөк-үймөк болот жол.
Кетелек менен чабышып,
Темир союл алышып.
Эки күнү жүргөндө,
Калды булар арышып.
Карезги жаман айлакер,
Эр Толтой андан кемеңгер.
Бири-бирин бул экөө,
Бучкагына теңебей.
Салышты белем элебей,
Кетелек темир ийилди,
Кол, бетке тактар чийилди.
Карезги менен Толтойдун,
Эрендиги билинди.
Бирине бири жабышты,
Жакасынан алышты.
Жудурук* менен койгулап,
Жаактарын жарышты.
Эргүүл эттер бөлүнүп,
Сөөктөрү көрүнүп,
Колу жетсе жармашып,
Кокосун эзе кармашып.
Көзүн ымдап бирине,
Жыландан бетер арбашып.
Буттары менен тебишип,
Жакалашып чоюшуп,
Кулак түпкө коюшуп.
Тамандашып тебишип,
Букадан бетер челишип.
Этегинен алышып,
Үзөңгү боого салышып.
Билектен кармап бекишип,
Ээр кашка жеткизип.

Ээрге орой бастырбай,
Колдорун сууруп кетишип.
Бел кемерден кармашып,
Бардык күчүн арнашып,
Кемерди үзүп алышып,
Жайдак төш болуп калышып.
Жарагы жок кол менен,
Дагы эки күн салышып,
Муштан айла кеткенде,
Камчыларын алышып,
Айдай бетке чабышып.
Так салып эт, бетине,
Каршы-терши жарышып.
Тулпарларын кыйнады,
Буктары ичке сыйбады.
Тизгиндерин жыйышты,
Муруттары кыйышты.
Этегинен кармашып,
Оодарышып тырышты.
Билектердин терисин,
Тасма кылып салышты.
Этектешип жарышып,
Адырга чыгып барышты,
Урушка минтип канышты.
Эңкүү тарта бергенде,
Эби сонун келгенде,
Кыйладан бери эңсеген,
Кабуусун кудай бергенде,
Кабылан Толтой эр неме,
Этегин башка чүмкөдү.
Карезгини тоңкойтуп,
Сүйрөтүп алып жөнөдү.
Тоңкоюп калмак жыгылды,
Мурдуна топо тыгылды.
Каңтарылып тумшугу,
Айгыр боктой жыйылды.
Эки көздүн ортосу,
Эти менен оюлуп,
Үңкүр болуп бырыйды.
Толтой токтоп туралбай,
Токтоого көңүл буралбай.
Түшө калып атынан,
Тээп эки чатынан.
Күчөп туруп тартканда,
Далыдан колу суурулду,
Карезгидей чочконун,
Ачык көзү жумулду.
Кабыргасы кычырап,
Кара өпкөсү куурулду.
Өлдүбү деп элейип,
Карап Толтой калыптыр.

Бир убакта Карезги,
Бир колу жок чолтоюп,
Ордунан туруп алыптыр.
Жаны ачыган Толтоюң,
Кулагынан кармады,
Катуу тартып силккенде,
Кулагын жулуп алганы.
Бир колу жок чолююп,
Кулагы жок молоюп.
Каңтарылып тумшугу,
Каңшаар сөөгү короюп.
Жыгылганда таш кирип,
Бир көзү жок олоюп,
Тизесинен оң бутун,
Туурап Толтой кескени,
Таштап салып кеткени.
Кайра барса эр Толтой,
Кыйрабай кошун неткени.
Карезгинин кошуну,
Жол басып келип он төрт күн,
Уруш болуп алты күн,
Кыркка толуп күнү-түн.
Кырылып кетип суусундан,
Беш миң ашуун кошундан,
Жүзчө киши калыптыр,
Акылынан таныптыр.
Атынын көбү өлүптүр,
Көргүлүктү көрүптүр.
Упурак болуп өзүнчө,
Далай калмак өңүптүр.
Эптеп сактап жандарын,
Жүзчө тирүү калганын,
Барып Толтой айдады.
Тамталаңдап калмактар,
Толтойдун тилин алганы.
Эми ичип жырга — деп,
Айдап барып булакка,
Койчо жайып салганы.
Алкымы кургап, тил катып,
Күрмөй албай суй жатып,
Сууга башын малганы.
Кекиртектен суу өтпөй,
Чачап жатып калганы.
Чачай берип шай кетип,
Өлө берди ал дагы.
Кыямат болду жалганы,
Тегеле тирүү калган жок,
Адам тургай айбаны.
Беш миң ашуун кошундан.
Бири да тирүү калбады.
Жерине сак кайткан жок,

Мыдыраган бир жаны.

* * *

Калмактан алган кайтарып,
Ар бир күлүк аттарды.
Төөлөрдү чиркеп жүктөгөн,
Толгон дүйнө заттарды.
Жаш жигитти баш кылып,
Көңүлдөрүн шат кылып,
Калтырбай Толтой жыйнады.
Дүйнөгө көөнүн бурбады,
Калкы үчүн каржалып,
Кара жанын кыйнады.
Азык-түлүк, суу алып,
Олжону артып, туу алып,
Ошко Толтой барганы.
Чабарманды чаптырып,
Элге кабар салганы.
Таратып берип ар кимге,
Адилдик атак алганы,
Алып келген дүйнөдөн,
Ырымга Толтой албады.
Ат, төөнү берди ээсине,
Ашыртып берди кээсине.
Өлүү буюм калганды,
Алтын, күмүш андайды,
Казынага салдырды,
Моокумун элдин кандырды.
Ат, төө эмес кээсинин,
Кайтарды мата чепкенин.
Калтырбай баарын жандырып,
Калмакка өтүп кеткенин.
Абалын барып сурады,
Артыкча азап чеккенин.
Тынч жатып турмуш кечир — деп,
Шайлап берди бектерин.
Баатыр Толтой ошентип,
Алып берди оштуктун,
Калмакта калган кектерин.
Жети-Сууга кетүүгө,
Эми Толтой камынды.
Өмүрүң узун болсун — деп,
Элдин баары жалынды.

КЕРКИМАТ МЕНЕН САЛГЫЛАШУУ

Ойноп Толтой элинде,
Жети-Суудай жеринде,
Жыргап жаткан кезинде.
Кымыздан тарткан арактан,
Кыйла ичип мас болуп,

Жатып калды кечинде.
Түнүндө жатып түш көрсө,
... Жети-Суунун четинде,
Орус жаккы чегинде.
Оюрма деген бар эле,
Опсуз чуңкур жар эле.
Татаал кыйма, тайгак таш,
Ашуусу жаман бел эле.
Как ошондо эр Толтой,
Бир каманга кезигип,
Кармашты салды чечинип,
Каруусу жок күчүндө,
(Көрдү ошентип түшүндө).
Каман менен кармашып,
Жыландан бетер арбашып.
Көпкөчөктү алышып,
Кармалбай колу карышып.
Кадимкидей күчү жок,
Кабыландай сүрү жок.
Канчалык кайрат кылса да,
Каманды жыгар түрү жок.
Жанында жолдош заты жок,
Суркоён тулпар аты жок.
Бир кезде байкап караса,
Жалгыз каман топ болуп,
Айласы мунун жок болуп.
Беш торопой бир каман,
Толтойду камап топтолуп,
Этегин үзүп аларда,
Эми кардын жарарда,
Суркоён келип калыптыр,
Толтой минип алыптыр.
Кадимкидей күч менен,
Качырып найза сайыптыр.
Сайган найза курч болуп,
Каманды сайып алганы,
Беш баласын камандын,
Чогултуп Толтой байлады.
Каман калып талаада,
Карга, кузгун майланды.
Келе жатса эр Толтой,
Жолдон бирөө жолугуп,
Жалынып бутка согулуп.
Торопойдун баарысын,
Толтойдон сурап алыптыр,
Жол боюнда калыптыр.
Өтө берип келатып,
Пайда болгон капкайдан,
Түшүп калган асмандан,
Айды таап алганы,
Айкырыкты салганы.

Койнуна салса батпады,
Кара боорун кактады.
Ороп алса турбады,
Өөдө-ылдый жылганы.
Антип-минтип акыры,
Айды Толтой кармады.
Аны алып келатса,
Ай жарылып сынганы.
Ай жарылып кеткенде,
Бакырып катуу салганы.
Ойгонуп Толтой калганы...
Ордунан туруп жүзүн жууп,
Оңдонуп курчап белин бууп.
Суркоён тулпар токунуп,
Ичинде кыял чот уруп:
«Оюрмага барайын,
Жол бойлоп чекти чалайын.
Түшүмдө көргөн укмуштун,
Бир кабарын табайын.
Жаман эр коркот түшүнөн,
Жаман катын коркот дейт,
Жасай турган ишинен.
Түш көрдүм деп коркконсуп,
Барбай жатып албайын,
Кастап жүргөн жоо болсо,
Капилетте калбайын.
Капыстан чыккан доо барбы?
Жолумду тосор тоо барбы?
Биздин элге кас болуп,
Келе турган жоо барбы?
Кастаган душман бар болсо,
Наштарын сайган жан болсо,
Келбей жатып аларбы?
Кандуу колун саларбы?
Белди барып карайын,
Белиме кылыч чалайын.
Корголоп жатып короодо,
Коркоктук кылып өлгөнчө,
Бак-таалайга салайын.
Мен укканда кабарын,
Орус жактын эли эле,
Уругун чүрчүт деди эле.
Чүрчүттөрдүн баатыры.
Керкимат деген неме эле.
Мен өлтүргөн Камангил,
Анын жээни дээр эле.
Кызылбаштын Контукчу,
Катыны менен бир тууган,
Кайын агасы деди эле.
Каары катуу, заары күч,
Керкимат ошондой эр эле.

Ыраакы чүрчүт элинин,
Таяна турган бели эле.
Жана Толтой кеп уккан,
Кабарын катуу бек уккан.
Таранды болгон кыргызды,
Чабам деп жүрөт деп уккан.
Кыргыздын эли байкер дейт,
Кыргыздын жери жайкер дейт.
Кызыгын көрүп келбесем,
Каршы чыккан бар болсо,
Кумардан чыга тердесем.
Жайыты кенен жайлоосун,
Жаз, кышы дебей жердесем.
Кырда жүргөн көп малын,
Калкыма айдап бербесем.
Калкалар Манас шери өлдү,
Канчалап катар эри өлдү.
Абыке, Көбөш эки кан,
Өз элин талап байыган,
Адамга жетпейт алдары,
Алардын келбейт шайманы.
Анда кимден коркомун,
Аттанып бир күн жортомун.
Ушундай суук кеп уккам,
Камынып жүрөт деп уккам».
Ошентип нээт кылганда,
Баана таппай турганда,
Керкиматка жин кирип,
Көңүлүн шайтан бурганда.
«Камангил менен Контукчу,
Катар союп салганды.
Көргөн, билген, баргандын,
Керкимат кабар алганбы?
Алардын кунун кубам — деп,
Камданып чекти чалганбы?
Түшүм жаман бузулду,
Капырай, белге келип калганбы
Белдин жолун чалсамбы?
Бар жарагым алсамбы?
Берекелүү тынч элге,
Бекерче бүлүк салдырбай,
Алдынан тосуп барсамбы?
Ажалым жетип күн бүтсө,
Ошондон өлүп калсамбы?
Ай кармадым талаадан,
Ашып кеттим чамаадан.
Жыйырмага жашым жеткенче,
Албадым катын эмгиче.
Айды таап алганым,
Талабыма канамбы?
Бир сулуу таап аламбы?

Барбасам жакшы болбос — деп,
Баатырдык башка конбос — деп.
Үйүмдө күтүп олтурсам,
Эгерде ишим оңбос» — деп.
Бар жарагын байланды,
Баатыр Толтой шайланды.
Аттанып жолду бойлоду,
Ач арстандай жойлоду.
Барасың баатыр кайда — деп,
Сураган киши болбоду.
Толтойду жалгыз жиберип,
Жедигер эли оңбоду.

* * *

Оролмонун белине,
Күн он эки дегенде,
Чыгып Толтой келди эле,
Ыраакка көңүл бурду эле.
Асманды карап кекчейген,
Кең соорусу деңкейген.
Алты ат турат жанаша,
Белге чыгып караса.
«Алда кандай адам бу?
Аттарын айдап аламбы?
Же болбосо жолоочу,
Болуп калса анан бу.
Убал кылып бекерче,
Убараны саламбы?
Уктап жаткан кишинин,
Уурдап атын алды — деп,
Уят болуп каламбы?»
Деп ойлонуп олтуруп,
Оюна акыл толтуруп.
«Кастап келген жоо болсо,
Качырып барып чабайын.
Кайгуулга келген эр болсо,
Кабарлашып багайын.
Кебетесин, кешпирин
Абдан байкап алайын.
Жакын барып жанына,
Жакшылап назар салайын.
Кастаганы чын болсо,
Анан, тарпылдашып калайын.
Алды менен буларды,
Ойготуп параң кылайын».
Деген ойго келди эми,
Шамалдай болуп желди эми.
Таскактата бастырып,
Жанына түшүп келгени.
Ал жерде жаткан алты жан,
Байкаса алтоо тең балбан,

Багелеги кең балбан,
Айрыкча бирөө эң жаман.
Такыр уктап калыптыр,
Коңурукту салыптыр.
«Чаап башын алсамбы?
Же канжарлап кардын жарсамбы?
Же ойготуп буларды,
Салгылашып калсамбы?
Же болбосо абалы,
Кабарын сурап алсамбы?
Кандай кылсам болор» — деп,
Баатыр Толтой турду көп.
Жанына жакын барганы,
Жана ойлонуп калганы:
«Көрчү мунун, жолдошун,
Көргөн киши оңбосун!
Түшүмдө көргөн баякы,
Каман ушул болбосун?!
Келбети башка кең далы,
Каман ушул турбайбы.
Ойгонуп алар бириксе,
Кармашкан киши курбайбы.
Торопою беш эле,
Жанында жаткан бул бешөө,
Күчүктөй талап бурдайбы.
Келбети сүрдүү келишкен,
Көрбөдүм эле мындайды.
Көөдөндө жаным бар туруп,
Уктаган эрди өлтүрсөм,
Мени кудай урбайбы.
Уккандын баары айыңдап,
Уят, шылдың кылбайбы».
Ой кыялга муну алды.
Сары жезден доолбас,
Багыштын уулу эр Толтой,
Заңк дедире бир салды.
Доолбас үнү заңк этип,
Тоо жаңырып шаңк этип,
Байлап койгон аттары,
Бошонуп алып бат кетип.
Доолбас удаа кагылды,
Кулакка үнү чагылды.
Баш көтөрүп баарысы,
Аттарына жабылды.
Аттарын барып кармады,
Доолбас каккан кимдир — деп,
Туш-тушун карап калганы.
Кайкыда турган шаңданып,
Толтойду көрө салганы.
«Уктап биздер калганда,
Коңурукту салганда,

Келген киши ким болсо,
Аттарды айдап албаптыр,
Азапка бизди салбаптыр».
Деп кужулдап сүйлөшүп,
Ээр-токумун үйлөшүп.
Кол булгап бирөө бакырды,
Толтойду, кел деп, чакырды.
Жазганбай Толтой барганы,
Ошондо бирөө кебин салганы:
«Кеп салгының жаш жигит,
Кебетеси саз жигит.
Өзүң кимден болосуң?
Элиң кайда коносуң?
Келгенбиз биз ыраактан,
Эл табалбай быяктан.
Максат, ойдон кечмекпиз,
Тоо аралап безмекпиз.
Уктап алып бул жерде,
Чүрчүткө тез кетмекпиз.
Менин атым Керкимат,
Уккандар жүрөт зыркырап.
Чүрчүттөн чыккан бир жалын,
Ааламга сыйбай бир жаным.
Элөөсүздөн катылган,
Эчендин башын кыямын.
Кырк каракчы кыйын жоо,
Кармашканды койбос соо.
Кырымдын уулу Камангил,
Мага чукул жээн эле,
Кылымды бузар бел эле.
Кызылбаштын Контукчу,
Мага кайнага болгон неме эле,
Кайраты артык эр эле.
Мына бу турган бул эк,
Камангилдин баласы.
Контукчунун үч уулун,
Бирме-бирлеп саначы.
Мени менен алтыбыз,
Келип калган наркыбыз,
Өч алсак деп Толтойдон,
Кол алышкан алтыбыз.
Жерди койбой сыдырдык,
Үч айдан бери талаада,
Азып-тозуп кыдырдык.
Толтойдун элин таба албай,
Же кабарын түзүк алалбай,
Тамтаңдап жүрдүк көп күндөр,
Же аркага кайра жаналбай.
Эми аргабыз бүттү, түгөндү,
Аттарга катып жүгөндү.
Аркабызга кайтмакпыз,

Элди көздөй тартмакпыз.
Элге барып камынып,
Аскер жыйнап армансыз,
Жедигердин элине,
Анан кайра жанмакпыз.
Ким болосуң айтыңыз?
Бекерче жанга тийбейбиз?
Болбосун сизде тартыныш».
Деп Керкимат токтолду,
Айтар кеби жок болду.
Эми Толтой кеп баштап,
Кубулжуп сүрдүү ыргыштап,
Кебин мындай деп баштап.
«Менде болбойт Керкимат,
Жасап, түзөп кеп айтмак.
Жети-Суу жерим сурасаң,
Жедигер элим тыңдасаң.
Атамдын аты эр Багыш,
Мен азыр ошол жерден келатам.
Өзүмдүн атым жаш Толтой,
Катылган жоого кас Тол гой.
Тийишпесе кишиге,
Тим эле барып тийбеймин.
Тийишип калса ким келип,
Тартынышты билбеймин.
Көп экен деп коркпоймун,
Күдөрүдөй ийлеймин.
Күркүрөгөн шерби — деп,
Күжүлдөгөн эрби — деп,
Көзүмө такыр илбеймин.
Өлүмдөн коркуп теги эле,
Эч кимге башым ийбеймин.
Кырк каракчы Камангил,
Кыйраткан Толтой, мен болом,
Кырк жигитин коркутуп,
Ыйлаткан Толтой, мен болом.
Кызылбаштын Контукчу,
Сойлоткон Толтой, мен болом.
Издеп келген жүз колун,
Шордоткон Толтой, мен болом.
Калмактардын Карезги,
Сойгон Толтой, мен болом.
Олойтуп көзүн шор чөлдө,
Ойгон Толтой, мен болом.
Катышкандын катыгын,
Берген Толтой, мен болом.
Эчен жоонун талпагын,
Керген Толтой, мен болом.
Жалгыз жүрүп тайманбай,
Беш миң ашуун кишиге,
Тийген Толтой, мен болом.

Тикесинен курсагын,
Тилген Толтой, мен болом.
Типтик көөмп көрүнө,
Сийген Толтой, мен болом.
Басташканда баш алган,
Баатыр Толтой, мен болом.
Элимди жоодон коргогон,
Асыл Толтой, мен болом.
Чыр, чатагы жагынан,
Жакыр Толтой, мен болом.
Тилге келип сүйлөшүп,
Тийбей кеткин, Керкимат.
Эки элдин тынчтыгын,
Бөлбөй кеткин, Керкимат.
Өчүң менен кектикти,
Билбей кеткин, Керкимат.
Анткени сенде өчүм жок,
Тийишпегин жөн эле,
Эгер ага көнбөсөң,
Келе калгын эми эле.
Жалгызмын деп коркууну,
Ойлобоймун теги эле.
Эрдемсип мага кол салсаң,
Эдебиң жейсиң тим эле».
Толтой мындай деди эле.
Кебин угуп Толтойдун,
Керкимат айткан кеп эле:
«Жер, жаанды кыдырып,
Ат бороюн сыдырып.
Таба албаган айлыңды,
Тайынсыз, Толтой, сен белең?
Тартынып сенден калычу,
Керкимат, баатыр, мен белем?
Сөзгө келип элдешип,
Кетип калчу эр белем?
Өзүңдү өтө мактайсың,
Качан мага тең элең.
Баатыр Толтой сен болсоң,
Мага теңдеш эр болсоң,
Керкимат болбой куруюн,
Эгерде сенден кем болсом.
Кана эми, Толтоюм,
Кармашып бакчы эр болсоң».
Күүлөнүп жаман Керкимат,
Күркүрөп бек-бек кыйкырат.
Атына минип шапа-шуп,
Айбалта, найза шака-шак.
Беш бөрүсүн ээрчитип,
Катар турду маңдайда.
Бышып кеткен эр Толтой,
Бет келген далай андайга.

Толтой жалгыз, ал алты,
Даярдыгын бүтүрүп,
Тогошор болуп калганда:
«Атамдын кунун алам деп,
Мен алдында барам» — деп,
Туулга кийип чекеге,
Камангилдин чоң уулу,
Толтойго чыкты жекеге.
Анда, Контукчунун чоң уулу,
Алдырап ага жеткени,
Тизгинден алып, бир силкип,
Анын алдына өтүп кеткени:
«Сен шунчалык соксоңдо,
Мен барамын Толтойго,
Алдында өзүм чыкпасам,
Эгерде кабым толобу?
Сен өлтүрүп салсаң Толтойду,
Менин ишим оңобу?
Акырет атам Контукчу,
Мага ыраазы болобу?
Алдында өзүм чыгамын,
Толтойду көмө жыгамын.
Өчүн алып атамдын,
Өх деп, ичтен тынамын».
Камангилдин чоң уулу,
Мунун кебин угуптур,
Аны кудай уруптур.
«Контукчунун баласы,
Атыңдын башын буруп тур.
Аздыраак келди сөз айтыш,
Абыдан байкап угуп тур.
Атаңдын аты Контукчу,
Кылыгы дагы Контукчу.
Ар кимге арам ойлогон,
Адам эле колтукчу.
Бекеринен пайда алма,
Ыкчыл киши эле — деп,
Кулагым шундай кеп укчу.
Мен барайын Толтойго,
Келтирейин оңтойго.
Как жүрөктү ченейин,
Кан жүткүртүп берейин.
Турамын айткан кебиме,
Таңып ал башын белиңе.
Атамдын кунун алдым — деп,
Сен мактанып баргын элиңе».
Ушул кепти укканда,
Өпкө, боорун кысканда,
Контукчунун баласы,
Тегеле жаман ардаңды.
Жутуп ийчү немедей,

Жутунуп ага чамданды:
«Элден уккан кебимди,
Жашырбастан мен айтам.
Сенин атаң Камангил,
Жети атасын тең айтам.
Атаң качан жоо сайган,
Аң-аңды аңдып жол чалган.
Тузак коюп булакка,
Бел-белге капкан, тор жайган,
Андан башка не кылган.
Уурдап элден мал алган,
Алы жетпей балдарга,
Кемпир менен чал сайган.
Ошол атаң эмеспи,
Эси жок, сенсиң, мактанган.
Жол меники сен билсең,
Жети атам жерге даңкталган.
Алдында өчүм алайын,
Ашпасын эми чыр, калбаң.
Ар канча кылса атамдын,
Атагы бар чоң балбан».
Деп ошентип айтканда,
Каарын бетке алды эми.
Камангилдин чоң уулу,
Катуу арданып калды эми.
«Сени мурун соёюн,
Күмбөз кылып коёюн.
Талпагыңды тарп кылып,
Үзөңгүдө чоёюн.
Андан кийин Толтойдун,
Эсебин өзүм табайын,
Анан, атамдын кунун алайын».
Деп бакырып жаш бала,
Ачуу сөзгө мас бала.
Найзасын алып тап берди,
Аткан октой шарт келди.
Контукчунун баласы,
Ал дагы туруп албады,
Колуна найза кармады,
Качырып бу да барганы.
Экөөнү тең Керкимат,
Катар тилдеп салганы:
«Эки бала кандайсың,
Сен экөөң тең айбансың.
Экөөңдү тең бардырбайм,
Карап туруп көзүмчө,
Эр Толтойго чалдырбайм.
Камангил болсо таякем.
Контукчу болсо кайнагам,
Өлтүрсө экөөн бул Толтой,
Экөөңөн кыйын арданам.

Кунун куучу мен бармын,
Толтойдон өчтү мен алам,
Башын кесип кек алам.
Контукчунун үч уулу,
Камангилдин эки уулу,
Угуп койгун сен муну.
Таякем менен кайнагам,
Катар кунун алайын.
Талпайтып ушул талаада,
Толтойдун канын жаяйын.
Өлтүрүп болуп Толтойдун,
Анан жедигер элин чабайын.
Тердетпестен бешөөңдү,
Тойгузуп малга салайын.
Олжо талап, мал жыйгын,
Ошонунду каалайым».
Деп сүйлөнүп Керкимат,
Күүсү менен жер сабап,
Балдарды тилдеп бадылдап,
Качырып бачым келе атат.
Көөнүн Толтой бөлгөнү,
Керкимат түрүн көргөнү.
Мурун далай эр көрдү,
Мындай сүрдүү көрбөдү.
Көргөндө Толтой токтобой,
Чоң найза колдо колоноп.
Суркоёнду жүгүртүп
Куйругун жерге түйүлтүп,
Көкүлүн көккө шүйүлтүп,
Көк түпөктүү найзасын,
Оңдоп Толтой кармады.
Керкиматтын жолунан,
Тосуп тура калганы.
Токтоно албай Керкимат,
Толтойго найза салганы.
Сайдырбастан найзаны,
Жазгырып Толтой калганы.
Чимирик болуп майданда,
Эки ирет келип сайганда,
Илинбей Толтой найзага,
Жазгыртып улам кайтара,
Жаздырып улам бергенде,
Жаман жини келгенде.
Керкимат жаман неме эле,
Оң кыйрынан тийди эле.
Анчалыкты эр Толтой,
Билбей калчу эр беле.
Найзасына эр Толтой,
Найзаны тосо берди эле,
Найзага найза кагылды,
Күркүрөгөн күчтүүлөр,

Эн талаада кабылды.
Эригип жүргөн буларга,
Эми эрмек табылды.
Эки сапар кагышып,
Найзалардын саптары,
Тик-тигинен жарылды.
Найзадан таппай айланы,
Балталар колго алынды,
Кезене тиштеп ээрдин,
Кезгерип балта чабылды.
Баатыр Толтой чапканда,
Керкимат кайта какканда,
Эр Толтойдун чоң балта,
Сабы чыгып колунан,
Асманды карай качканда,
Керкимат келди чапканы.
Керилип чапса Керкимат,
Толтойдун эпти тапканы.
Балтаны шилтеп жиберди,
Жетти балта тийгени.
Эми Толтой неткени,
Чоң чокморун колго алып,
Балтаны кагып өттү эми.
Балтага чокмор чабылды,
Чокморго тийген балтанын,
Уңгусунан жарылды.
Керкимат чочко камынып,
Чоң чокморун алганы.
Керкимат алып болгончо,
Чокуга Толтой салганы.
Керкиматтын башында,
Туулга менен калкандан,
Кылайган темир калбады.
Барча темир чачылып,
Такыр жерге жайнады.
Баатыр Толтой камынтпай,
Керкиматты качырды.
Толтойго жана чаптырбай,
Кол сунуп белге асылды.
Эки тулпар туягы,
Буртулдап чымдар казылды.
Оодарышып так чарчап,
Аттан түшүп алышты,
Эр күрөшүн салышты.
Баатырлар бели майышты,
Бирине бири кайышты.
Чөк түшүрүп тизелеп,
Ийри буттан чалышты.
Балтырларын жулкушуп,
Багалектен алышты.
Чаңдар ызгып асманга,

Булар минтип жатканда,
Контукчунун бир уулу,
Жок жерден жорук баштады.
Суркоёнду бул капыр,
Минип алып качканы.
«Меи алуучу олжо атты,
Сен аласың кандай» — деп,
Аңыраңдап шашканы,
Камангилдин кичүү уулу,
Чыр, чатакты тапканы.
Контукчунун үч уулу,
Камангилдин эки уулу,
Чечинишип таштады.
Эки жаат болушуп,
Бири-бирин чапканы.
Бырчылдашып аралаш,
Чоң урушту баштады.
Баш, көздөрүн жарышты,
Бар өнөрүн салышты.
Камангилдин чоң уулу,
Контукчунун чоң уулу,
Эки бала сайышты,
Карсылдашып салышты.
Балталашып чабышып,
Алдан, күчтөн тайышты.
Челектей башын жарышып,
Кызыл канга боёлуп,
Аа, аалашып калышты.
Бирин бири жеңе албай,
Эки топ көпкө тайышты.
Булар минтип жатканда,
Кыргынга кызык батканда.
Толтой баатыр аңгыча,
Толорсуктан чалыптыр,
Керкиматты солдойтуп,
Чалкасынан салыптыр.
Кесүүгө башын камынып,
Көөдөнгө минип алыптыр.
Көрө коюп бул ишти,
Колдорун тартып алышып.
Контукчунун эки уулу,
Камангилдин бир уулу,
Аттарын катуу чабышып,
Колуна найза алышып,
Качырышып барышып,
Толтойго найза сайышып.
Камангилдин бир уулу,
Найзасын ныктап өтөрдө,
Контукчунун уулунун,
Колунда бар көтөрмө.
Чалма салып Толтойго,

Чалкалата тартканда.
Кекиртекке эр Толтой,
Керкиматты чапканда.
Кызыл өңгөч кекиртек,
Кесилбей калды аз гана.
Жалгыздык кылып эр Толтой,
Ушунда жаман жүдөдү.
Канжардын мизи тилиптир,
Бир жактагы күрөөнү,
Чалма түшүп мойнуна,
Кесе албай калды бирөөнү.
Дем алганда жел чыгып,
Коркурады Керкимат.
Жардай-жардай жер чапчып,
Жан талашып жулкунат.
Шоркурап каны куюлат,
Жон ылдый кетип жуунат.
Боолук түшүп мойнуна,
Толтой да жаман муунат.
Жипке колу жеткени,
Кармап катуу силккени.
Боолук салган шум бейит,
Чалкасынан кеткени.
Үшкүрүп Толтой эстеди,
Камангил менен Контукчу,
Сайышып жаткан балдары,
Булар да келип жеткени.

ТОЛТОЙДУН ЖАРАЛУУ БОЛУШУ

Жөө калган Толтой бир киши,
Аткан минген беш киши.
Жөө атчанга тең келбес,
Болсо да кыйын эч киши.
Колунда бир да жарак жок,
Куру кол Толтой калышы.
Беш бөрү көрүп бул ишти,
Алдын тороп алышты.
Жөө Толтойду бастырбай,
Тегеректеп калышты.
Каршы-терши качырып,
Найза менен сайышты.
Камындырбай чыкыйга,
Балта менен чабышты.
Чокмор менен ургулап,
Толтойдун башын жарышты.
Туш-туш жактан сайгылап,
Жаагынан канын агызды.
Жарадар кылып Толтойду,
Жабыркатып салышты.

Эрен Толтой куру кол,
Беш атчан менен алышты.
Ойлоп жүрөт бир жактан,
Атына кандай барышты.
Эп келтирип бир кезде,
Чаап өтө бергенче,
Чоң чоңдон чамдап арышты,
Суркоён минген балага,
Жетип Толтой жабышты.
Оодара тартып баланы,
Суркоён минип алганы.
Анткен менен Толтойдо,
Алышар дарман калбады.
Жөө күрөштө бүт бойдон,
Жерде калган жарагы.
Каңгыра какшап катуу ооруйт,
Толтойдун оор жарасы.
Качпай Толтой амал жок,
Кетти бүтүн чарасы.
Казандай башта беш жара,
Кара бою бүт жара.
Жарадар болбой канетсин,
Жөө кишини беш атчан,
Туш-тушунан таласа.
Кашыкчалык боюнда,
Кан калбады жадаса.
Балта менен бар жайга,
Найза менен дал жайга,
Жеткен жерде сабаса.
Чокмор, балта тийиптир,
Найзанын учу кириптир,
Канжардын учу тилиптир.
Кылычтын мизи кесиптир,
Жоо кийминде тамтык жок,
Дал-далы чыгып кетиптир.
Эми Толтой нетиптир,
Уруштан такыр безиптир.
Үстүнкү тоону бет алып,
Секиге чыгып кетиптир.
Суркоёнго жете албай,
Аркадан кууп даай албай,
Беш бала анда кечиптир.
Араң качып кутулуп,
Алыска Толтой жетиптир.
Эндиреп Толтой келатып,
Аралап тоону баратып.
Жыгылып аттан сулайып,
Жатыптыр Толтой булайып.
Колу кетип Коконго,
Буту кетип Букарга,
Жыйбай боюн кылайып,

Суркоён тулпар бош калды,
Чылбыр, тизгин чубалып,
Аюулар келет саксаңдап,
Арт-артынан дагдаңдап.
Аюуну жакын келтирбей,
Суркоён жүрөт чакчаңдап.
Бөрүлөр келет улушуп,
Бири-бирин жулушуп.
Бөрүнү көздөй Суркоён,
Кош кулагын куушуруп,
Араандай оозу ачылып,
Ак көбүк жалга чачылып.
Жеткен жерде бөрүнү,
Шилиден тиштеп капшырып.
Үчөө, төртөө өлгөндө,
Бөрүлөр качты аптыгып.
Сүрүнөн коркуп тулпардын,
Башка жан даап келбеди.
Улуп-улуп жырткычтар,
Үңкүрүнө желгени.
Коргоп ээсин Толтойду,
Адамдан бетер козголбой,
Суркоён тура бергени.

* * *

Күндүздөр өтүп, кеч болду,
Жатканы Толтой көп болду.
Жер кыдырып келатып,
Көккүчүк деген бир киши,
Толтойго келип кез боолду.
Өзү кыргыз уругу,
Меркитбай эли туругу.
Күйүтүн тартып бир кыздын,
Көккүчүк кургур куруду.
Эли-журту, тууганы
Бетпак тоодо болучу.
Куруп калган Көккүчүк,
Бир кыздын, күйүтүн тарткан жол ушу.
Кеч кирген жерге конучу,
Эрте менен кобучу.
Эртеден кечке кайгысы,
Ошол, бир эле кызда болучу.
Ал кыздын жайын сурасаң,
Ай шекилдүү буралган.
Ашыктык оту чыдатпай,
Жаштык чиркин курган жан.
Меркитбайдын бакма кыз,
Кыздын аты Жемишжан,
Кылыгы башка көп кыздан.
Көккүчүк аны сүйүүчү,
Кыз да ага күйүүчү.

Калың малды көп салып,
Меркитбай бербей жүрүүчү.
Кадеми каткан Көккүчүк,
Мал издеп жүрүп ар жайдан,
Жарадар жаткан Толтойго,
Учурап калды бул жайдан.
Көккүчүк келип караса,
Бир киши жатат дардайган.
Айрылбаган кашы жок,
Жарылбаган башы жок.
Күп челек болуп алжайган,
Бүткөн бою, бүт жара,
Ыраңы кетип саргарган.
Көккүчүк көрүп ичи ооруп,
Эр Толтойду багыптыр.
Көптү көргөн эме экен,
Жарага дары салыптыр.
Өзү мерген Көккүчүк,
Кийиктен атып алыптыр.
Ээрин алып Сур аттын,
Агытын аны салыптыр.
Так отуз күн бакканда,
Айыгып Толтой калыптыр.
Таяк менен чоң Толтой,
Кооп басышка жараптыр.
Бүткөн бойдо эти жок,
Тегеле жаман жадаптыр.
Эсине келген Толтоюң,
Көккүчүк жайын сураптыр.
Көңүлүн ага бураптыр.
Баштан өткөн баары ишти,
Толтойго айтып бериптир.
Арманын айтып Көккүчүк,
Өпкө, боору кеңиптир.
Толтой аны билиптир,
Таасирленип ийиптир.
Достошуп экөө калыптыр,
Чындап эми багыптыр.

* * *

Так токсон күн болгондо,
Тоодой Толтой толуптур.
Керкимат кандай болгондур,
Анын жайын угуптур.
Шашылышта эр Толтой,
Чала мууздап коюптур.
Толтойду балдар кубалап,
Көп убара болуптур.
Караанын көздөн жоготуп,
Кадеми минтип соолуптур.
Качып Толтой кетти — деп,

Кайра артына жанышты,
Керкиматты алышты.
Чылгоо менен чырмалап,
Кекиртегин таңышты.
Чүрчүттөрдүн элине,
Керкиматты беш бала,
Алып барып салышты.

КЕРКИМАТТЫН КОЛ КУРАШЫ. КӨККҮЧҮКТҮН ЧАЛГЫНЫ

Кырк күндө чочко сак болуп,
Кайратына карк толуп,
Элин жыйнап топ болуп,
Эсеп жеткис көп болуп.
Кызылбаштан беш миңди,
Түркмөндөн алып үч миңди,
Чүрчүттөн жыйды эки миң,
Кош аттан алды жети миң,
Он миң аскер кол курап,
Үзүлбөй арты жол чубап
Алтымыш күнү камданып,
Ажыдаардай чамданып,
Жыгылдым деп баладан,
Ошого жаман арданып.
Бай болом деп быксыган,
Жедигерден малды алып.
Керкимат өтө күркүрөйт,
Жеп ийчүдөй жалманып.
Даярдык бүтүп, атты алып,
Жети-Сууга жол тартып,
Керкимат чыкты аттанып.
Коркутам деп Толтойду,
Өзүнө өзү мактанып.
Толтойдун билип абалын,
Керкиматтын кабарын,
Көккүчүк айтты мындай кеп:
«Эр Толтой укчу жырбай кеп.
Чүрчүттүн элин билемин,
Оюңа муну илейин.
Чүрчүттөрдүн Керкимат,
Өжөрүрөөк жан эле,
Өкүм менен башкарган,
Өз журтуна кан эле.
Залимдиги өткөзө,
Кара мүртөз ал эле.
Башкаларды бозектеп,
Баштатан берки мүнөзү,
Каракчылык сап эле.
Ойлогону, күткөнү,
Опсуз дүйнө, мал эле,

Ошондой жүрчү жан эле.
Кармашкан болсо сиз менен,
Каракчылык из менен.
Өзү келип катылып,
Анда жоктур жүз деген.
Жел өпкөрөөк жан эле,
Жеңмейинче түтпөгөн.
Сакайып өзү албасын,
Кайра келип калбасын.
Оңолуп алып, кол жыйнап,
Калбаны чындап салбасын.
Мен, чүрчүткө чейин барайын,
Чалгындап жолду чалайын,
Эмне иш кылып жатканын
Бир күзөтүп багайын.
Камынып жатса эгерде,
Кайра келип мурдараак,
Кабарын сизге салайын.
Жөн жаткан болсо көрөйүн,
Жаныңа кайта келейин,
Жакшылык кабар берейин.
Катыржам* болуп сиз дагы,
Кайтсаңыз элге белейим.
Жолума түшүп мен дагы,
Жортуулума жөнөйүн».
Деп ошентип Көккүчүк,
Акылдуу кептен айтканда,
Адалдык кылып жатканда.
Айтканын Толтой эп көрүп,
Ыраазы болуп балага,
Иниден жакшы бек көрүп,
Барсаң баргын — деди эле.
Оюна анын көндү эле,
Мылтыгын алып өзүнүн,
Көккүчүк жөнөй берди эле.
Жөө жүргөн анын адаты,
Желмаяндай желди эле.
Муну көрүп эр Толтой,
Качырып аны токтотту.
Жакшылыгың, мээримин,
Жакынына окшотту.
«Көккүчүк мунуң оң эмес,
Сен баруучу узак жол,
Оңой-олтоң жол эмес.
Суркоёнду мин — деди,
Чарайнамды кий — деди.
Кандай басыш, турушту,
Калганын өзүң бил — деди.
Бачымыраак кел — деди,
Келип кабар бер» — деди.
Көккүчүк ага көнбөдү:

«Сиз турганда тулпарды,
Кандай минем мен — деди.
Керек болор сизге да,
Атты өзүңүз минерсиз,
Чарайна мага чоң келет,
Чабыт чыкса кийерсиз.
Жөө жүргөн менин адатым,
Эки бут менин канатым.
Минип кетсем атыңды,
Анда кандай иш болот.
Бир жумуш чыкса кокустан,
Бир өзүңө күч болот».
Мына минтип Көккүчүк,
Дааналыгын билгизди.
Ага Толтой ынабай,
Өзү токуп тулпарды,
Колтук жөлөп мингизди.
Калканын берип колуна,
Чарайнасын кийгизди.
Айтылуучу кеп бүтүп,
Азыраак турбай Көккүчүк,
Узун жолго күүлөдү,
Чаң ызгытып жөнөдү.
Суркоён октой атылып,
Араандай оозу ачылып.
Ак көбүк жалга чачылып.
Беш күндө басчу көп жолду,
Бир күндө басып өткөнү.
Үстүндөгү Көккүчүк,
Отуруп ага түтпөдү.
Ошентип кетип баратса,
Алдынан туман көрүнөт.
Туманбы десе түгөнбөй,
Ар жерде чаңдар бөлүнөт.
Абдан байкап Көккүчүк,
Акмалап көпкө үңүлөт.
Жакындап чаңдар келди эми,
Жакшылап анык көрдү эми.
Келе жаткан көп кошуун,
Жоо экенин билди эми.
Көккүчүк муну көргөндө,
Бүткөн бою дүр деди.
Титирек кирип ичине,
Коркунчу жүрөк тилгени.
Көбүрөөк карап туралбай,
Көңүлү жаман кирдеди.
Суркоён башын шарт буруп,
Кайра жолго кирди эми.
Коркконунан далбактап,
Куюндай болуп жүрдү эми,
Толтойго жетип келди эми.

Жетер жетпес ыраактан,
Ордуңан баатыр тур — деди.
Көргөн-билген абалын,
Такыр айтып бергени.
Баатыр Толтой шашпады,
Көккүчүктөй шылуунга,
Мына мындай айтканы.
«Чүрчүттөрдүн Керкимат,
Келатканы чын болсо,
Каалаганы чыр болсо,
Кызылбаштан, түркмөндөн,
Жыйнаган колу кыл болсо.
Мен андан теги коркпоймун,
Алдынан тосуп жоктоймун.
Жоо келсе өзү катылып,
Жоколоң ишке шашылып,
Эдебин катуу берейин.
Элимди жыйнап мен дагы,
Туш-тушунан качырып,
Менин ишим жөндүү иш,
Керкиматка окшонуп,
Жок жерден калба салбадым.
Чүрчүттөрдүн элине,
Кол жыйнап өзүм барбадым.
Көз алайтып жеринен,
Чычкак улак албадым.
Зордукчул мындай митаамдын,
Чыгарайын дал-далын.
Калкымдын коргоп тынчтыгын,
Кара жаным арнайын.
Өзүнчө келип катылды,
Оорутту менин башымды.
Бузду келип чегимди,
Кетирди менин эбимди.
Кан агызып боюмдан,
Калтырды ичте кегимди.
Кокустан келип кол салып,
Жарадар кылды өзүмдү.
Жарашуу үчүн мен айткан,
Укпады жакшы сөзүмдү.
Беш баланы ээрчитип,
Оймок болду көзүмдү.
Аны дагы кечирип,
Болуптур десем болбоду,
Жолбун иттей жойлоду.
Элдин ыркын кетирип,
Эркиме теги койбоду.
Ошол үчүн Көккүчүк,
Уккунуң кепти түптүзүк.
Менин дагы элим бар,
Тирек болор белим бар,

Төгөрөккө таанымал,
Жедигердей элим бар,
Жети-Суудай жерим бар.
Мен элиме барайын,
Барып кабар салайын,
Эр тыңдуулап, ат ылгап,
Алып келе калайын.
Ал өңдөнүп он миңдеп,
Таппасам да көп колду,
Элди аралап багайын.
Ар бири жүзгө татычу,
Азаматтан табайын.
Сен, туруп тур, бул жерде,
Көз салып, тиги туу белге.
Акмалагын жолдорун,
Абалын билгин жоолордун.
Бачымдап келип Керкимат,
Белди ээлеп албасын.
Каптап кетип, көп колу,
Каран түн башка салбасын.
Бейкут жаткан элимди,
Талап кетип калбасын.
Суркоёнду минейин,
Шамал өңдүү желейин
Эки күнү туруш бер,
Эки түндө келейин.
Ошогочо көз болгуң,
Узак тургун дебейин.
Колду жыйнап барынча,
Келе калсам белейим.
Колду салып чоң жолго,
Өзүм алдын келейин.
Келип калса Керкимат,
Кыйкырыкты саларсың.
Андан-мындан коркутуп,
Алдына жакын барарсың.
Айлантип жолдон аздырып,
Айласын өзүң табарсың».
Деп ошентип эр Толтой,
Суркоёнду минди эми,
Зыргытып жолго кирди эми.

КЕРКИМАТТЫН ЖЕКСЕНДЕЛИШИ

Эр Багыштын жаш Толтой,
Катышкан жоого кас Толтой.
Кабарсыз элин эш тартты,
Куюндап жолго тез тартты.
Камыш кулак тулпарың,
Камчы менен беш тартты.
Айбандан башка Суркоён,

Атырылып жөнөдү,
Канатын көккө күүлөдү.
Учкан куштай зыркырап,
Көөдөнүн желге бөлөдү.
Басыгыбы, учканбы,
Көргөндөрдүн көз тайып,
Байкашты кайдан көрөлү.
Чуркаганы билинбей,
Чыркырап кулак дирилдей.
Абаны жиреп баратса,
Абаз чыгып күрүлдөй.
Анда-мында бир тийип,
Арышы көзгө илинбей.
Аткан октой баратат,
Абдан анык көрүнбөй.
Аркада калган чаңдары,
Түшчүлүк жерден түрүлбөй.
Алдынан көрсө тулпарды,
Ажыдаардын сүрүндөй.
Алты күнү Көккүчүк,
Мингендиги билинбей.
Алып учуп келатат,
Аңдардан бели ийилбей.
Асыл туулган Суркоён,
Арбытып жолду басканы.
Арада калып эчен бел,
Аркайган тоодон атгады.
Он эки күндүк көп жолду,
Бир эле күнгө каттады.
Бейкут жаткан элине,
Бешимде жетип ал барды,
Толтойго ээрчип чаң барды,
Толкуну күчтүү шаң барды.
Кыйкырыгын укканда,
Коркпой турган жан барбы?
Козголгун, элим, козгол — деп,
Күркүрөп Толтой даң салды.
Жоого жалгыз барчу эле,
Кычырды бизди кандай — деп,
Уккан элдер таң калды.
Доолбасты ургузуп,
Аралап кечке эл, журтун.
Орду ордунан тургузуп,
Тынчтыкта жаткан жедигер,
Түбү менен түрүлөр.
Туш-туштан келип жойлоду,
Баатырдын кебин укканда,
Баспаган элдер болбоду.
Күүгүмгө чейин иш бүтүп,
Кары, жаш жолго бүт түшүп.
Калбай жөнөп калганда,

Каарын бетке алганда.
Толтойго жолу чырмалды,
Бир-бирлеп андан сындалды.
Эр Толтой тандап алардан,
Мыктуусунан миңди алды.
(Миң кишиден бирди алды),
Калгандарын кайтарды,
Барба деп, мизин майтарды.
Туруп калды көпчүлүк,
Батына албай тик багып,
Барамын деп, айтарды.
Тандап алган миң жигит,
Тулку бою сур жигит.
Жоо жарагын камданып,
Жолборс өңдүү чамданып.
Турбай жолго түшкөнү,
(Даярдыгы бүткөнү).
Жолго баштап аларды,
Атага берип кабарды.
Баатыр туулган эр Толтой,
Аларды карап турбады,
Суркоён башын бурганы.
Тулпардын оозун кердирип,
Туякка ташты тердирип,
Келгениндей зыркырап.
Тоо келсе чыкты желдирип,
Турбады жолдо кээлигип*,
Душманын ойлоп жээлигип.
Таң аткыча жол жүрүп,
Ат аябай мол жүрүп.
Эртеси кеч бешимде,
Жетип келди туу белге.
Келсе Толтой ал жерге,
Күн кылкылдап кеч экен.
Керкимат да ал белге,
Келип калган кези экен.
Ыйба кылып Көккүчүк,
Жүгүргөнү тез экен.
Керкиматтын көп колун,
Тосо албай ар жерден,
Чыгып жаткан эси экен.
Эр Толтойду көргөндө,
Көккүчүк жаман бакырды,
«Бол, баатыр!» — деп, чакырды
Толтойдун атын укканда,
Карааны көзгө жукканда,
Каран калган көп кошун,
Көк жыландай ийрилип,
Батынып алга басалбай,
Туруп калды дырдыгып.
Ал аңгыча күн баттът,

Жоо жүрөгүн сүр басты.
Эңкейиш тигип кошторун,
Мыдырабай тим жатты,
Эр Толтой менен Көккүчүк,
Уктабай алар көз бүтүп,
Ортодо кылар сөз бүтүп.
Таң аткыча сакташты,
Келерин жардам көп күтүп,
Бир азга көзүн илбеди,
Башкага көңүл бербеди.
Бирок да Толтой кошууну,
Эмгиче дагы келбеди.

* * *

Күн эртеси болгондо,
Барабаны урулуп,
Кызылбаш, түркмөн, чүрчүттүн,
Бар аскери чубуруп.
Сапырылып топ болуп,
Маңдайга келип токтолуп.
Керкимат колдон бөлүндү,
Жекеге чыга козголуп.
Толтойду карап күүлөнөт,
Жеп ийчүдөй окшонуп.
Өзүнөн өзү жулунуп,
Ажал айдап туралбай,
Жаны тынбай удургуп.
Алдында минген тулпарын,
Камчы менен бир уруп.
Тизгинге колун жулдуруп,
Толтойго найза сундуруп.
Чакчаңдаган Керкимат,
Чапкылап катуу келатат.
Качан болсо өлөм — деп,
Койбосмун тирүү, ботом,— деп.
Карааны тоодой Толтойду,
Көмө коюп өтөм — деп.
Камындырбай бат эле,
Көз ачканча жетем — деп.
Көргүлүгүн көрсөтүп,
Күкүм кылып этем — деп.
Тулпары туйлап элеңдеп,
Найзасы колдо сереңдеп.
Таноосу көөп алыптыр,
Таначардай* тенеңдеп.
Толтойду союп заматта,
Талпагын ташка керем — деп.
Күлдү кыргыз тукумун,
Жер бетинен терем — деп.
Жазганбай чочко качырды,
Жаш бала Толтой баатырды.

Коркуп андан калган жок,
Толтой да удул* бастырды,
Ачууланып айкырды,
Айбаты көптү жапырды.
Бетме бет келип эки дөө,
Саюуга мурун шашылды.
Эки тулпар туягы,
Тийген жерлер ор болуп,
Топосу тоодой казылды.
Керкимат келип күркүрөп,
Найзасын төптөп саярда,
Бир балааны табарда,
Кылдат туулган Толтоюң,
Кагып ийди найзасын,
Калгандар кантип байкасын.
Керкиматты качырып,
Көөдөндү туштап бир сайды,
Күчөнүп өтө сумсайды.
Кандим болгон Керкимат,
Каптал жакка кыйшайды.
Найзасы тийбей калганы,
Кайрылып Толтой барганы.
Балтасын алып колуна,
Башынан ары салганы.
Шашып калган Керкимат,
Өзүн оңдоп алганы.
Күрсүсүн колго кармады,
Балтаны жакын келтирбей,
Катуу кагып салганы.
Оңдонуп келип баатырлар,
Уруштун артын жалгады.
Сая албай бир-бирин,
Ичинде жүрөт арманы.
Найзага найза кагышты,
Балтанын мизин чагышты.
Катуу күчөп чапканда,
Кабыргалар кайышты.
Балтасын белге кыстарып,
Кылычын колго алышты.
Качпай туруп беттешип,
Кангычакты чабышты.
Күркүрөшүп жолборстой,
Күүлөнүшүп барышты.
Жарагын таштап салышты,
Бир-бирине жабышты.
Токмок кылып колдорун,
Топ жакадан алышты.
Жулкулдашып көпкөчө,
Коё бербей колдор карышты.
Ажырашып кайтадан,
Аттарына жанышты,

Жарагын колго алышты.
Тулпарлар кызып туралбай,
Арбыта салып арышты.
Бири-бирин жөөлөшүп,
Букадан бетер кагышты.
Аянбай найза сайышып,
Кармашка минтип канышты.
Келгин деп, кезек беришип,
Канча мертем чабышты,
Бети, башы кан болуп,
Таанылгыс болуп калышты.
Жар челиген букадай,
Беттерге топо жабышты.
Бири-бирин жеңе албай,
Бешимге чейин алышты.
Өлтүрбөй сени койбойм — деп,
Өжөрлөнүп кайышты.
Таң саардан бешимге,
Качпай туруп салышты.
Көпчүлүк карап турушту,
Көрбөгөн мындай урушту.
Коркконунан кээ бирөө,
Кара жанын унутту.
Кылыч, найза, балтасын,
Канча миңдеп сунушту.
Кап, сени — деп, кезенип,
Муруттарын жулушту.
Бири-бирин жеңе албай,
Айбат салып турушту.
Ошол кезде бел жактан,
Катуу сүрөөн чыкканы,
Жаңырып кулак укканы.
Баатыр Толтой, көп чүрчүт,
Бел жакка көзүн салыптыр.
Жедигердин миң жигит,
Эми келип калыптыр.
Байкап жакшы карашса,
Баарысы баатыр, алптар.
Келе жаткан сүрүнөн,
Көргөндүн көзү талыптыр.
Кыжылдаган көп душман,
Кужулдакты салыптыр.
Өзүнүн элин көргөндө,
Оңдой жолун бергенде,
Баатыр Толтой күлгөнү,
Белине кайрат түйгөнү.
Карышып калган колуна,
Кайрадан кубат киргени.
Өнө бою күч толуп,
Керкиматты качырды.
«Манастап» ураан чакырды,

Ач арстандай күркүрөп,
Алды жакка атылды.
Жеткен жерде Толтоюң,
Элебей турган душмандын,
Желегин жерге жапырды.
Сайганы шайдоот билинбей,
Сооруга найза батырды.
Керкиматтай чочконун,
Шорун минтип катырды.
Бир сайгандан чыгарбай,
Жер таянтып жаткырды.
Найзаны таштап жиберип,
Балтаны кармап имерип.
Толтойдун аты Суркоён,
Ооздук тиштеп нидерип.
Эшик эндүү айбалта,
Өңкөй болот ал балта,
Кайра айланып эр Толтой,
Көздү жумуп ачкыча,
Керкимат кооп качкынча,
Колтугун кере ачканда,
Чокулата чапканда,
Чүрчүттөрдүн Керкимат,
Башынын сөөгү жарылды,
Балтага мээси жабылды.
Сынган узун теректей,
Сулап чочко жыгылды.
Тойбос көзү түбөлүк,
Топого башы тыгылды.
Керкимат өлдү, жан тынды,
Өчөшкөн жоосу ал тынды.
Эми Толтой неткени,
Балтасын сууруп алганы,
Аарчып белге чалганы,
Кыя-жыя майданга,
Көз чаптырып калганы.

* * *

Камангилдин эки уулу,
Контукчунун үч уулу.
Катыраң салып үн-чууну,
Кайратын бойго алганы,
Каптап келип калганы.
Толтойдун алып ортого,
Тополоңду салганы.
Анткен менен эр Толтой,
Ажылдашкан шумдарды,
Бучкагына албады.
Ал аңгыча чүрчүттүн,
Кызылбаш менен түркмөндүн,
Аскери он миң чаңырды,

Бир Толтойю жабылды.
Жедигердин миң жигит,
(Миңге төтө бир жигит).
Аны көрүп туралбай,
Жапырды жоону кыраандай.
Бир четтен кыра баштады,
Бир чапкандан чыгарбай.
Аралашты эки топ,
Бузулган уя жыландай.
Кайтарылды жоо мизи,
Калгандай чалгы чыңалбай.
Кандар акты сай ылдый,
Каптаган сел, кыяндай.
Качып чыкты эчен жоо,
Калтаарып найза суналбай.
Элүү башы ороктоп,
Он башысы сороктоп.
Аскерин тосуп тыялбай,
Жедигердин миң жигит,
Эркинче жойлоп куландай.
Кез келгенин кылычтап,
Кыйратат колдон чыгарбай.
Душмандын башы дыбырап,
Үзүлүп күзгү жыландай.
Аралап жүргөн эр Толтой,
Оюна бир иш алганы.
Контукчунун үч уулун,
Койбой тирүү жалмады.
Кайнаган көптүн ичинде,
Капташып булар калганы.
Кыраан туулган эр Толтой,
Кылмак болду арганы.
Азоо кармап жылкыдан,
Боолук салып аркандан.
Шилтегенде чалмасы,
Жаза кетип калбаган.
Багыштын бала Толтою,
Машы чыккан кыйын жан.
Жибек аркан чалманы,
Түрүп-түрүп кармады.
Контукчунун үч уулу,
Катар турган жеринде,
Чалманы Толтой салганы.
Баатыр Толтой турабы,
Суркоёнду камчылап,
Катуулап жөнөп калганы.
Сүйрөтүп жүрүп үчөөнү,
Өлтүрүп баарын жайлады.
Жоо башын шундай жоюлтуп,
Баатыр Толтой шайлады.
Качкан калган кызылбаш,

Камангилдин эки уулун,
Качырбай тосуп алганы.
Камангилдин чоң уулу,
Атынан түшүп муну айтат,
Адамдын ичин муңайтат:
«Баатыр Толтой, сен болдуң,
Башында душман, мен болдум.
Бүгүн акыл ойлондум,
Эрдигиңе кол койдум.
Тартуу кылып башымды,
Кандай кылсаң кылгын — деп,
Өзүңүзгө кол койдум.
Ырайым кылсаң иниңе,
Өлтүрбөй мени жөн койгун.
Акылы жок атамдын,
Ал иштерин ойлондум.
Арамзада Контукчу,
Азгырып сага барганда,
Өлтүрүп Толтой сен койдун.
Алдыңа келсе атаңдын,
Кунунан кечкин деген сөз,
Кадимден берки белен сөз.
Кол байлап турган иниңдин,
Көөнүнө Толтой жеткиниң,
Канынан кашык кечкиниң.
Кармашына да тойдум,
Калганын ага саа койдум.
Кызылбаштын олжосун,
Кыраан Толтой маа койгун.
Өзүң агам, тоодоюм,
Мен сизге ини болоюн.
Сиз кылганды кылайын,
Кылба десең коёюн.
Ээрчип жүрүп артыңан,
Бууданды бирге чоёюн.
Кас душманың бар болсо,
Жардамдашып соёюн.
Жолобо десең бир ишке,
Жоколоң тапкан бир ишке,
Кантип эми жолоюн.
Мен кичүүмүн бөбөгүң,
Аркаңда болчу жөлөгүң.
Агам Толтой экен — деп,
Урматыңды көрөйүн.
Илгертен бери Камангил,
Кишиге барып тийбеген.
Кайберенден башканы,
Кармаганды билбеген.
Кылган иши ал экен,
Контукчу тилин алам — деп,
Өлүшү ага чала экен.

Өтүнчүм алик алгының,
Агартып көөнүм салгының».
Деп ошентип турганда,
Мойнун бала сунганда:
«Алсаң, балам, алгын — деп,
Айтканыңды орундап,
Ини болуп калгын» — деп,
Бастырып кетти эр Толтой.
Ичи-карды кең Толтой.
Кызылбаштын элине,
Ошентип бала ээ болду,
Кылганы эми не болду:
«Айтканым угуп алыңар,
Контукчудай каныңар,
Аздырып жүрүп атамды,
Өлтүртүп салды чалыңар.
Арамдыктын, зордуктун,
Адамдарда саны бар.
Ал мезгили келгенде,
Эсеп алар чагы бар.
Камангил уулу биздердин,
Как силерге каары бар!
Атамдын кунун кууймун — деп,
Кырк адамдык шаңы бар,
Кунун берип кеткиле,
Кыңкылдабай баарыңар!
Болбосо тирүү кетирбей,
Кылуучу ишим дагы бар!»
Деп ошентип күпүлдөп,
Камчыга бөлөп дүпүлдөп.
Кысмакка катуу алганы,
Калбаны катуу салганы.
Кызылбаштын элинин,
Жаздады чыга жан-маны.
Акылдуусу баш кошуп,
Күңкүлдөшө калганы.
Камангилдин уулуна,
Тизе бүгүп барганы.
Чымын жанын тилешип,
Сакалдарын тергени.
Контукчунун бир кызын,
Колукту кылып бергени.
Баланын көөнү утулду,
Кызылбаштан келгендер,
Мына ошентип кутулду.
Камангилдин эки уулу,
Каадасын кылып олуттуу,
Элүү миң кызыл алтынды,
Эр Толтойго коюшту.
Түркмөндүн элин ээрчитип,
Кетмекчи булар болушту.

Түркмөн менен кызылбаш,
Жай-жайына тарады.
Жедигердин элине,
Жакшылыкты самады.
Ага-ини болгон эки эрен,
Узунга арнап санааны.
Багыштын уулу эр Толтой,
Элдештирип үч элди,
Ишке минтип жарады.
Чүрчүттүн эли калганы,
Кетүүгө таппай арганы.
Көккүчүктү эр Толтой,
Меркитбайга жиберди,
Жеткизмек болду максатка,
Жардамы өткөн бул эрди.
Ак кагазга кат жазып,
Учун бүктөп имерди.
Анык жазды катында,
Жаштарга бакыт тилерди.
Алган соң катты турбастан,
Жанына жетип келерди.
Көккүчүк айтып барганда,
Катты бере салганда.
Элине кабар бергени,
Ээрчитип алып бир тобун,
Меркитбай дароо келгени.
Толтой ишти эптеди,
Эп келип кеңеш кептери,
Чүрчүттүн элин өткөрүп,
Бийлигин ага бектеди.
Көккүчүк күйөөң болсун — деп
Кудалаша келгени.
Арманда жүргөн эки ашык,
Себеби менен Толтойдун,
Максатына жеткени.
Булар элге кайтарда,
Болгон тою таркарда,
Меркитбай эми неткени.
Берген энчим ушул — деп,
Чүрчүттү берип кеткени.
Кан болуп чүрчүт элине,
Көккүчүк жыргап өткөнү.
Чогулган мында көпчүлүк,
Тынчтыкка көңүл жүгүртүп,
Тарап барып элине,
Көргөнүн айтты көптүрүп.
Келген соң алар тарашып,
Чүрчүттүн чоңу Көккүчүк,
Жубайы менен убара,
Жүрө алган жок эл күтүп.
Тамаша таңга киришип,

Жылдан жылдар өткөн соң,
Журттар өзүн илишип.
Өзүбек, түркмөн, кыргызга,
Чүрчүттүк кетти сиңишип.

БАЙТОРУ МЕНЕН БЕТТЕШҮҮ

Эми Толтой нетиптир,
Жедигерге жетиптир.
Катыны жок жалгыз баш,
Жыйырмадан ашып кетти жаш.
Жедигерден кыз жакпай,
Же издеп, сурап кыз таппай.
Согушта өттү нечен жыл,
Эл кеги деп, тынч жатпай.
Бир күнү жатып эр Толтой,
Келгендерден сөз угат,
Каңгайдан сулуу кыз угат.
Катуулап даңкы тараган,
Кылымдан ашкан узду угат.
Кызыл-Кыя жери дейт,
Уругу кытай эли дейт.
Карт Батай деген кары бар,
Ошонун сулуу кызы дейт.
Кабарын уккан жигиттин,
Жүрөккө саяр тизи бар.
Кишиге өзүн теңебес,
Кең көкүрөк өзү бар.
Ордон чыккан чырактай,
Өрт жалындуу көзү бар.
Ким келип коркпой беттешсе,
Кызымды ага берем — деп,
Батай кандын айткан сөзү бар.
Баатыр эмес Батай кан,
Кызы баатыр Батайдын.
Кылдаттыгы башкача,
Кармашкандар жалтайган.
Кабарын угуп сулуунун,
Кытайдан тили буруунун,
Туралбады чамданды,
Күйүтүнө сандалды.
Барайын деп ошого,
Баатыр Толтой камданды.
Жоо жарагын бүт алды,
Эки миң беш жүз киши алды.
Азык-түлүк мол алды,
Узакка сапар жол алды.
Кызыл-Кыя ашам — деп,
Батай канды басам — деп.
Кылыгын көрүп сулуунун,
Кумарымды жазам деп.

Токтолбой жүрүп олтуруп,
Кызыл-Кыя бел ашты,
Кырчак далай таш басты.
Аркыраган суу кечти,
Аралап адыр өткөнү,
Алтымыш күндө жеткени.
Арага киши жиберип,
Тил алыша кеткени.
Жиберген Толтой ал киши,
Акылы арбын бар киши.
Атасынын вазири,
Байтеке аттуу шай киши.
Барып көнгөн Байтеке,
Андай эчен жерлерге,
Байланыш жасап элдешип,
Кызматы артык билгенге,
Даңкы кеткен элдерге.
Айлынан бери бир кыйла,
Жакындап жакын барганда,
Батай кандын жесекчи,
Байтекени кекетти.
«Коркпой келген сен белең?
Ким экен бул десекчи!
Кайдан келдиң сен киши?
Эми жакшылап бергин эсепти».
Байтеке анда кеп айтат,
Бас өпкөңдү деп айтат:
«Байкап уккун жесекчим,
Мен, алыскы жерден келемин.
Батай кандын өзүнө,
Айтарга бар бир кебим.
Айлыңа жолду тартып кел,
Келсин десе, барамын,
Көп кечикпей кайтып кел.
Ханың кепти аңдасын,
Кайдан келген киши — деп,
Кабарсыз болуп калбасын.
Жеримдин аты Жети-Суу,
Жезден бүткөн жер, ташым.
Өзүмдүн атым Байтеке,
Жетимиште бар жашым.
Багыш канга вазирмин,
Сен ушуну айтып, бар бачым!»
Жесекчи угуп алыптыр,
Батхаянга барыптыр.
Уккан, көргөн, билгенин
Баарын айтып салыптыр.
Батай кан анда бек айтты,
Жесекчим баргын деп, айтты.
«Чуркагын, көпкө турба — деп
Жедигердин элчисин,

Баштап келгин мында» — деп.
Жесекчини буйратты,
Аз ойлонуп сыр тапты.
Бат келсин деп жаныма,
Кызына киши чуркатты.
Кызынын аты Байтору,
Байтору эмес Айтору.
Башынан баатыр өскөн кыз,
Баатыр эмей неткен кыз.
Алачыктай Коңурбай,
Алты сапар беттешип,
Алы келбей кеткен кыз.
Жашы быйыл Байтору,
Жыйырма бирге жеткен кыз.
Байторуга кан Батай,
Баштады сөзүн мамындай.
«Бала кезден бер жакка,
Ырайым кылбай эр жакка,
Келе атасың жыгылбай.
Беттешип бирөө жеңе албай,
Жакындап сага келе албай,
Же эр болуп сени ала албай.
Кабары келди маа бүгүн,
Кеңешейин саа бүгүн.
Жедигердин эр Багыш,
Жашынан далай эрди алып,
Бек кыйын чыккан жан эле.
Бет алган жакка чуу салып,
Ошол эр Багыштын баласы,
Баатыр Толтой келиптир.
Кас чыккан жоонун эченин,
Кылычтап башын териптир.
Эми, вазирин бизге жиберип,
Кудалашсак дешиптир.
Байтеке чечен келген кеп,
Башынан ишти көргөн көп.
Келип калса бул жерге,
Жообун берем эмне» — деп.
Батай кан мындай дегенде,
Кызына кеңеш бергенде,
Байтору туруп муну айтты.
«Багыш кары, Толтой жаш,
Кандык таажың кийип айт.
Айланайын, атаке,
Элчиге сөздү билип айт.
Баатырга башым ийбеймин,
Сайышпай туруп тийбеймин.
Азырынча Толтойго,
Тиймек түгүл сийбеймин.
Баатыр экен ушул — деп,
Коңурбайдан качпадым.

Алтынчы жолу келгенде,
Аңтара сайып таштадым.
Элчиге сөзүң алдырба,
Балбан деп, андан кайгырба.
Бир ишке дыкат кыларсың,
Бир айтар кебим мен сага.
Өзү шибе элинен,
Бай Чакайга бул кептен,
Кулагын аргыз чалдырба.
Бай Чакай жолу катыптыр,
Бардык малын сатыптыр.
Шибеден камдап аскерди,
Байторуну алам — деп,
Келгени мында жатыптыр.
Беттешпедим, көргөмүн,
Бетинен коркуп жүдөдүм.
Бай Чакайды бир көрүп,
Сайышпай туруп сүрдөдүм.
Угуп алып ал келип,
Ортосунда эки алптын,
Атаке, талоонго кетип жүрбөгүн».
Деп сүйлөшүп алышты,
Болор кептен салышты.
Аңгычакты короого,
Элчилер келип калышты,
Жигиттер атын алышты.
Байтекени башташып,
Батай кандын үйүнө,
Жигиттер кирип барышты.
Батай кан менен Байтеке,
Саламга алик алышты.
Кол беришип көрүштү,
Кучакташып өбүштү.
Байтекени күткүздү,
Төр жагына өткөздү.
Байтеке кебин баштады.
Батай кан жолун саздады,
Жашырбай айтып максатын,
Бар сырын ачып таштады;
«Алдыңа келдим, Батай кан,
Багыш экөөң катар кан.
Сенде сулуу кызың бар,
Менде тентек уулум бар.
Айта турган муңум бар,
Кызда баатыр сенде бар,
Уулда баатыр менде бар.
Кызыл-Жар аттуу жериң бар,
Куп келүүчү эриң бар.
Атайын Толтой жиберди,
Айтуучу сага кебим бар.
Беттешип киши алалбай,

Картайганы калыптыр.
Уул, кыздыр үйлөнүш,
Эл ичинде аныктыр.
Жедигердин Багыш кан,
Ал дагы сендей карыптыр.
Карыган кезим болсом да,
Арага мени салыптыр.
Ызатташып сөз менен,
Көө улашып бөз менен,
Күч сынашпай өч менен,
Тууралыкка кандайсың?
Кулжундашып урушкан,
Жудаалыкка кандайсың?
Ачык айттым бар кепти,
Кайсынысын тандайсың?»
Деп Байтеке айтканда,
Батай кан муну айтты анда.
«Айтканың дурус, Байтеке,
Келипсиң өзүң жарк эте.
Бирок да кызым анты бар,
Бузулбай турган кеп эле.
Күйөөгө тийбейт, билиңиз,
Байтору чыкпай жекеге,
Эки бала беттешсин,
Бөлүнүп элден чекеге.
Эриңе кайтып барыңыз,
Ушул кепти салыңыз.
Эки күн өрүүн алгыла,
Үч күндө келе калгыла.
Сайдырып салса оңбодуң,
Сайып алсаң кыз алдың,
Кылымдан чыккан уз алдың.
Чыдабасаң сайышка,
Аста кетип калганың,
Элиңе кайтып барганың.
Келип, кетип калды — деп,
Мен көөнүмө албаймын.
Алмак түгүл көөнүмө,
Назарымды салбаймын.
Сизге окшош бул жерге,
Көп киши келет элчиге.
Келген менен кээ бирөө,
Байторуга баталбай,
Тик багып кебин айта албай,
Кетип калат жөн эле,
Кызарып кызыл шалпардай.
Сиз деле көп кыйналбай,
Ошолорго окшошуп,
Кеткениңиз жөн кандай?!»
Батай кан кебин укканы,
Байтеке жолго чыкканы,

Баатырына келгени.
Батай кандын бар кебин,
Толтойго айтып бергейин:
«Байторуну көрбөдүм,
Сарамжалын көргөнүм.
Сакчылары сактаган,
Устасы кылыч таптаган,
Чарыкчысы балта чарктаган,
Баарысы канын барктаган.
Баатыры найза эгеген,
Бар тарабы келишкен.
Байкашымча Байтору,
Эң шумдуктуу эме экен.
Баатырдык кылып ар кимге,
Тийишери эп экен.
Коңурбайды бир сапар,
Аңтара сайган кеп экен.
Кызыл-Кыя деген жер,
Кытайдын берки чеги экен.
Аныктап тегин сурасаң,
Ал дагы кытай эли экен.
Бул сапар сайып кыз алсаң,
Акыры бир күн кытайлар,
Тийиштиң мага дээр бекен.
Калганын өзүң бил Толтой,
Вазириң айтар кеби экен.
Көзүм менен көрдүм көп,
Кулагым менен уктум кеп.
Күн болжоду Батай кан,
Үч күндөн кийин келгин — деп.
Урушпас болсоң жөн эле,
Үйүңдү көздөй желгин — деп.
Угуп, көрүп келгеним,
Ушунчалык экен» — деп.
Байтеке айтып токтоду,
Ойлонуп баксаң бекен — деп.
Муну угуп эр Толтой,
Өз көөнүндө сүйүнүп,
Үч күн өтпөй узарып,
Олтурбай Толтой күйүгүп.
Таң атып күн кечкирбей,
Талаада жүрдү жүгүрүп.

* * *

Антип-минтип айткан күн,
Эр Толтой өтө шашкан күн.
Мөөнөтүнө барыптыр,
Бүгүн толуп калыптыр.
Байторунун аскери,
Беш миң экен санаты.
Сайышка чыкса Байтору,

Ээрчите жүрчү адаты.
Желпилдетип желегин,
Согуштун кылып дерегин.
Желмогуздай Байтору,
Оңой жоодон дебегин.
Келип турду ойнокшуп,
Кызыл-Кыя дегенге,
Курчалма тоонун сеңирге.
Толтой да туруп албады,
Эки миң беш жүз кишисин,
Ээрчитип ал да барганы.
Көз жиберип Байтору,
Эр Толтойду карады.
Коңурбайдан толкундуу,
Көрүндү анын карааны,
Оңой эмес окшойт — деп,
Байтору ичте самады.
Баатыр кыз аты Байтору,
Минген аты Чумтору.
Далай чуу көргөн балбан кыз,
Байкап турат оңтойду,
Оюнда ойлойт Байтору:
«Оодара сайып Толтойду,
Кетирейин оорагын,
Келтирейин кыямын.
Сайдырып ийсем кокустан,
Болсун менин жубайым».
Деп ойлонуп калганы,
Найзасын колго алганы.
Күн нурунда жаркылдайт,
Башында зоот калканы.
Чумторуну камчылап,
Бачып жөнөп барганы.
Кыз келсе утур алдына,
Толтой туруп албады.
Бара жатып эр Толтой,
Байторуну байкады.
Балбандардай мүчөсү,
Бар экен чын атагы.
Нур чагылып бетинен,
Гүл буркурап этинен.
Оймок ооз, калем каш,
Опсуз узун кара чач.
Көзү күндөй балбылдап,
Караганда жалжылдап.
Жүлүндөн өтүп, оттуу көз,
Урган таштай өкүм сөз.
Жарашып бойго жарагы,
Жылдыздай көздүн чанагы.
Анда-мында көрүнөт,
Сүттөн аппак тамагы.

Бир азга Толтой мас болуп,
Талыкшып кайра тарады.
Намысты ойлоп, иш артын,
Кайратка бөлөп санааны.
Кабагын түйүп каарданып,
Кесирдүү кызды карады:
«Баатырдыгым билгизип,
Жалынтып боюн ийгизип.
Балбансынган канчыктын,
Башын жерге киргизип.
Болжоюнчу күчүн мен,
Балтанын учун тийгизип.
Эсинен кеткис кылайын,
Этегин башка кийгизип».
Деп ойлонуп камынып,
Качырып кирди эр Толтой,
Кирген нардай чамынып.
Ала-Тоодой эр неме,
Намыстанып калганы.
Суркоёнго камчы уруп,
Сурданып жетип барганы.
Бетме-бет келип ал экөө,
Найзаларын алганы.
Толтойдон мурун камынып,
Байгору найза салганы.
Байторунун иайзасын,
Баатыр Толтой какканы.
Каккапда найза жарк этип,
Учкундар жерди каптады.
Кактырып ийип найзасын,
Байтору жаман арданды,
Эктерин жалманды.
Кылымдын баарын кыйраткан,
Коркутуп жүрөк туйлаткан.
Кара кыргыз, манжунун,
Катын-кызын ыйлаткан.
Канчалаган балбанды,
Катары менен сулаткан.
Кара чоктуу Коңурбай,
Найзамды менин кага албай,
Жаман шашып калды эле,
Эч айласын таба албай.
Найзамды катуу какты — деп,
Намыс кылып туралбай.
Найзасын чыңдап кармады,
Калтырбай күчүн жыйнады.
Кара боюн чыйратып,
Кайрадан найза ыргады.
Калдайган баатыр Толтойдун,
Жазы кара капталга,
Жандай түшүп урганы.

Ээрден ооп чоң Толтой,
Кыйшайып барып турганы.
Буга Толтой арданды,
Бузулуп өңү саргарды.
Камындырбай Байтору,
Катарлап эки сайганы.
«Кызыл баш, түркмөн, чүрчүттү,
Аралап келдим бул элди.
Сайып алдым алардан,
Менменсинген көп эрди.
Калмак, кытай, манжунун,
Кармашып алы келбеди.
Так кайратым келгенде,
Такоолдук мага бербеди.
Балакет экен Байтору,
Камындырбай өзүмдү,
Эки ирет сайып жиберди».
Деген ойго келгени,
Кайраттанып чиренди.
Байторунун төшүнө,
Бачымдап найза имерди.
Толтойго найза сайдырбай,
Моокумун мунун кандырбай,
Ал дагы кагып жиберди.
Айгайлап салып сүрөөндү,
Кайра тартып эр Толтой,
Найзасын болжоп учтады.
Өтө берип ал кыздын,
Бөйрөгүнө муштады.
Катуу тийип ал найза,
Кар жилиги сыздады.
Кайраты толук Байтору,
Какайып көзүн кыспады.
Кайрадан беттей барышты,
Качпай туруп салышты.
Канталдарга коюшуп,
Каңкылдап найза кагышты.
Кабы калбай ичинде,
Каршы-терши сайышты.
Калды найза керексиз,
Каңдуу балта алышты,
Карсылдашып чабышты.
Чапканга темир чыдабай,
Балтанын мизин жарышты,
Балтадан пайда таппады,
Чокмор менен бир-бирден,
Чокулата чапканы.
Чокмор менен коюшту,
Колтуктарын чоюшту.
Толтой менен Байтору,
Башкача шумдук урушту.

Зоотторун жулушту,
Сонун баштап жумушту.
Чоюнбаштар калганы,
Кетелекти алганы.
Кел бери деп, бакырып,
Бир-бирине барганы.
Көз айрышпай тиктешип,
Болгун аттан түш дешип,
Теминишип киришип.
Темирден союл кетелек,
Төбөсүнө тийишип.
Алаканга түкүрүп,
Аттар туйлап жүгүрүп.
Чаап алган немеси,
Жарадым деп сүйүнүп.
Карап турат аларды,
Калкы жардап үңүлүп.
Кара кытай, жедигер,
Кара жандан түңүлүп.
Ала качып аттары,
Аркан бою жар келсе,
Аттай-буттай түйүлүп.
Табына келген тулпарлар,
Ачкүсөндөй бүгүлүп.
Жандары ачып кайышып,
Жаны тынбай салышып.
Кайран асыл бир жанды,
Кордук көрбөс кур жанды.
Кылга байлап салышты,
Жаман уруш баштады,
Кетелек керге келбейт — деп,
Найзаларын аштады.
Кезек менен кери жок,
Кезенишкен экөөнүн,
Эрлигинин эби жок.
Жарактын үнү карсылдап,
Ат табышы тарсылдап.
Чарайнага найзанын,
Учу тийип такылдап.
Ызырынып тап коюп,
Азуулары шакылдап.
Үзөнгү менен тебишип,
Карс-курс этип чакылдап.
Салышканы аларга,
Күн алтыга жакындап.
Кумарлары канганда,
Кайталап найза алганда,
Көгөрүп алган Байтору,
Толтойго найза сайганда.
Жазганбай Толтой карады,
Келе жаткан найзанын,

Учунан шап кармады.
Байторунун колунан,
Найзаны жулуп алганы.
Жулуп алган найзасын,
Ыргытып Толтой жиберип,
Өз найзасын тез ыргап,
Кирди Толтой имерип.
Кабуусуна келгенде,
Каары катуу канчыкты,
Капталга муштап нидерип.
Толтойдон найза жеткени,
Чумторудан балбан кыз,
Калпактай ыргып кеткени.
Жандай түшүп эр Толтой,
Чумторуну кармады,
Сулап жаткан сулууну,
Зыргытып барып жандады.
Айткан сөзүн танбаса,
Аташкан жарым болор — деп,
Атты тарта салганы.
Тура калып Байтору,
Айткан кеби бул болду:
«Жеңилдим Толтой сенден мен,
Менин башыма арман-муң болду.
Утулдум сага нетейин,
Эми элиме турбай кетейин.
Аркамдан Толтой келерсиң,
Убадамды билерсиң.
Түбөлүк бирге өтөрмүн,
Кадырыңа жетермин.
Той жабдыгы өзүмдөн,
Сени ээрчип кетермин».
Деп ошентип Байтору,
Минген аты Чумтору,
Бастырып жөнөп калыптыр.
Элине жетип барыптыр,
Баатыр Толтой эренди,
Баштап үйгө баргын — деп,
Бирөөнө айта салыптыр.
Колдор тарап бөлүндү,
Толтой турат көңүлдүү.
Байтеке вазир баштаган,
Эки миң беш жүз барган жан,
Батай кандын элине,
Барып түшүп калган жан.
Үй-үйгө бөлүп салышты,
Үчтөн конок алышты.
Толтой мыкты экен — деп,
Элдер мактап калышты.
Бир канча күн той болуп,
Бээ семизин жарышты.

Магдырап жыргап жеп-ичип,
Колдорун майга малышты.
Байтору, Толтой бир үйдө,
Тамашага канышты.
Адам барбай ал үйгө,
Эркелешип күйөө-кыз,
Сүйүүдөн озур табышты.
Тенине тени чапташты,
Убада сөзүн акташты.
Кызыкты бирге көрүшүп,
Эли да жыргап жатпаспы.
Ошондой жаткан бир күндө,
Бир каргаша капташты.
Муну мындай коюптур,
Бурулган сөздү угуп тур.

БАЙ ЧАКАЙДЫН ЧАБУУЛУ ЖАНА ТОЛТОЙДУН ТУТКУНДАЛЫШЫ

Байтору айткан баягы,
Чочулап жүргөн жанагы.
Шибедеги бай Чакай,
Мунун дүмөгү бар бир далай.
Коңурбай келип кытайдан,
Байтору салып алалбай,
Кетти деп кайта уялбай.
Байторуну алам — деп,
Бай Чакай калган туралбай.
Байлыгы артык көп элден,
Угулуп даңкы көп жерден.
Байлыгыңа жараша,
Өзү балбан топ эрден.
Өкүмсүнгөн неме экен,
Байторуга камынып,
Жолго чыккан кеп экен.
Үч миң үч жүз аскерди,
Ары шибе элдери.
Түгөл андес мылтыкка,
Көзгө атар чендени.
Бай Чакайдын элинде,
Балбаны бар, баатыр бар,
Байлары бар, жакыр бар,
Жалганда жок иш кылган,
Сыйкырчылар такыр бар.
Кар жаадырган жай күнү,
Жайчысы бар, бакыл бар,
Адамга кара санаган,
Арамзаада акыл бар,
Так ошого ишенип,
Келип калды бай Чакай.
Багынтып кызды алам — деп,

Барбалаңдап бат шашар.
Жолду теңдеп узады,
Өкүмдүк көөнүн курчады.
Батай канга баргын — деп,
Элчиге киши жумшады.
Жумшаган киши басканы,
Бир белестен ашканы.
Келе жатса жол менен,
Алдынан бирөө кез келди.
Өтө шашып тез келди.
Бай Чакайдын элчиси,
Кезиккенден кеп сурайт,
«Келесиң кайдан?» — деп, сурайт.
Кезиккен киши кеп айтты:
«Кызыл-Кыя коргондон,
Келе жатам — деп, айтты.
Кай Батайдын элимин,
Ордо жактан келемин.
Он беш күн болду үйүмдөн
Ажырадым белейим.
Кан чыгарган жардыкка,
Моюн сунуп бардыкка.
Толтойго чыктык кол курап,
Эр калтырбай мол курап.
Жедигердин Толтою,
Келген экен кыз сурап.
Байтору менен эр Толтой,
Жети күнү сайышты,
Күч сынашып майышты.
Жан аяшып качпады,
Жаман уруш баштады.
Баатыр экен ал Толтой,
Байторудай балбанды,
Ыргыта сайып таштады.
Күйөөлөп Толтой калганы,
Ошондон келе жатамын,
Үйүмө жете барганы».
Элчи муну укканы,
Айтуучу кебин чуктады:
«Мен шибеден келемин,
Уктуң бекен кабарын,
Бай Чакай баатыр дегенин.
Байтору менен алышып,
Мен да, кыздын кылып дерегин,
Бар өнөрүн салышып.
Басынтып кызды алам — деп,
Келе жатат кайышып.
Жер жайнаган көп кошун,
Жерге батпай майышып.
Угайын деп, абалды
Келдим эле тоорулуп.

Милдетим мына бүттү эми,
Кытайым сага жолугуп.
Кабарды барып айтайын,
Баатырлар өзү чогулуп.
Муну укса бай Чакай,
Калбаны чындап салат го,
Каарданып оолугуп».
Деп ошентип ал шибе,
Бай Чакайга барам — деп,
Уккан кептен салам — деп,
Бура тартып кетиптир.
Шибенин кебин укканда,
Ушул киши нетиптир.
Кайта жөнөп артына,
Батай канга жетиптир.
Энтиккен киши кеп айтат,
Батай кан уккун деп айтат:
«Байторуну алам — деп,
Үч миң кошуун ээрчитип,
Бай Чакай шибе келатат.
Жиберген анын элчиси,
Жолдо мага кез болду,
Келиши менен кетиши,
Көз жумганча тез болду.
Аны менен сүйлөштүм,
Болор-болбос тилдештим.
Калганын эми өзүң бил,
Кантериңди билбесмин».
Ушул кепти укканда,
Ал киши ойдон чыкканда.
Бул ишке көңүл бурганда,
Батай кандын жанында,
Кеңешчи болуп тургандар.
«Көп эле киши кыз багат,
Чоңойгондо эр табат.
Каргыча төрдө олтуртуп,
Калбайт теги жер карап.
Сага окшош кыз баккан,
Бар бекендир кан, манап?
Кызымды баатыр кылам — деп,
Эмгиче келдиң саал карап.
Кызым билсин — деп, жүрүп,
Кыйноочу бир топ чыр барат.
Аламын — деп, ар кайдан,
Көпкөндөр келип ушинтип,
Эл-журтуңа чыр табат.
Кыз-күйөөгө айткының,
Эми, кандай айла бир табат!»
Деп чуркурап жабалак,
Батай канды табалап.
Акылчылар, вазирлер,

Кетишти тарап талаалап.
Кайгы баскан кан Батай,
Тынч алып үйдө жаталбай.
Күйөө менен кызына,
Өзү барып айталбай,
Кыжаалат болуп бир далай.
Баргышың деп жумшады,
Байторуга бир малай.
Малай барды барбаңдап,
Этек жеңи салбаңдап.
Таманынан чаң чыгып,
Тартмасы анда далбаңдап.
Күйөө кыздын үстүнө,
Кирип барды чардаңдап.
Энтеңдеп малай бек барды,
Уккандын баарын кеп салды.
Толтой менен Байтору,
Кулактарын түрүштү,
Малайдын кебин угушту.
Телчишип кооп ныксырап,
Төшөктөн араң турушту.
Кумары дагы кана элек,
Жагдайга моюн сунушту.

* * *

Байтору анда муну айтат,
Толтой билбес сырды айтат:
«Бай Чакайды бир көрдүм,
Көргөнүмдө сүрдөдүм.
Катышат деп бир күнү,
Кам кылып андан жүргөмүн.
Жайчы болот шибелер,
Жазганбай келет тебелей.
Кан, жарым Толтой, угуп тур,
Сөзүмө көңүл буруп тур.
Этек жагым ачышып,
Мени кудай уруптур.
Магдыраймын алсырап,
Басалбай турам кансырап.
Бай Чакайдын алдына,
Баатырлыкка сен баргын.
Башкача болсо шибелер,
Баш бербесе мен барам.
Жайласам жайды билемин,
Катырам жоонун тилегин.
Эрким менен ар кимди,
Кырк сүрөткө киремин.
Арманым калды азыраак,
Чумторуга минбедим.
Карагай найза карманып,
Сенден мурун эр Толтой,

Аралап жоого кирбедим.
Чогоол айбан Чакайды,
Найза учуна илбедим.
Сайдырып ийсем шибеге,
Башымды келбейт иймегим.
Балапан кезде өлдүм — деп,
Арман кылбайм, ий дедим.
Жарадар болуп өзүмчө,
Эми кантеримди билбедим?!
Минтип көпкө наалышым,
Өч болуп ага калышым.
Күйөө, Толтой, эренем,
Сага айтып берейин.
Коңурбай келип бул жерге,
Кара кытай бул элге.
Мени менен кагышып,
Алы жетпей жанышып.
Кайра кетти дегенде,
Айткан экен бай Чакай,
Барган, келген элдерге.
Байтору түлкү, мен шермин,
Башкасын кайдан билемин.
Бачикидей Байтору,
Май төшүнө минемин.
Байтору канчык, мен эрмин,
Анын аялдыгын билермин.
Эркектер менен көп жүрөт,
Ачылып калса абийри,
Канжарлап кардын тилермин.
Деп ошентип элдерге,
Айтат дейт көргөн, билгенге.
Дагы уксам, дагы бар,
Ойлосом ичим ачышар.
Айрыкча өтө арданам,
Айбандын айткан бир кеби,
Кичине келип эркектер,
Байтору тийбей жүрөбү.
Опол тоодой жолукса,
Ошондо анан тийеби?
Көрдүңбү заар кептерин,
Көп болду аны кектедим.
Келгенде өзү алдыма,
Капилет басып кокустан,
Коколоп ага жетпедим.
Үч күнгүчө байкасам,
Кубат жок атка минерге.
Бүткөн боюм шалдырап,
Каруум жок найза илерге.
Арманда калдым кантейин,
Өйдө-төмөн жөөлүгөн,
Оозуна анын сийерге.

Капыстан жилик чактырдым,
Кантесиң, Толтой, жубайым,
Калганын сага тапшырдым».
Арманын айтып Байтору,
Аяк жагы кан Тору.
Эр сагынган эрке кыз,
Элөөсүздөн бир майып,
Болгонуна арданып.
Толтойго айтып турганда,
Төрөгө моюн сунганда.
Токтолуп баатыр турчубу,
Илептей мизи курчуду.
Аттардын баарын алдырып,
Аскердин баары жабылып.
Адамдан коркпос эр Толтой,
Ач арстандай чамынып,
Жоо жарагын тагынып,
Жолго чыкты камынып.
Камынып турсун ал Толтой,
Караанын көрсөң сан колдой,
Муну коё туралы.
Шибеден келген бай Чакай,
Ошондон кабар угалы.

* * *

Элчиге келген ал шибе,
Ээленип кайра жөнөгөн.
Жолдон уккан кебине,
Суу кошуп ташка бүлөгөн.
Барып айтты түгөнгүр,
Бай Чакайдай эрине,
Билгичтерге, шерине.
Укканда Чакай бакырып,
Баары аскерин чакырып.
Аттын баарын токтотуп,
Апсундарын окутуп.
Түн ичинде дүрбөлөң,
Шибенин эли дүрбөгөм.
Бай Чакай жүрдү жол меием,
Арбын аскер кол менен.
Батай канды бат эле,
Талап алыш ой менен.
Байторуну Толтойдон,
Көрүнөө тартып алайын.
Көсөл Толтой дегенин,
Көмө чаап салайын.
Манас өлүп, уулу жаш,
Абыке, Көбөш ал экөө,
Манас. тапкан дүйнөгө,
Болуп жатат денге мас.
Ырааксынып жүрчү элем,

Кутуруптур кыргыздар.
Өткөсө көөп жедигер,
Бузулуптур кыргыздар.
Эдебин берип келтире,
Көндүрөйүн эркиме.
Мас болгонун көрөйүн,
Каадаланган селкиге,
Жедигер менен кытайды,
Кантип коём эркине.
Кожураса кан Чакай,
Кошо сүйлөп торгой да,
Супа салып таң ата,
Жер бетине күн чала,
Кирип барды бай Чакай,
Батай кандын айлына.
Байрак сайды желпинтип,
Айылдын туура жагына,
Кызыл-Кыя коргонго,
Кара кытай кылкылдап,
Кыргыздар туусу былкылдап.
Калк чогулуп толгондо,
Карама-каршы болгондо.
Желкөтөн деген бар эле,
Шибелерде ошондо.
Жекеге чыгып келерге,
Эдебин жалгыз берерге.
Бай Чакай кылды уруксат,
Калгандар карап турушат.
Желип чыкты Желкөтөн,
Шыпшырылып бир бөтөн,
Желкөтөн аты болсо да,
Өзү күчтүү неме экен,
Ойротту бузар эр экен.
Көзү кызыл, бети чаар,
Орою суук, сүрү заар.
Минген атын секиртип,
Көчүгүнөн кекиртип.
Өзүн топко урганы,
Көрүп Төлтой турбады.
Желкөтөн жолун утурлап,
Суркоён оозун бурганы.
Келе калып Желкөтөн,
Толтойго кепти баштады.
Алаксытып Толтойду,
Найзанын учун учтады.
Алдап туруп эбин таап,
Табарсыктап муштады.
Зооттон өтпөй такалып,
Найзасы кайра качканы.
Жалаңкычтай чоң Толтой,
Желкөтөндү көтөнгө,

Найза менен какканы.
Эки кабат темир тон,
Ыдыратып чакканы.
Камындырбай эр Толтой,
Көмө сайып таштады.
Желкөтөндү коборбой,
Башын кесип басканы.
Байкап турсаң ошону,
Ичинде кайнап арманы.
Оргубай деген-агасы,
Маңдайлаша барганда,
Ыргыта сайып салганы.
Соксокой мырза деген бар,
Шамалдай жүрсө жолу шар
Баргын — деди, бай Чакай,
Соксокой мырза келатыр,
Аркасында чаң жатыр,
Солкулдатып найзасын,
Тосуп Толтой баратыр.
Сүрдүү баатыр Соксокой,
Эр Толтойду качырды.
Тири укмуштай найзасын,
Элүү кулач ашырды.
Учу жагы өткүр миз,
Чапканын сак кетиргис.
Башкача эле найзасы,
Кайра тартса идирмек,
Илгенди жерге житирмек.
Төрт эли кирип найзасы,
Багыштын уулу Толтойдун,
Олпогуна илинет.
Аңтара сайып кетүүгө,
Алы келбей жийрилет.
Кайра тартса найзасы,
Идирмеги илинип,
Айласы мунун билинип,
Темир тору бар белинде,
Түрүп-түрүп алганы.
Эр Толтойдун моюнга,
Эптеп туруп салганы.
Буруп эшкен темири,
Жакындап келип калганы.
Кылычты сууруп кынынан,
Туурадан Толтой чалганы.
Торго кылыч тийгени,
Тийген жерин кескени.
Темир торду барчалап,
Кылыч кесип кеткени.
Жандырбады кылычын,
Толтойдун көрчү кылмышын.
Соксокойду маңдайлап,

Калканынан капшыра,
Капактай башын түз жара,
Баатыр Толтой чапканы.
Дөңгөчтөй жара бөлүнүп,
Соксокой сулап жатканы.
Баатырсынган бай Чакай,
Калкалап башын каталбай,
Сыйкырчысын, аярын,
Сыр билген эчен адамын.
Жадыкөй дуба билерин,
Апсун окуп иерин.
Чакырып алып жанына:
«Мен барайын тетиги,
Толтой иттин алдына.
Өөдөрөк андан мен келсем,
Өз жайыма жөн койгун.
Төмөнүрөөк көрүнсөм,
Баарың даяр тел болгун.
Жайчың күндү жайласын,
Агызып кыян айдасын.
Бака болсун балчактап,
Жарканат болсун салпактап.
Жалын болсун ийректөп,
Бөжөк болсун сербеңдеп.
Бокор* болсун жербеңдеп,
Тоок болсун кукулдап,
Кекилик болсун чыртылдап.
Куурай болсун кырсылдап,
Суудай аксын кызыл кан,
Жуурулуп ылай былчылдап.
Как ошондой мезгилде,
Кантип чыдап турушмак.
Кара кытай, кыргызды,
Кырып киргин кылычтап».
Деп тапшырып бай Чакай,
Бастырып чыкты жекеге.
Мурун эле майданда,
Турган Толтой чекеде.
Жолу каткан бай Чакай,
Ушундай өкүм ит эле.
Нарбаш деген аты бар,
Чуркачу эле, чаалыкпай.
Өткүр эле, алп эле,
Өзү дагы бай Чакай.
Миң кишини кырычу,
Кызыганда талыкпай,
Бай Чакай жайы ушундай.
Баатырдык кылып жоо алган,
Баштап жүрүп шибени,
Далай жерге чуу салган.
Темирден зоот кийбеген,

Тешилбей араң ийилген.
Найза тешпес, ок өтпөс,
Жибектен кийим кийинген.
Нарбаш тулпар мингени,
Жебеси бар куу найза,
Карысына илгени.
Белинде кылыч жаркылдап,
Далыда калган калкылдап.
Жутуп ийчү эмедей,
Көзү оттой жалтылдап.
Доолбасы кытайча,
Чымын тийсе шаңкылдап.
Боз кайыштан чоң кисе*,
Он жанында шалпылдап.
Өзү семиз, карды чоң,
Бооз катындай чалкылдап.
Чакчаңдаган бай Чакай,
Чакчырылып шалкылдап.
Чакчалекей, будуң-чаң,
Жүргөн жолун чаң басат,
Тосуп Толтой баратат.
Эрдик шартын кылышпай,
Аты-жөнүн сурашпай,
Күүлүү найза алышып,
Эр күчүнө салышып.
Болжолу жок аламан,
Үстөкө-босток сайышып,
Найзалары бүктөлүп,
Куру кол калып үксөйүп.
Күркүрөгөн бак Чакай,
Көк балтасын алганы.
Балбан Толтой чунакты,
Чокудан ары салганы.
Калкан менен туулгадан,
Толтойдон неме калбады.
Ардык кылып эр Толтой,
Арстан сындуу шер Толтой.
Балтасын шилтеп калды эле,
Бай Чакайга кош колдой,
Балта тийди Чакайга.
Аз жерден калды бай Чакай,
Акырет кетер жаздарга.
Туулгасы, калканы,
Чыгып кетти талканы.
Бай Чакайдан шай кетип,
Баары күчү таркады.
Амал айла кылбаса,
Бекерче өлүп кетерин,
Баамдап Чакай байкады.
Атынын башын бурады,
Таттуу сөздөн курады.

Урушсак — деп, дем алып,
Үч күндүк сүлүк сурады.
«Кыргыздан чыккан сен бир шер,
Шибеден чыккан мен бир эр.
Жылаңач жүрүп согушсак,
Шылдың кылып күлөр эл.
Кийим кийип башкадан,
Кармашалы кайта кел».
Баатырдыктын белгиси,
Келишимге келишер.
Эр азамат март келет,
Эби келсе жол берер.
Бул кеңешти укканда,
Майдандан Чакай чыкканда,
Энөө туулган жаш Толтой,
Өз күчүнө мас Толтой.
Бул сөзгө макул болгону,
Алы кеткен чочкону,
Кетирип жөн койгону.
Качан да болсо бир күнү,
Жеңемин деп ойлоду.

* * *

Ушундай кептен салышты,
Тобуна кетип калышты.
Үч күндөн кийин кайтадан,
Урушмак болуп жанышты.
Жай-жайына кеткени,
Толтойду кытай күткөнү.
Эл жатар мезгил болгондо,
Бургуйлап кардын түшкөнү.
Анда, Байтору кыз муну айтат,
Адам билбес шумду айтат:
«Шибелерди карачы,
Жаман турат санаасы.
Кар бастырып жүдөтүп,
Алмак бизди чамасы.
Табайын мунун эбин — деп,
Толтурайын кемин — деп.
Келтирейин качырып,
Көйкап тоонун желин» — деп.
Көзүн жумду Байтору,
Ээрди, мурду кыбырап,
Абсунубу эмнеси,
Ичинде айтып шыбырап.
Окугандай болду эле,
Аңгыча шамал ыркырап.
Мындай шумду ким көргөн,
Опсуз бороон алкынат.
Капкайдан карды чогултуп,

Шибелерге алып барат.
Борошолоп кар учуп,
Басып калар болгондо,
Шибелер жандан тойгондо.
Бир немеси шибенин,
Караңгы түндү күн кылып,
Ысыгын отко тең кылып,
Агызды кыян, сел кылып,
Капчыгай толо суу келди,
Элди каптап дуу келди.
Муну көргөн Байтору,
Абсун окуп «сүү» деди.
Келаткан суулар муз болду,
Акпай селдер токтолду.
Ай ааламдын баарысы,
Тоңуп калар окшонду.
Аңгычакты бир шибе,
Колунда бир ууч топурак,
Топуракты дубалап,
Асманга карай чачты эле.
Ал топого аралаш,
Агарып таң атты эле.
Кара кытай, жедигер,
Көңүлдөрү кир болду,
Кекилик болду, чил болду.
Бөжөк болду эрбеңдеп,
Кулактары сербеңдеп.
Бай Чакайдын аскери,
Болду эмне угалы.
Айры куйрук, кулаалы,
Алда канча эмеси,
Айланып учкан ителги,
Суу бүркүт болду бир теңи.
Кекилик, чил, бөжөктү,
Бирден терип киргени.
Аңгычакты Байтору,
Апсун окуп ийгени.
Шибелердин баарысы,
Тоок болуп кукулдап,
Жерди чокуп кирди эми.
Кара кытай, жедигер,
Ылаачын болду, куш болду,
Шибеге мүшкүл иш болду.
Тоок менен кептерди,
Койбой турган окшонду.
Шашылды шибе аяры,
Сыйкырды көптөп табары.
Бака кылып балчайтып,
Жылан кылып алчайтып.
Кара кытай, жедигер,
Элди минтип салганы.

(Ким көргөн мындай жалганды),
Кара кунас, суу бүркүт,
Каптап кирип барганы.
Жылан менен баканы,
Жутуп, чайнап арбады.
Байкап турган Байтору,
Апсунун дагы жалгады,
Шибелердин баарысы,
Таруу болуп калганы.
Кара кытай, жедигер,
Таранчы болуп алганы.
Талаша келип тарууну,
Бир башынан жалмады.
Аяры капыр шибенин,
Чыдап тура албады.
Абалкыдай аскерин,
Адам кыла салганы.
Шибелер кылса андайды,
Байтору туруп калбады.
Кара кытай, жедигер,
Калыбына барганы.
Ошондой болуп отуруп,
Эки күн өтүп калганы.

* * *

Эки-үч күн жатып эс алып,
Орундалып талабы.
Жекеге чыкты калдайып,
Бай Чакай балбан жанагы.
Баатыр туулган эр Толтой,
Барбай ага калабы?
Барамын деп чамынып,
Суркоён минип камданды.
Келген жоолор мен үчүн,
Жакшы эле кылдың жардамды.
Сен туруп тур, мен барам,
Байтору айтып андайды,
Жөнөп кетти шарт коюп,
Калтырып Толтой балбанды.
Байтору менен бай Чакай,
Салгылашып батакай.
Жарактан айла табалбай,
Бирин-бири алалбай.
Алпурушуп жүргөндө,
Азапты башка үйгөндө,
Шибелердин элинен,
Атала баш аяры,
Жедигер менен кытайды,
Жерге тал кылып таштады.
Жалпы шибе балта алып,

Сабын чыңдап аштады.
Кыркалай туруп талдарды,
Кыркып кире баштады.
Мындай шумдук болгонун,
Байтору көрө салганы.
Апсун окуп ичинде,
Оозун ачып жыланча,
Тилин сунуп арбады.
Шибелер турган жеринде,
Таш болуп катып калганы.
Атала баш кайтара,
Адам кылып алганы.
Бузбай чачпай эл-журтун,
Кайтарып кошко барганы.
Башкасын коюп Толтойду,
Кармоого ойлоп айланы,
Апсун окуп башкача,
Ишти минтип жайлады.
Бейкут турган Толтойду,
Туюндурбай кармады.
Камындырбай бир демде,
Колу-бутун байлады.
Бийиктиги жүз кулач,
Орго таштап салганы.
Урушта жүрүп Байтору,
Элебей муну калганы.
Жедигер, кара кытайда,
Байтору жалгыз сыйкырдан,
Шибедө жети сыйкыр бар.
Атала баш кыйындан,
Жети түрдүү апсунду,
Жетөө тең окуп арбаптыр.
Көрсөтпөй жерди асманды,
Сыйкырга көзүн байлаптыр.
Кыямат болуп бир демде,
Жедигер менен кытайдай,
Кынмылдаар бирөө калбаптыр.
Байторуну жалгыздап,
Өөдө-төмөн айдаптыр.
Апсун окуп ар кылдан,
Акылын анын алдаптыр.
Байтору калып мас болуп,
Башы айланып маңдаптыр.
Ошентип жүрүп көп аяр,
Акыры аны кармаптыр,
Колу-бутун байлаптыр.
Кызыл-Кыя, Коргондон,
Батай канды айдаптыр.
Алдына салып аларды,
Өз жерине алып барды,
Өрүштө турган жылкы алды.

Илинүү турган калтарды,
Короодогу койлорун,
Койбой барып жалпы алды,
Алтын, күмүш, мал алды.
Айры өркөч нар алды,
Кытайдын журтун шыпырып,
Кутуруп шибе талады.
Арбын олжо малды айдап,
Котологон жанды айдап,
Айлына Чакай барганы,
Арманы анын калбады.
Камынып жатты бай Чакай,
Эми Байторуну алганы.
Кара кытай элиңер,
Байтеке баштап жедигер.
Кой окшош бөлүп шибелер,
Кул кылып алып жедигер.
Кошоктоп байлап айдатты,
Булактай көзүн жайнатты.
Оңдон, бештен бир кылып,
Үй-үйгө бөлүп таратты.
Батай кан менен Толтойдун,
Баатырларын, көп колун,
Өз колуна каратты.

ЖЕЛИККЕН БАЙ ЧАКАЙДЫН ЖЕР КАБУУСУ

Зынданда жатып эр Толтой,
Эки көзү жайнады.
Кандай колго түшкөнүн,
Ойлоп таба албады.
Урушпай туруп ошентип,
Ажырап элден калганын,
Эстеп ичи кайнады.
Бир кезде жатып ойлонду,
Оң жагына толгонду.
Өрт болгон ичи басылды.
Оңдонуп өөдө шашылды.
«Манас, Манас, Манас!» — деп,
Бар үнүнчө бакырды.
Бакырыгын басканча,
Ордун оозу ачылды,
Кол, бутуна салган тор,
Барча-барча чачылды.
Аңгычакты алдына,
Атала баш барганы,
Манас деген сенби — деп,
Эңкейип сурап калганы.
Ооба, менмин деп, Толтой,
Ошондо айта салганы.

Анда Атала баш мындай дейт,
«Манас» деген сен болсоң,
Сени уурдаган мен болсом.
Алтайга келип Алмамбет,
Айдарканда жүргөндө,
Анда дооран сүргөндө.
Алмамбет менен бир жүрдүм,
Андан сыйкыр мен билдим.
Алмамбет кетип казактан,
Куру жала азаптан,
Ал Манаска барганда,
Анда туруп калганы,
Анжиян барып келатып,
Манастын бардым айлына.
Манасты көрүп айлында,
Алмамбетти сурадым,
Айкөлгө көңүл бурадым.
Алмамбет атын укканда,
Башка элден чыксам да,
Накылайдын үйүнө,
Мени, алып барып айкөл Шер,
Ачык-жарык мындай дээр:
«Алмамбет жок үйүндө,
Ал зарыл иш көйүндө.
Алмамбетти таанысаң,
Окшош көргүн мени — деп.
Алмамбетти сыйласаң,
Мен сыйлайын сени — деп.
Тай семизин сойдурган,
Бир канча күп кондурган.
Айкөл аты бар туруп,
Мендейге көңүл жуудуруп.
Алмамбетке тааныш — деп,
Мага колун куушуруп.
Ошондой кылган кызматты,
Кылган кыйла ызаатты.
Андан кийин көрбөдүм,
Уктум Манас өлгөнүн.
Катыныңды булгатпай,
Тартып алып Чакайдан,
Турбай, Толтой, жөнөгүн.
Мен Атала баш сыйкырчы,
Сени, Толтой, көрбөдүм.
Кутулган соң, сен, Толтой,
Мени да сен көрбөдүң.
Жеңесиңби Чакайды,
Же жеңдирип Чакайга,
Көрөсүңбү өнөрүн.
Кандай кылсаң өзүң бил,
Карап турбай жолго кир».
Деп ошентип ал аяр,

Суркоёнду мингизип,
Жарагын колго илгизип.
Толтойдун ишин оңдурду,
Өзү дароо жоголду.
Арыстан Манас арбагы,
Ал Толтойдун колдоду.
Кутулдум эми мындан — деп,
Толтойдун көөнү толгону.
Кадимкидей күч менен,
Каары жанган түс менен.
Баатыр Толтой чу койду,
Көзгө илешпей дыр койду.
Суркоён менен койдуруп,
Кош тизгинди чойдуруп.
Туягы тийген жерлерди,
Кемегедей ойдуруп.
Желигип Толтой ашыгып,
Эсинен чыкпай Байтору,
Эң эле жаман шашылып.
Бай Чакайдын айлына,
Сагынышкан зайыбына,
Күүгүм кире калдастап,
Салып кирип барды эле.
Байкастап көзүн салды эле,
Ошол күнү бай Чакай,
Көңүлү калбай дагы эле,
Байторуну алам — деп,
Той кылып жаткан чагы эле.

* * *

Байлоодогу Байтору:
«Чакайга кантип тиём — деп.
Алгам эрим Толтойдун,
Тузуна кантип сийем — деп.
Кеп кылбай туруп алайын,
Чакайды эптеп алдайын.
Колумду чечип кош болуп,
Бутумду чечип бош кылып.
Алпарар мени анан — деп,
Бошонгондо кол-бутум,
Бир чатакты табам — деп,
Байтору атым бар туруп,
Жөн туруп кантип калам» — деп.
Ойлонуп жаткан кезинде,
Оолжуй басып чалкайып,
Семирген суурдай талпайып,
Аюудай буту талтайып.
Мурдуна окшоп чочконун,
Үстүнкү эрди түйрүлүп.
Байторунун алдына,
Бай Чакай келди үйрүлүп.

Бай Чакай мындай кеп айтат:
«Ой, Байтору,— деп, айтат.
Аламын деп мен сени,
Ыргыта сайып келгени.
Атайын барсам бул жерден,
Толтойго тийип алыпсың.
Капкайдагы эрди таап,
Катын болуп калыпсың.
Коржоңдогон Толтоюң,
Коркконунан туралбай,
Элине качып кеткенби,
Эси жок жаман уялбай,
Эр болобу саа Толтой,
Эми мага тийгиниң,
Элимди сулуу билгиниң,
Эрмегиме киргиниң,
Эр кадырын билгиниң.
Болбой койсоң сен сулуу,
Эсебиңди табамын,
Чатыңдан эки жарамын.
Ката кытай журтуңду,
Калтырбай баарын талаймын,
Кылычтын мизин жалаймын.
Кылгылыкты кыламын,
Кырып болуп тынамын.
Эсиң барда, Байтору,
Эс-акылың жыйып ал.
Баштакыдай кадырман,
Болосуң сен, билип кал.
Кара кытай өз элиң,
Шибени кошо билесиң.
Күндөй жаркып, кош болуп,
Күндө ойноп, күлөсүң.
Мен турганда Байтору,
Коркунчак ал Толтойго,
Уялбай кантип тиесиң.
Ачык айтчы кебиңди,
Кайсыныма көнөсүң?»
Деген кепти салганда,
Чакай кыстап калганда,
Байтору кыңк-мыңк дебеди,
Унчукпас ойго келгени.
Андай-мындай сөз айтып,
Ачык жообун бербеди.
Анда Чакай неткени,
Күтүп туруп бир далай,
Көөнү менде экен — деп,
Үйүнө чыгып кеткени.
Көз байланган күүгүмдө,
Келип эми чечимге,
Кызды алып келгин — деп,

Айтканы турган кезинде,
Алактаган эр Толтой,
Айылга кирип келди эле.
Айбаттуу доош берди эле,
Бай Чакай — деп, чакырат,
Асманды жара бакырат:
«Чык бери, Чакай, эр болсоң,
Мени арбак урган го,
Айбатым сенден кем болсом.
Айла менен жоо алган,
Акмак, Чакай, сен болсоң.
Корксоң коппой жаткының,
Коркпосоң бери баскының.
Жоо бөрүсү эр болсоң,
Жообуңду ылдам айткының.
Бир кармашып баккының!»
Толтойдун үнүн укканда,
Доошу сүрдүү чыкканда.
Аңтарылып жер, асман,
Астын-үстүн болгондой.
Айыл чууга толгондой.
Бай Чакай башы айланып,
Сүйлөбөй тили байланып.
Жоо жарагын бүт алып,
Кара күчкө чыйралып.
«Атала баш сыйкырчы,
Анын өттү зардабы.
Өлтүргөндүр аны — деп,
Элөөсүз карап жүрүпмүн»,
Деп ойлонуп алганы.
Ай тийген түндө күркүрөп,
Аттанып жөнөп калганы.
Бара турсун бай Чакай,
Байторуга жаналы.

* * *

Толтойдун доошу чыкканда,
Кыйкырыгын укканда,
Кайраты ашып Байтору
Буту-колун чиренди.
Байлаган аркан-жиптерди,
Бырчалап үзүп жиберди.
Колу-бутун бошотуп,
Эшикке чыкты шашылуу.
Ошол үйдүн жанында,
Бар жарагы артылуу,
Аркан менен тартылуу,
Чумторуну көргөнү.
Күрөөкү, зоот, чарайна,
Жоо кийимин кийди эмн.
Бар жарагын асынып,

Чумторуну минди эми.
Бара жаткан Чакайды,
Ыргыта сайып алмакка,
Артынан кууп кирди эми.
Туурадан чыгып эр Толтой,
Кыз баатырга кеп айтат:
«Аташканым Байтору,
Абайлап уккун деп айтат.
Жакшы катын эр багат,
Жакшы эркек эрди алат.
Байтеке абам баштаган,
Кайда кетти жедигер,
Кел бул жерге бүт жыйнап.
Эл чогултуп сен келгин,
Мунун эдебин өзүм берейин.
Терисин тетир соёюн,
Көзүн оюп коёюн.
Жүрөк каны, бөйрөк май,
Суусунга ичип тоёюн.
Айтканымды кылбасам,
Кантип адам болоюн.
Толтой атым которуп,
Башка бир атка коноюн».
Деп баркылдап эр Толтой,
Алышкан жоодо ак жолтой.
Бай Чакайды беттеди,
Бат эле ага жеткени.
Колуна найза кармады,
Качырып Толтой сайганы.
Тийгизбей бойго бай Чакай,
Кагып ийип найзаны.
Оңоло Толтой бергенче,
Чакай сайды кайра аны.
Бай Чакайдын найзасын,
Толтой кагып салганы.
Кайран жалгыз бир жанды,
Кылга байлап ташташты.
Баш аламан калчашты,
Алыша берди жулкушуп,
Аябай жаман чарчашты.
Булар минтип жүргөндө,
Байтору туруш кылбады.
Айылдын баарын кыдырып,
Таппаса элин тынбады.
Кара кытай, жедигер,
Калтырбай баарын жыйнады,
Байтеке вазир баш болуп,
Жедигер келип турганы.
Кара кытай Батай кан,
Карап бекер турбады.
Таң агарды аңгыча,

Элдер байкап караса,
Каардуу Толтой, бай Чакай,
Барсылдакка алышып.
Башы-көзүн жарышып,
Дем албастан чабышып,
Жаактары карышып.
Бетинин каны куюлуп,
Жакасы ылдый чубуруп.
Минген тулпар аттары,
Кара терге жуурулуп.
Катуу жаңжал баштады,
Талашканы Байтору,
Жандан тоюп таштады.
Карчалышып турганда,
Байторунун айтканы,
«Байтеке аба, байкап ук,
Кан Батай ата, сен да ук.
Шибеден киши качпасын,
Малы-пулун чачпасын.
Мен Толтойго барайын,
Толтойго элди кошултуп,
Чакайга уруш салайын».
Деп айтканда Байтору,
Байтеке байкап туруптур.
Чалды кудай уруптур,
Атынын башын буруптур.
Артынан чаңын бургутуп,
Желип кетти чулгутуп.
Элден чыга бергенде,
Эр Толтойду зыргытып;
«Адам болбой көргө кир,
Азамат болбой жерге кир.
Багыштан туулбай калсаңчы,
Сени, Багыштын уулу деп ойлоп,
Аркаңдан ээрчип жүргүчө,
Мурун өлүп калсамчы.
Адам болбой калгыр — деп,
Ойлойсуң мени кары — деп.
Мен өзүм кирем сайышка,
Тура турчу ары» — деп.
Минген атын Байтеке,
Камчыланып калганы.
Ат үстүндө кайран чал,
Алчыланып алганы.
Аrsaңдап күлүп эр Толтой:
«Андай эмес, аба — деп,
Көңүлүң бурчу мага — деп.
Аркаңда балаң бар туруп,
Жарабас бекен, абаке,
Сайышка кирсең сага — деп
Бай Чакайдын тулпарын,

Бир дем туруп ала кет».
Байтеке кары айткан сөз,
Балталай мээсин чаккан сөз
Томого тарткан бүркүттөй,
Жайнап чыкты эки көз.
Намыска катуу тийди эле,
Босоно сөөгүн ийди эле.
Сөөктөн өткөн чучукка,
Шибеге болуп кирди эле.
Каарын бетке алганы,
Катуу арданып калганы.
Балакет Толтой бакырып,
Ач кыйкырык салганы.
Бай Чакайдын белинен,
Баатыр Толтой кармады.
Тоодой болгон эмеге,
Толук күчүн арнады.
Бай Чакайды калдайтып,
Ээрден жулуп алганы.
Сүйрөтүп барып кыйлага,
Сулатып жыгып таштады.
Жер таянып тургунча,
Айбалта менен чапканы.
Чакайдын башы жарылып,
Чубалып мээси акканы.
Мына ошентип эр Толтой,
Шибенин кыйын баатырын,
Кара жерге жастады.

* * *

Чоң жеңиш колго тийгени,
Шибелер башын ийгени.
Баатырдыгын Толтойдун,
Бардык журт көрүп билди эми.
Толтойдон буйрук ошондой,
Бейчеки турган шибеден,
Бир кишиге тийбеди.
Кара кытай, жедигер,
Калкын талап кирбеди.
Кол куушуруп шибелер,
Кыймылдабай турду эми.
Дааналыгын Толтойдун,
Жүрөгүнө түйдү эми.
Ачылсын деп, ак жолуң,
Этегин келип сүйдү эми.
Шибелик элге тийбстен,
Мурунку жолго кирбестен.
Бай Чакайдын мал-пулун,
Баарын алып келтирип,
Элге бөлүп бердирип.
Казынасын таптырып,

Капкагын кенен ачтырып.
Алтынын алып жүктөтүп,
Торко тонун бүктөтүп,
Топ төөнү катар чиркетип,
Аны жолго бир салды,
Чакайдын журту тим калды.
Элдин малын жыйнатпай,
Түнөп-конуп бир жатпай,
Жетим-жесир, кедейди,
Бекерчеден ыйлатпай.
Капкайдагы кектикти,
Калгандарга ыргатпай.
Ыркты бузар бузукка,
Ынтымакты ыргатпай.
Достугун көздөп эки элдин,
Күнөөсүз элге үн катпай.
Толтой кандай кылар — деп,
Аңдып жүргөн кара нээт,
Бузуктарга сындатпай.
Адылдык менен эр Толтой,
Иштин артын жыйды эми.
Калгандарга нуска үчүн,
Аябай марттык кылды эми.
Араң турган кээ бирөөн,
Талоондук иштен тыйды эми.
Бул урушпу, же тойбу,
Шибенин эли билбеди.
Чакайдан бөлөк бир дагы,
Кишисине тийбеди.
Кет деген соң үйүнө,
Кош, коштоп жолго киргени.
Кара кытай, жедигер,
Кызартып көзүн ийбеди,
Кыздарын көзгө илбеди.
Мал, пулга карап баспады,
Бир үйгө башын катпады.
Өз алына тим коюп,
Шибенин элин таштады.
Чакайдан алган олжону,
Как ортодон жарганы.
Кара кытай элине,
Жетелете салганы.
Алтын торко чапанды,
Батай канга арнады.
Күмүш жака чоң тонду,
Байтекедей вазирге,
Жаап Толтой калганы.
Өзү менен Байтору,
Эчтекени албады.
Батай каны баш болгон,
Бардык кара кытайды,

Ызаттап жолго салганы.
Урушка келген көпчүлүк,
Ыраазы болуп калганы.
Арыстан Толтой кетти эми,
Арманына жеткени.
Байторуну ээрчитип,
Алдында жөнөп кетти эми.
Жетүүгө журтту ойлоду,
Жети-Суу жерин болжоду,
Жартысын бөлүп жаңкы алган,
Бай Чакайдын олжону,
Байтекени баш кылып,
Элине таштап койгону.
Баргыла деп аркамдан,
Колуна айта салыптыр.
Байтору менен эр Толтой,
Ылдамдап жөнөп алыптыр.
Беш күндүк жолду бир күндө,
Басары бизге аныктыр.
Ат үстүнөн түшпөстөн,
Нашталыгын чалыптыр.
Токтоп өрүүн кылбаган,
Тулпарлар өтө арыптыр.
Бирок дагы жаш жарлар,
Оролушуп, чымчышып,
Оюнга таза каныптыр.
Күн, түнүн да байкашпай,
Жол үстүндө барыптыр.
Таластан кыйгач тууралап,
Өтөргө аз калыптыр.
Эми окурман туруптур,
Көңүлүңдү буруп тур.
Кандай иштин болгонун,
Жомокчудан угуп тур.

ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮК

ЧЫНКОЖОНУН ТОЛТОЙДУ АЗГЫРА БАШТАШЫ

ТОЛТОЙ МЕНЕН ЧЫНКОЖОНУН ДОСТУГУ

Мурунку өткөн зор Манас,
Жердеген жери кең Талас.
Атасы ага аталаш,
Ажырабас айылдаш.
Шыгайдын уулу Чынкожо,
Башынан туулган чыр Кожо.
Элге-журтка сын Кожо.
Тоо аралап, аң уулап,
Аркар карап адырдан,
Бөксө тоону кадуулап.
Эриккенде Чынкожо,
Эсин алгач олтуруп,
Дүрбүнү көзгө толтуруп,
Келе жаткан көп төөнү,
Көзү көрүп калыптыр.
Ким экенин билем — деп,
Салдырып жетип барыптыр.
Жеткен жерде төөчүдөн,
Кимдин малы болот — деп,
Жайын сурай салыптыр.
Төөчүлөрдөн бир киши,
Жооп бере калыптыр:
«Биздин жайды сурасаң,
Жөө кыдырып салышкан,
Башкы кептен уксаңыз,
Жедигердин Багыш кан.
Жер жүзүндө болбогон,
Беттешип ага кагышкан.
Жалгыз уулу эр Толтой,
Аттанып чыкса ак жолтой.
Кызыл-Кыя бел ашты,
Кыйла ыраак жер ашты,
Кара кытай Батай кан,
Балбан кызы Байтору,
Аны менен кармашты.
Жеңип алып сулууну,
Махабатын арнашты.
Шибенин эри бай Чакай,
Толтойдон кызды талашты.
Бай Чакайды өлтүрүп,
Башы-көзүн чанатты.
Ээрчитип барган колдорун,
Шибелердин малына,
Тыйым салды талашты.

Жалгыз гана Чакайдын,
Казына, малын таратты.
Мына ошондон келебиз,
Тийген малды жүктөнүп,
Кошуун калды ыраакта,
Аны сактап күтпөдүк.
Байторуну ээрчитип,
Толтой кеткен күнчүлүк.
Муну угуп Чынкожо,
Ойлогон иши чыр Кожо:
«Салгылашып бул жерде,
Мал талашып жүргөнчө,
Аз кана экен дүйнөсү,
Билегим түрүп жүргүнчө.
Мында урушуп нетейин,
Мен Толтойго жетейин.
Байкап көрүп кешпирин,
Анан сырды чечейин.
Балбан мүчө шер болсо,
Барааны бар эр болсо,
Достошо ага кетейин.
Анча-мынча жан болсо,
Ээрчиткен кызын олжолоп,
Малын да талап кетейин».
Деген ойго келгени,
Атына камчы берди эми.
Толтойду кууп аркадан,
Куюндай болуп желгени.
Бир жерге барып караса,
Ат чалдырып, азык жеп,
Байтору, Толтой жанаша,
Олтуруптур каткырып,
Наз айтышып тамаша.
Кубулжуган Чынкожо,
Чаап жетип барыптыр.
Чынкожону көргөндө,
Толтой тура калыптыр.
Сакалдуу киши экен — деп,
Салам айта салыптыр.
Түшө калып Чынкожо,
Саламга алик алыптыр.
Түпкү жайын сурашып,
Таанышты алар абыдан.
Көргөн, билген, укканды,
Кеп салышты баарыдан.
Карап көрсө Чынкожо,
Баатырдыгын Толтойдун,
Көргөндө эле тааныган.
Чынкожо айтты акыры:
«Туугандыгым билгизип,
Биздин үйгө бара кет,

Достошом тулпар мингизип.
Колуктуңа жаңы алган,
Торко тонум кийгизип.
Урматтап конок кылайын,
Ак өргөгө киргизип.
Узатайын мен сени,
Актык көөнүм билгизип.
Жедигер, кыргыз бир тууган,
Түптү сүрсөк ыраакы,
Казан-аяк катташып,
Алгы-берги кылалы.
Жаманчылык, жакшылык,
Андайда бирге туралы».
Деп Чынкожо айтканда,
Толтой айтты шашканда:
«Айтканың дурус, нээтиң ак,
Көрүнөсүң, Чынкожо.
Адамкердик достукка,
Бөлүнөсүң, Чынкожо.
Бирок дагы, жол буруу,
Баралбаймын бул жолдо.
Менден соога алып кал,
Достошоруң чын болсо.
Арткан бир аз зарым бар,
Айдаган аз малым бар,
Аябаймын мен сенден,
Алышыңча алып кал.
Агаң Манас барында,
Ошол, жыргалдуу заман шарында.
Атам Багыш, эр Манас
Аралашып жүрүптүр,
Дооранды бирге сүрүптүр.
Атанын жолун жолдойлу,
Көңүлдө эки болбойлу.
Айткан сөзүң чын болсо,
Түбөлүктү болжойлу».
Толтой айтып ийгени,
Арамзада Чынкожо,
Ырас деп башын ийгени.
Ала көөдөн Толтойдун,
Айтканынан жанбасын,
Азыр эле билгени.
Чынкожо анда мындай дейт,
Аз токтолуп турбай дейт:
«Болду, баатыр, эр Толтой,
Бир жүрөлү ошондой.
Келатыпсың жол салып,
Эр сайышып, кыз алып,
Баатыр сайып, мал алып.
Кара жолтой кылбайын,
Соога сурап, шаң алып.

Алышарбыз мал-пулду,
Болсо болду амандык.
Маа келеби, сагабы,
Келип калса жамандык,
Унутушпай эске алып,
Кылышалы адалдык».
Деген сөздү жаңыртты,
Көп сүйлөшүп алышты.
Бал чайкаган кымызга,
Бармактарын малышты.
«Бура тартсак кимибиз,
Аппак кымыз урсун!» — деп,
Ант кылыша салышты.
Кайыр, коштон айтышып,
Ажырап кетип калышты.
Ар кайсысы үйүнө,
Жол сапарын алышты.
Чынкожо артка жаныптыр,
Элине Толтой барыптыр.

* * *

Кызыл-Кыя бел ашып,
Кыйла узун жол тартып,
Толтой ага кеткенде,
Кызга колун серпкенде,
Карыган Багыш эригип,
Суркийик минип желигип.
Жер четинен жол чалып,
Тоо аралап, бел чалып.
Жалгыз көз чаап келаткан,
Семетейге таң калып.
Сүйүнгөндөн өзүнчө,
Жүрөгү туйлап шаңданып.
Кайра үйүнө келгенде,
Өпкөсүнө жел чалып,
Ооруп калды ал барып.
Күрк-күрк этип жөтөлүп,
Оңолбоду оорудан.
Жатты Багыш көп күндөр,
Үмүт үздү кобуудан.
Багыш баатыр кантер — деп,
Жедигер эли чогулган.
Чакыртып алды эр Багыш,
Байтеке менен Толтойду,
Көп жыйналган чогуудан,
Баары укчу эмес — деп,
Толтойго айтат керээз кеп:
«Баш көтөртпөй бул оору,
Мени алат бейим — деп.
Балам Толтой угуп тур,
Бардык ишти элестеп.

Жаңы баатыр атанып,
Сен жүрөсүң деректеп.
Сен алыска кеткенде,
Мен жүрдүм качан келет — деп.
Аман-эсен келипсиң,
Айчылык жолго желипсиң,
Катылышкан Чакайдын,
Катыгын колго берипсиң.
Кара кытай уруудан,
Тили башка буруудан,
Катын алып келипсиң.
Жаман иш кылып койдуң — деп,
Бул кепти сага айтпаймын.
Ынтымак болсо болду го.
Кереги жок башканын.
Насаат кеп айтам бир канча,
Көңүлүндө сактагын.
Азыраак айтам алым жок,
Баарысын айтар шайым жок.
Биринчи айтар бул кебим,
Башка акылга кирбегин.
Ар кандай иш болсо да,
Арстан Манас айкөлдүн,
Тукумуна тийбегин.
Айкөл Манас барында,
Көп тийгизген керегин.
Пенденин баарын айдаган,
Бектерди баштык шайлаган.
Бек айбаттуу Бейжинге,
Барбаган киши калбаган.
Баргандын баарын Коңурбай,
Белдүү калча жалмаган.
Как ошондой бир кезде,
Кан Манас мени аяган.
Айкөл Манас өлгөндө,
Кайгырып ага кан жуттум.
Уулунун уулун тентитип,
Оңбой калган бай Жакып,
Ордосун алган деп уктум.
Семетей сыртта чоңоюп,
Кайтып келген кеп уктум.
Абыке, Көбөш, Жакыптын
Эдебин берди деп уктум.
Жалгыз көзгө кетти — деп,
Үйдө жатып мен уктум.
Сынайынчы аны — деп,
Тим жаталбай оолуктум.
Таш-Кыянын белинде,
Семетейге жолуктум.
Байкап көрсөм аны мен,
Атасынан зал экен.

Баралына келгенде,
Падыша болчу бала экен.
Баалап баксам ырысы,
Ала-Тоочо бар экен.
Арамдык кылса ким ага,
Акыры түбү кар экен.
Кебиме менин кулак сал,
Керээзди угар туяк кал.
Кан Манастын тукумга,
Катышпагын билип ал.
Ар качандан бир качан,
Карып калды дебестен,
Байтекенин тилин ал.
Экинчи айтар бул жайым,
Байтеке кебин бурбагын,
Балалык кылып кокустан,
Калтырып көөнүн курбагын.
Баатырсың, бирок көөдөксүң,
Байкап жүргүн чунагым.
Үчүнчү Кебим чырагым,
Арт жагын өзүң ылгагын.
Көзүм жумуп мен өлсөм,
Аш берем деп атама,
Дарбан-дүрбөн кылбагын.
Качырып келип ар кайдан,
Калбаны таап албагын.
Аңдыган душман көп жүрөт,
Сыр алдырып салбагын.
Айрыкча калмак эң жаман,
Тамырың кармап албасын.
Жедигер элин таптакыр,
Талап кетип калбасын.
Коңурбайдын колу көп,
Айласы көп, зору көп,
Арыбын сага салбасын.
Шылтоо кылып, калба таап,
Мойнуңа салып чалмасын.
Кыргыздан алчу кектерин,
Жедигерден албасын.
Болбой элиң тың турса,
Аш берсек деп бек турса.
Ак калпак кыргыз, алашка,
Ага-ини казакка,
Алдында ага кеңеш сал.
Кошойдун уулу билерман,
Жалгызекти колуңа ал.
Эсиңен теги чыгарбай,
Семетейге кабар сал.
Дагы сөзүм айтарга,
Болуп барам көл, суу, шал...»
Деп ошентип эр Багыш,

Ирмебей көзүн аңтарып,
Кетип калды бир демде,
Сапарына аттанып.
Байтеке, Толтой баш болуп,
Жедигер эли чуулашып,
Көздөрүнө жаш толуп.
Чакырсак киши ыраактан,
Көп күн өтүп кетер — деп.
Жайдын күнү ысыкта,
Сасып кетер бекен — деп,
Кеңешти көпкө бекемдеп,
Качырсак кийин нетер — деп.
Жатчу жайын кең казып,
Ак сарай менен тең казып.
Багышты булар узатып,
Жатып калды жуушашып.

* * *

Багышты өлдү деп угуп,
Баргандардан кеп угуп,
Чынкожо барды аттанып,
Чыңырып атка чапталып.
Аза бата кылам — деп,
Алты тогуз торко алып.
Оозунда көп-көп колко* алып.
Ошондо чындап сүйлөшүп,
Тилдерин сунуп күрмөшүп,
Толтой менен Чынкожо,
Убадасын чыңдашып.
Тузду сууга чылашып,
Ачуурканбай уурташып.
Ак боз бээни мууздашып,
Канга колун чыкташып.
Мылтыктын огун тиштешип,
Өзгөрбөйбүз биз дешип.
Как ошондой болсун — деп,
Кайра тарткан соолсун — деп.
Жаш чырпыкты кыркышып,
Ак бөздү айрып жырттышып.
Күкүктөй болуп сайрашып,
Көкүрөгүн кайрашып.
Жакшылык менен жамандык,
Жан аяшпай турушка,
Бекитип белин байлашып.
Убаданы бек кылды,
Анан Толтой кеп кылды.
«Байтеке аба, Чынкожо*
Ата ордуна карманган,
Агам менин Байтеке,
Табылбас сиздей ар кайдан.
Ок тиштешип антташкан,

Чырпык кыркып шартташкан.
Досум болдуң, Чынкожо,
Убада сөзгө, чың Кожо.
Атам Багыш дүйнөдөн,
Өтүп кетти көрдүңөр.
Ашын кандай кылабыз,
Ылайык кеңеш бериңер.
Өзү кеңеш кеп айтты,
Аш бербе мага деп айтты.
Тукумуна Манастын,
Катылбасты көп айтты.
Айтканын кылып атамдын,
Аш бербесем ал кандай?
Атам даңктуу киши эле,
Аш берсем ага бул кандай?
Аш бербесем атама,
Ага кетчү чыгымдан,
Боломбу коркуп качкандай?
Ай ааламда кишилер,
Бул жөнүндө эмне дээр?
Абам, досум экөөңөр,
Кеңеш кебин бериңер».
Толтой мындай дегенде,
Байтеке анда кеп айтат,
Баарыга теңдик деп айтат:
«Ак калпак кыргыз туугандаш,
Алардан киши чакырсак.
Семетей менен Жалгызек,
Алдына бирөөн чаптырсак.
Карыя, акылмандардан,
Канчасын кеңеш айттырсак.
Кыргыздын билгичтеринен,
Калтырбай нечөөн алдырсак.
Аш берүү иши жөнүндө,
Анан кеңеш биз кылсак.
Беребизби, бербейбиз,
Кеңеш арты не болот?
Шол боюнча иш кылсак»,
Байтеке шунтип токтолду.
Чынкожо туруп октолду,
«Байтеке ага, Толтой дос,
Эки жабдал* тартпайлы.
Семетей, Жалгызектерге,
Кеңеш кепти айтпайлы.
Жедигер эли Жети-Суу,
Толтойдун арбын эл-журту,
Аш бербесек чоң намыс.
Биз эле кеңеш кылабыз,
Келер жылы жайында,
Аш берели баатырга.
Арбагы куруп кетпейби,

Малдан киши тартынса,
Семетей жаман эң шашма,
Мен билем деп бул ашты,
Чогоол, чогоол кеп айтса.
Кептен улам кеп чыгып,
Семетей, Толтой тартышса.
Болбос кептен айтышса,
Элге шылдың болбойлу.
Аш берүүчү чоң ишти,
Арага таштап койбойлу.
Ал көрөкчө менимче,
Семетейге кеп-кеңеш,
Салбаган акыл оңтойлуу.
Жедигердин бар үйүн,
Жергелей тартып тигели.
Ондон конок кийрели,
Ар убакка бир койдон,
Мал киргизип берели.
Чыгымга орток даярбыз,
Миң атка байге саярбыз.
Беш аттын байгесин,
Мен берүүгө жараймын.
Калган аттын байгесин,
Элден-журттан карайбыз.
Ишти ошондой чактайлы,
Кангайга кабар айтпайлы.
Андан калган элдерден,
Чакырбай таштап атпайлы.
Кеңеш бүттү келер жай,
Баатырдын ашын баштайлы.
Теке айында бул жерге,
Мен айлымды кондурсам.
Жети төрдүн башына,
Сен да элиңди кондурсаң.
Баарыбыздын абабыз,
Байтеке кары агабыз.
Чакырчулар ким болот?
Дагы калган иш болсо,
Өзүңүз айта саларсыз».
Чынокжо айтып бүткөндө,
Байтеке кебин күткөндө,
Ал турду кебин айта албай,
Болбойт деп, кепти кайтарбай.
Алыстан келген Чынокжо,
Коноктун шагын майтарбай.
Минтип жатса Чынокжо,
Чыгымдан коркту дейби — деп,
Ойлodu ичте жалтаңдай.
«Аш бербегин мага — деп,
Багыш кан айткан кеп эле,
Силер туура көрсөңөр,

Бергени да эп эле.
Чынкожо Толтой досу экен,
Коноктун айткан сөзү экен.
Берели деп жатсаңар,
Бербеске кимдин күчү экен?!
Берсек ашты берели,
Болсун бирок ченелүү,
Коросон, ооган, ыспанга,
Кат жазалы буларга.
Чайчүй, Букар, Шаңкайга,
Кабар салсак аларга,
Ортодон айта өтөрбүз,
Өзүбек, кыргыз, казакка.
Багыштын сөзүн эске алып,
Биз айтпайлы каңгайга,
Кан Коңурбай калдайга.
Киши барсын кытайга,
Кайнатаң кан Батайга».
Аргасыздан Байтеке,
Ошентип кептен чолутту.
Келер жылы жай менен,
Аш бермекчи болушту.
Чакырчу жердин баарына,
Кабар айтып коюшту.
Кабарчылар тарапка,
Тизгиндерин чоюшту.

БАГЫШКА АШ БЕРҮҮ, БАЙТОРУНУН ӨЛҮМҮ

Элге кабар тараптыр,
Аш берчүлөр камынып,
Күн мезгилин санаптыр.
Кийинки жылы күз убак,
Кыдырып келип калыптыр.
Ашка келчү элдер да,
Алды алдынан чубаптыр.
Кара кытай элинен,
Кан Батай мурун барыптыр.
Семетей менен Жалгызек,
Атайын кеңеш салбайт — деп,
Таарынчыга алыптыр.
Кабарын уккан Коңурбай,
Ичине кекти салыптыр.
Ылгап туруп каңгайдан,
Алты миң кошуун алганы.
Аралаш жөнөп калганы.
Мурадил, Ушаң анда бар,
Атаксыз эчен балбан бар.
«Жедигерлер аш берсе,
Такыр барса калгандар.
Атактуу каңгай, маңгулдар,

Аралаш өскөн манжулар,
Катардан чыгып калдыкпы?
Же катынын талап алдыкпы?
Калк катары саналбай»,
Деп арданып Коңурбай,
Ашка өзүнчө барыптыр.
Келген элди жедигер,
Ызаттап конок алыптыр.
Ар үйгө бөлүп он-ондон,
Он беш күн жакшы багыптыр.
Байкап көрсө Коңурбай,
Жалгызек менен Семетей,
Ашка келбей калыптыр.
Бул ишти Коңур байкаптыр,
Мурадил, Ушаң кеңешип,
Чапкан атка чубатып,
Күлүктөрүн салбаптыр.
Чабуучу аттын баарысын,
Ыраакы жерге айдаптыр.
Аттар узап кеткенде,
Анда Коңур нетти эле.
Толтойго киши жиберип,
Мына мындай айтты эле:
«Багышка Толтой аш берди,
Аш бергенде саз берди.
Ашыма келип берсин — деп,
Көп жерлерге кат берди.
Унутуп калган эмедей,
Мага кабар бербеди.
Чабуучу атың барбы — деп,
Мында да киши келбеди.
Байкап баксам Толтойдун,
Алың канча дегени.
Өзүбүз келип Толтойго,
Он беш күнчө конуппуз.
Катардап калды каңгай — деп,
Калганга жомок болуппуз.
Таарынчым көптүр Толтойго,
Жолукпай койбойм ошого.
Чебердеп ичсе болбойбу,
Мас болгонбу бозого».
Деген сөздү айттырып,
Атайын киши жиберди.
Коңурбайдын каарынан,
Чынкожо жаман ийменди.
Анда Толтой түктөйүп,
Ачуусу келип үксөйүп.
«Чакырбасам ашыма,
Өзү келип кашыма.
Кадырын билбей зыйнатты,
Кыжырымды ыргатты.

Карап көрсөм бул Коңур,
Кадимкидей зордугун,
Мага дагы кылмакпы?
Теңдешчү жерде теңдешсин,
Абийирин сактап жөн кетсин!
Болбосо чыксын майданга,
Көрсөтөм кордук айбанга!»
Деп күжүлдөп турганы,
Чынкожо кудай урганы.
Бөйпөңдөп келип жанына,
Толтойду чаап далыга.
«Ай, ай баатыр, ай баатыр,
Ачууңду басып тура тур,
Берилген аш биздики,
Бул ирет сабыр кыла тур.
Айылды көздөй желгени,
Коңурбай оңой жоо эмес,
Биз кылуучу доо эмес.
Аш үстүндө бекерче,
Чыр чыгарсак эп болбойт.
Коңурдун билдим нээтин,
Алары бизден көп болбойт.
Андан көрө биз анын,
Алдына басып баралы.
Анча-мынча мал берип,
Алдап жолго салалы».
Деп ошентип Чынкожо,
Кылганы элге сын Кожо.
Коңурга жетип барганы,
Кош колдоп колдон алганы:
«Ачууңуздан безиңиз,
Каталык өттү кечиңиз.
Коногум өзүң таарынсаң,
Коркот экен эсибиз.
Бол ишке айып төлөйбүз,
Бир ирет өтсүн сөзүбүз».
Чынкожо туруп бүжүлдөп,
Кошомат кылып күлүндөп.
Кечириң деп, бүгүлүп,
Кол куушуруп жүгүнүп.
Айыбын алып келгени.
Тогуз жамбы, жүз торко
Алты түлүк, миң алтын,
Тартуу кылып бергени.
Муну алып Коңурбай,
Калп эле басып сукулдай
Кайталы деп, биз эми,
Камынды жалган кеткени,
Анда Чыкең неткени.
Далбалаңдап жүгүрүп,
Чылбырына жеткени:

«Тамашага туруңуз,
Болбой калат мунуңуз».
Деп жалына кеткени.
Макул көрүп Коңурбай,
Чындап жатып калганы.
Эр сайышы, жамбы атыш,
Ат байгеден башкасын,
Маңгулдун эли алганы.

* * *

Элдер тарап кетиптир,
Коңурбай эми нетиптир.
Элдин баары кеткенче,
Коңурбай жатып алганы,
Үч күн кийин калганы.
Үч күндөн кийин атты алды,
Айылдан чыгып аттанды.
Айылдан ары беш күндүк,
Жайылган малга барганы.
Жедигердин көп малын,
Түп көтөрө айдады.
Мал баккандын баарысы,
Жашы менен карысы,
Өз журтунда калганы.
Кызыл уук* кылып үй алды,
Калтырбай малды бүт алды.
Баш аягы Коңурбай,
Чоң, кичүү болуп санаты,
Беш жүз кырк миң мал алды.
Алты миң аскер ылганган,
Мылтык атып тарсылдак,
Доолбас уруп карсылдак.
Чакчелекей, будуң-чаң,
Топтотуп малды айдады.
Өрүшүнөн жылдырып,
Өрттөнгүр кетип калганы.
Оорукта жаткан эр Толтой,
Коңурбай малың алды — деп,
Корооңуз куру калды — деп,
Кабарды угуп алганы.
Даяр турган жедигер,
Бирден аты байлалуу.
Аш берүүгө камынган,
Жоо жарагы шайлалуу,
Түп көтөрө аттанды.
Чынокжо кошо басканы,
Жети-Суунун Кара-Кум,
Жолу татаал салаа кум.
Ошол жерге барганда,
Элди эсептеп санады.
Жүз он беш миң киши — деп,

Бүт эсебин алганы.
Түн уйкусун бөлгөнү,
Түн катып Толтой жөнөдү.
Күн тынымын таштады,
Күндөп-түндөп басканы.
Эки күнү, бир түндө,
Таң агарып кетти эми.
Токтолбой баскан эр Толтой,
Коңурбайга жетти эми.
Сабыр кылып туралбай,
Кол салыша кетти эми.
Коңурбай, Толтой сайышты,
Аянбастан алышты.
Мурадил менен Чынкожо,
Салгылашып калышты.
Толтойдун жары Байтору,
Калмактардын Ушаңын,
Аңтара сайып салышты.
Кытмыр туулган Чынкожо,
Кылган иши чыр Кожо.
Аты күлүк болсо да,
Куубай туруп алышы.
Ошону менен Мурадил,
Кутулуп кетип калышы.
Жандан коркуп Чынкожо,
Мал аралап жоголду.
Толтой менен Коңурбай,
Эки баатыр не болду.
Карсылдашып чабышып,
Найзалашып сайышып,
Жан аяшпай салышып,
Байторудан жыгылып,
Ушаңдын кетти намысы.
Тегеректеп калмактар,
Ажыратып алышты.
Баатыр кыз деп атанган,
Мурадилге Байтору,
Салып жетип барышы.
Байторуну көргөндө,
Мурадил коркуп калышы.
Качып кетти токтолбой,
Күлүк экен чалышы.
Байторунун Чумтору,
Чабууда жүрүп арышы.
Баатыр Толтой бир сайып,
Коңурбай коркуп ырсайып.
Жону ылдый шуркурап,
Буурчак-буурчак кан агып.
Алар минтип турганда,
Байтору жетти майданга.
Байторуну көргөндө,

Коңурбай жаман бат шашар
Аламын деп бир жылы,
Сайдырып ийген бир сапар.
Шашып Коңур калганы,
Оюна өлүм алганы.
Балбан эле Байтору,
Баатыр экен бул Толтой,
Тең келбесмин болжолу.
Экөөлөп сайып алабы?
Өзөктөн каным жаябы?
Кантеримди билбеймин,
Кетирип барат айламды.
Качып кетсем канетет,
Кайдан табам жарымды.
Байторунун атына,
Байкап көзүн салыптыр.
Байгеге чапкан Чумтору,
Арыгансып калыптыр.
Удаа минип куугунга,
Чаалыккансып калыптыр.
Толтойдун аты Суркоён,
Чыгып келип байге алып,
Чаалыккансып калыптыр.
Аттардын жайын көргөндө,
Качып жолго салыптыр.
Чаалыгып калган аттарга,
Жеткирбей кетти Алгара.
Байтору кууп көшөрүп,
Артынан кирди карара.
Толтой да келет токтобой,
Камчылап атын жана да.
Кылчактап карап Коңурбай,
Коркуп келет бек өтө.
«Куткарчудай көрүнбөйт,
Жетип калса бул экөө.
Белге чыгып Байтору,
Салкындаса Чумтору.
Ат дем алтып алабы?
Бир балаага салабы?»
Деп ойлонуп Коңурбай.
Айла издеп калкыган,
Кире берип кайкыдан.
Алгарадан түшкөнү,
Аңдып аны күткөнү.
Очогор октоп Коңурбай,
Байторуну тиктеди.
Очогордон ок жетти,
Опсуз сулуу солк этти.
Жакындап келген Байтору,
Ат үстүнөн шалк кетти.
Муну көрүп эр Толтой,

Каарданып алыптыр.
Ач кыйкырык күркүрөп,
Коңурга жакын барыптыр.
Бугуп турган Мурадил,
Коңурбайга жеткирбей,
Алдын тосо калыптыр.
Ачуусу менен эр Толтой,
Ага найза сайыптыр.
Жеткен жерде куткарбай,
Далыга найза малыптыр.
Жарадар болуп Мурадил,
Качып жолго салыптыр.
Алгара жеткен Коңурбай,
Ал дагы кетип калыптыр.
Байторуга каралап,
Кууп Толтой барбады,
Айдаган жоолор калбады.
Ажыратып малды алды,
Артынан Толтой жанганы.
Аш берем деп ушинтип,
Байтору сулуу өлгөнү.
Жедигерге алпарып,
Жерлигине көмгөнү.
Кайран Толтой кайгырды,
Акылынан тайгылды.
Сый зыйнатын* кылганы,
Жаш-кары калбай ыйлады.
Кыргызга өтө батты эми,
Коңурдун кылган чырлары.
Баарсын тапкан бул ишти,
Чынкожо бузук шумдайы.

ЧЫНКОЖОНУН ЭЛГЕ БҮЛҮК САЛЫШЫ, АККОЁНДУ ТОЛТОЙГО БЕРИШИ

Толтой менен коштошуп,
Чынкожо кетип калыптыр,
Таласка жетип барыптыр.
Семетейге жолобой,
Четтебирээк жүрчү экен.
Жаман көрөт мени — деп,
Семетейден көрчү экен.
Өзүнөн-өзү күмөнсүп,
Арамдык кыял сүрчү экен.
Ал анткени Чынкожо,
Жүргөнү дайым чыр Кожо.
Абыке, Көбөш арамга,
Арачы болгон аларга.
Чыйырды менен Каныкей,
Чыңырып ыйлап каларда.
Манаска Жакып жоо чыгып,
Ордосун талап аларда.

Чынкожо кой деп койбогон,
Алардын тоюн тойлогон.
Жарамат кылып жылпыштап,
Жыландан бетер сойлогон.
Эми Семең келгенде,
Өч көрүп мени калды — деп,
Оюнда шундай ойлогон.
Семетей тентип кеткенде,
Сезип кылча күйбөгөн.
Каракандан кайрылып,
Келгенин да сүйбөгөн.
Ал бир иштин үстүнө,
Таарынчы улах
Жигитке-болчу жаран — деп.
Элдерден кантип калам — деп.
Үмөтөйдөн талашып,
Шаатемир кызы Чачыкей,
Жүрүүчү экен алам.
Каракан кызын бербеди.
Мына эми Семетей,
Алганы жүргөн катынын,
Колукту кылып келгени.
Ичи күйүп, кек сактап,
Арманы батпай жүргөндө,
Ал иш туура келбеди,
Семетей дооран сүргөндө.
Көралбаган Чынкожо,
Кызарып көзү күйгөндө.
Аз келгенсип анысы,
Дагы бир иш конуптур.
Чынкожого карындаш,
Аккоён кыз болуптур.
Ага күйүп Күлчоро,
Аламын деп тооруптур.
Күлчорого берсин — деп,
Семетей киши жиберсе,
Чынкожо бербей коюптур.
Күлчоро туруп албады,
Ал кызга өзүн арнады.
Аккоёнду бир күнү,
Ала качып алганы.
Төрүнөн сууруп кыз алып,
Уят кылып салганы.
Баана кылып бул ишти,
Чынкожо чырды табууга,
Эл бүлдүрүп, эбин таап,
Бөлүнүп кетип калууга.
Туугандардан жүз үйрүп,
Жедигерге барууга.
Нээт кылып калганы,
Семетейге барганы.

Кадырлап анан берүүгө,
Карындашын үйүнө,
Алып келип алганы.
Жайлоого көчтүм — деп көчүп,
Элинен безип тениптир.
Көчкөн бойдон Чыңкожо,
Эр Толтойго келиптир.
Катыны жок Толтойдун,
Колтугуна кириптир.
Атайын сага берем — деп,
Алыстан көчүп келем — деп,
Аккоёнду бериптир.
Ошондон баштап Чыңкожо,
Жедигерде жүрүптүр.
Өтүптүр жылдар арадан,
Ойноптур, дооран сүрүптүр.

* * *

Эки-үч жыл өтүп кетсе да,
Чыңкожо минтип безсе да,
Семетей жооп бербептир.
Күлчоро кууп келбептир,
Семетей менен Толтойду,
Жоо кылам деп ойлогон,
Чыңкожо катаа чендептир.
Максатына жеталбай,
Маң болуп башы тердептир.
Ойлонуп жатып бир күнү,
Өзүнчө эле жиндептир.
Тийишип калбаа табууга
Тынч жатпастан дүрбөптүр.
Акылдашып Толтойго,
Досуна келди жол сурап.
Кармашам, жоом чыкты — деп,
Он эки түмөн кол сурап.
«Акундун кызы Айчүрөк,
Арыстан Манас барында,
Бел куда болгон башында,
Биз Үргөнчкө баралы.
Семетейдин катыны,
Чүрөктү тартып алалы.
Семетейдин дарты өттү,
Сен алгының Чүрөктү.
Алган намыс меники,
Баатырдык наам сеники».
Деп бапылдап Чыңкожо,
Толтойго кебин салыптыр.
Чыңкожонун бул кебин,
Толтой угуп алыптыр,
Токтолуп көпкө калыптыр.
Чыңкожо, досум деп, айтат,

Мына мындай кеп айтат:
«Атам Багыш өлөрдө,
Айткан сөзүн укпадым,
Эл чакырып аш берип,
Ааламдын баарын чуктадым.
Талатып ийип элимди,
Таз калды кан кусмагым.
Байторудан айрылып,
Башымды канча муштадым.
Эми, атамдын жолун тандаймын,
Айткан сөзүн аңдаймын.
Арстандын уулу Семендин,
Ала турган катынын,
Мен алам — деп барбаймын.
Тийишсем шердин уулуна,
Түбүндө тирүү калбаймын.
Тилимди алгын Чынкожо,
Акун канга барбайлы,
Аларга калбаа салбайлы,
Семетейге тийишип,
Душман кылып албайлы»,
Толтой айтып токтолду.
Чынкожо анда октолду:
«Барбайлы — деп, жан досум,
Бул айтканың кандай кеп?!
Коркоктукка алмай кеп!
Өлүп калган Манастын,
Арбагынан коркосуң.
Ок тиштешип антташкан,
Менин, антымдан кандай коркпойсуң?
Барбайлы — деп, Үргөнчкө,
Семетейден коркосуң.
Карыдан канга малышкан,
Менин, шертимден кандай коркпойсуң?
Семетей жайын менден ук,
Зээниңди салып пейлеп ук.
Жетим өсүп Семетей,
Кирпил бала болуптур.
Семетейди жүгөндөп,
Шаатемир кызы Чачыкей,
Эрке атка конуптур.
Жадаса сыртка чыгарбай,
Кайтарып катуу коруптур.
Күнү катын алууну,
Үйдөгү катын каалайбы?
Келем десе Семетей,
Чачыкей эрке сабайбы?
Бакай менен Каныкей,
Медер кылган жалгыздын,
Ушундай уксаң кабарды,
Өлүк жакка баалайбы?»

Манастан калган жаманы,
Атасынын бир көрү,
Айчүрөк тартып алалы.
Айчүрөк дайнын көп угам,
Адам эмес ар теги,
Перизаттан деп угам.
Андай катын турганда,
Албаймын деп шылкыйсаң.
Ар кандайга мен бармын,
Белиме таңуу сен турсаң.
Тилимди алгын эр Толтой,
Билеги жоон эр жыйсаң.
Аз жыйбасаң, мол жыйсаң,
Он түмөн* кол жыйсаң.
Чоюшуп жака тартуучу,
Чокуга балта чабуучу,
Белсенип найза саюучу,
Беттешкенин алуучу,
Бетке мылтык атуучу,
Атканын кайсай жатуучу,
Кетелек темир чабуучу,
Кетирбей жоону алуучу,
Эр жигиттен жыйнасаң.
Эркечтей Сурду ойнотуп,
Элди баштап сен барсад*.
Асманда учуп калкылдап,
Кырк канаттуу Карала ат,
Аны минип мен барсам.
Менде бар кыйла өнөрүм,
Эп келди эми көрөрүң.
Алты атарды алты атам,
Жети атарды жалпы атам.
Дүңгүрөтүп топ атам,
Мөндүрдөй кылып ок атам.
Жамгырдай кылып, жаа тартам,
Жазайыл мылтык дагы атам.
Көрүнбөймүн көктөн да,
Булуттун жүрөм үстүндө.
Туруп эле бер жанымда,
Урушам деп жүткүнбө.
Жалгыз эле татыймын,
Ар кандай жоого күч менде.
Жети-Суу толгон жедигер,
Элиңдин баарын жыя сал.
Керге келчү адамды,
Көрүп туруп жаратам.
Сынчылык сырым жана бар,
Азыр сага баалатам.
Жалганда далай эр көрдүм,,
Толтой сени жараттым,
Жан досум деп, санаттым.

Жаратпасам сени мен,
Карындашым Аккоён,
Алып келип не тарттым».
Деп токтоду Чынкожо,
Кылыгы элге сын Кожо.
Анда Толтой муну айтат,
Оюна келген муңду айтат:
«Айтпасам кепти козгойсуң,
Абалтан бери, сен досум.
Айчүрөктү алсам — деп,
Семетейге Толтойду,
Алып барып салсам — деп,
Жаалдап жүргөн окшойсуң.
Бир керекке жарайт — деп,
Алдап жүргөн окшойсуң.
Кармаша турган жериңди,
Камдап жүргөн окшойсуң.
Досум, Толтой деп, коюп,
Өлө турган жеримди,
Жайлап жүргөн окшойсуң.
Чыгарбай мени тузактан,
Кармап жүргөн окшойсуң.
Жакындатып өзүңө,
Арбап жүргөн окшойсуң.
Кой, Чынкожо, кебиңди,
Эми теги укпаймын,
Үргөнчүңө чыкпаймын.
Кебиңди угуп жин болдум,
Тытылып ичим жүн болдум.
Жакпайт мындай кылыгың,
Жаагыңды басып тим болгун».
Деп ошентип эр Толтой,
Актык ишке тең Толтой,
Чынкожо кебин каалабай,
Басып кетти карабай.

* * *

Чынкожо калды кулжуңдап,
Кобурап ичтен мулжуңдап.
Сакалы жок көсөө эле,
Алдыңкы ээги мулжуңдап.
Көмөчү күйгөн катындай,
Оң карабай тултуңдап.
Кыртышы сүйбөй Толтойду,
Үйүнө кетти култуңдап.
Кап, сени деп, кекенип,
Артынан сөгүп шуңшуңдап.
Кызыталак Чынкожо,
Кыйлага жүрдү мултуңдап.

ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮК

ТОЛТОЙДУН АДАШУУСУ АКУН КАНГА ЧАБУУЛ ЖАСОО

Көп күндөр өттү арадан,
Чынкожо тетир караган.
Ак көңүл Толтой бул ишке,
Чыдай албай жадаган.
Акыры бир күп эр Толтой,
Чынкожону чакыртты.
Үйүмө келип кетсин — деп,
Чабарманын жапыртты.
Чакыруунун себеби,
Ойлodu чуңкур берени:
«Мурун келип көрүшүп,
Достошуп алып бир кетти.
Экинчи келип бата окуп,
Коштошуп алып бир кетти.
Атамдын келип ашына,
Арбындап тартты мээнетти.
Конок алып туугандай,
Чын достугун билдирди.
Чыгымдан коркпой тил билди,
Семетейден таарынып,
Айлы менен да келди.
Алманбеттин Күлчоро,
Ала турган катынын,
Алып келип маа берди.
Келген экен пааналап,
Досум деп, мени каралап.
Семетейден оорунчун,
Айтты мага далайлап.
Кагып койсом мен аны,
Таарынып жүрөт табалап.
Чакыртып аны алайын,
Чоң кеңешти салайын.
Түбү тууган эмеспи,
Семетей менен ал экөөн,
Эпке тартып багайын».
Дегенди ойго алыптыр,
Жиберген киши Толтойдон,
Чынкожого барыптыр.
Келип кетсин деди — деп,
Айтып кабар салыптыр.
Аны угуп Чынкожо,
Барсамбы деп бир ойлоп,
Барбасамбы деп жойлоп.
Баспай туруп манчыркап,

Бармак болду акыры.
Түр салсам деп чыңыраак,
Достук антын чатыды.
Бир томолок ок алды,
Бир атымча дары алды,
Жаш чырпыкты дагы алды.
Ошондой кылып Чынкожо,
Толтойдун барды айлына.
Толтой басып чыгыптыр,
Чынкожонун алдына.
Толтой ылдам басты эле,
Тосуп салам айтты эле.
Алик албай Чынкожо,
Атын бура тартты эле.
«Чакырыпсың мен келдим,
Антыңдан коркуп келгенмин.
Ойлодум эле мен бая,
Барбай койсом белем — деп.
Ала келдим баарысын,
Анты-шертиң белеңдеп,
Койнунан алды бир окту,
Карма Толтой бул окту.
Дарысы менен алып кал,
Жаш чырпыкты кырка сал,
Антыңдын баарын өзүң ал.
Аксак сары антыңды,
Тапшырып болуп өзүңө,
Айта турган сөзүм бар.
Сени менен бирдикте,
Жыртышып койгон бөзүм бар.
Айтышкан сенде антым бар,
Семетейде дартым бар.
Антташкан досум эле — деп,
Айтып келдим тартынбай.
Капа болгон көөнүм бар,
Кылышкан сенде өөнүм бар.
Алып келип саа бердим,
Аккоёндой сөөгүм бар.
Эми, менин бара турган жерим бар,
Жедигерде өзүң кал.
Түшпөймүн да, кирбеймин,
Үйүң менен куруп кал»,
Деп Чынкожо кайнады.
Атайын барып эр Толтой,
Чылбырынан кармады:
«Болду, баатыр, кайнага,
Бекерче өзүң кыйнаба.
Мен милдеткер болоюн,
Таарынчыңа, аргаңа.
Үйгө түшчү кирели,
Бир сүйлөшүп иели.

Сизден кепти угалы,
Биз да кептен салалы.
Анан кандай кылууну,
Акылдаша калалы»,
Деп жалооруп турганы.
Түшө калып атынан,
Баса түшүп токтолуп,
Чыкеңди кудай урганы:
«Койгун, Толтой, кетейин,
Тузуңду ичип нетейин.
Сен, кечкен соң досуңдан,
Мен, не мураска жетейин.
Ак көңүл киши курусун,
Акылым качып арыпмын,
Түш десең түшө калыпмын».
Деп кайышты Чынкожо,
Жуукуру көп чыр Кожо.
«Жүргүн үйгө жүрүгүн,
Таарынчыңды көтөрчү,
Досуң Толтой тирүүмүн.
Сөз байлашкан тээгимсиң,
Баш алышкан сөөгүмсүң.
Жаш баладай тирешпей,
Үйгө кирип алалы.
Оорунчуң болсо канчалык,
Олтуруп кептен салалы.
Кул качат деп, укчумун,
Кул беле сенин түпкүрүң.
Жаман катын ар убак,
Эри менен урушат.
Кичине ишке таарынып,
Ээрди-мурду бырышат.
Экинчи келбейм сага — деп,
Эшикти көздөй тырышат.
Ошол өңдүү, Чынкожо,
Эшикте туруп урушпай,
Үйгө киргин тырмышпай».
Деп Толтой катуу айтты эле,
Жигиттер эшик ачты эле:
«Болбостур, достум, болбостур»,—
Деген болуп Чынкожо,
Үйдү карай басты эле.
Баяндостун үстүнө,
Балпайып барып жатты эле.
Төргө чыгың деп жатып,
Төргө Чикең олтурду.
Ашпоздору аңгыча,
Дасторконду толтурду.
Нанга кошуп, бал ичип,
Кантка кошуп, чай ичип.
Саптуу аякка куюшуп,

Кымыздан баса дагы ичип,
Куурдак менен май жешип,
Жаяга кошуп, жал жешип,
Болгула бачым, тур — дешип,
Келе арактан куй — дешип,
Арактан ичип алышты,
Алагүү болуп калышты.
Оюр-дүйүр сүйлөшүп,
Акмактык кептен салышты.
Чынокжо турду сөз баштап,
Сөз аягын бек таштап:
«Дасторконду жыйгыла,
Баарың тыңшап тургула.
Үйдө олтурган бий, бектер,
Кебиме көңүл бургула.
Толтой күйөөм жакын кел,
Толтойду билген такыр кел!
Тиштешкен огуң мынакей,
Кыркышкан чырпык анакей.
Антыңды өзүң алып кал,
Убада кептен танып кал!
Айтышкан кепке чыдадым,
Көөнүмдү сенден бурбадым.
Антташып коюп башында,
Айтканыңа турбадың.
Эми мен үйгө жанайын,
Үйдө турбай калайын.
Калмактардын кан Коңур,
Кайраты толук оңбогур,
Как ошого барайын.
Тартуу кылып башымды,
Жүз миң аскер сурайын.
Антыңдан Толтой кутулуп,
Ташыңды талкан кылайын.
Эрдемсип Толтой кетти — деп,
Арзымды айтып турайын.
Келбесе Коңур бул жерге,
Семетейге барайын.
Ага сени жамандап,
Айтып кебим салайын.
Бүттү деймин таарынчым,
Тууган деген эменин,
Тумшук учу таарынат,
Боору кайдан таарынсын.
Мени бузуп эр Толтой.
Көчүрүп кетип калды — деп,
Күлчоро алчу Аккоён,
Алдап жүрүп алды — деп.
Аз келгенсип анысы,
Айчүрөктү алам — деп,
Камынып Толтой калды — деп.

Атаңдын сыйлап арбагын,
Качып келдим кайгы жеп.
Ошондой айтып барайын,
Семетейди табайын.
Кытай менен кыргызды,
Баштап келип үстүңө,
Кумурскадай жабайын.
Ким экеним билдирип,
Бир таанылып калайын.
Аны дагы аз көрсөм,
Андан ары чабайын.
Жедигер душман чыкты — деп,
Жалгызек менен казактын,
Калың колун алайын.
Байлана келсин азыгын.
Бөктөрө келсин тондорун,
Көтөрө келсин чокморун.
Ала келсин найзасын,
Кармай келсин балтасын.
Туулгасы кийилсин,
Тулпар аты минилсин.
Зооту менен калканын,
Камдай келсин калганын.
Үч күндөн калбай келишсин,
Алдымда салам беришсин».
Толтойдон өкүм угушту,
Чабармандар жөнөштү.
Аттарга камчы салыптыр,
Айтып элге барыптыр.
Элдин баары дүбүрөп,
Ордого келип калыптыр.
Эл жыйылып болду — деп,
Толтойго кабар бергенде,
Чынокжону чакыртты,
Баары ордого келгенде:
«Айтамын сага мен — деди,
Ордого баргын сен — деди.
Үргөнчкө барчу тың уулду,
Өзүң ылга, бөл — деди.
Бийлик-билги баарыны,
Бердим сага бил» — деди.
Арамзада Чынокжо,
Араң жүргөн олжого.
Өтө кыйын сүйүнүп,
Арыштап басып жүгүрүп.
Коргонго элди каматып,
Койдой бирден чубатып.
Сен жарайсың баргын — деп,
Кээ бирлерин тезирээк,
Үйүңө кетип калгын — деп.
Ошондой кылып оюлгур,

Арам өлгөн союлгур,
Он эки түмөн кол алды,
Тандап такыр мол алды.
Жедигердин элинде,
Эркек киши аз калды.
Аялдарды алууга,
Ал Чынкожо тас калды.
Эки ай уруш үйрөттү,
Аскердин баарын күйрөттү.
Качырып пайза сайышты,
Качпай балта чабышты.
Чокуга чокмор салышты,
Чоюшуп жака тартышты.
Доолбасты кагышты,
Дүрмөттөп мылтык атышты.
Кеч жатып, эрте турушту.
Кылды эчен жумушту.
Жигиттен жигит ылгашып,
Аттардын баарын тыңдашып.
Азаматтын далайы,
Алда кандай заман — деп,
Кейиште өңүн муң басып.
Бештин айы дегенде,
Үргөнчтү көздөй жол басып.
Аскерди айдап чубатып,
Адамдын баарын жубатып.
Он эки түмөн калың кол,
Жүргөн жери ыраак жол.
Үргөнчкө жетип барышты,
Ылайыктуу бир жерде,
Жатып орун алышты.
Акун канга айтууга,
Арага киши салышты.
Калыбек деген кишини,
Элчи* болуп кел — деди.
Калыбекке Чынкожо,
Атайын айткан бул кеби:
«Калыбек сага мен айттым,
Калтырбай баарын сен айткын
Үргөнчкө барып Акунга,
Аттуу кирип жакында.
Өкүм-өкүм кеп кылгын,
Элчиге келдим деп тургун.
Жедигерден келдим де,
Жергелүү Толтой эрим де,
Чымырканган Чынкожо,
Чыныгы баатыр бегим де.
Чынкожо, Толтой жиберди,
Ошол үчүн келдим де.
Айдай кызың Чүрөктү,
Чынкожого бергин де.

Баатырлары белдүү де,
Чыкпас ага теңдүү де.
Кудалашсаң сыйлашып,
Коёбуз дегин жыргатып.
Бербес болсоң Чүрөктү,
Эли, журтуң чуулатып,
Түшүрөт де тагыңдан,
Тирүүлөй сени кууратып.
Он эки түмөн колу де,
Ойротту бузар тобу де.
Албай кетпейт Чүрөктү,
Ушул келген жолу де.
Жакшылашсаң сыйлашып,
Жаркылдап күнүң толот де.
Жамандашсаң ынабай,
Таш талкан кылып коёт де.
Сайышка чыксаң эрдемсип,
Эр Толтой койбой соёт де.
Качсаң чубап бир жакка,
Кырк канаттуу Карала ат,
Чынкожо оозун чоёт де.
Кыдырып учуп асманда,
Кырып түгөл болот де.
Берер болсоң кызыңды,
Так жообуңду бергин де.
Бербес болсоң эгерде,
Урушар жерге келгин де.
Чогоол, чогоол кепти сал,
Чокчоңдосо Акун кан,
Чокулата бирди сал.
Өлтүрсө сени Калыбек,
Өч алуучу өзүм бар».
Күүлөнүп сүйлөп Чынкожо,
Үкүстөн айтып дагы да.
Калыбекти узатты,
Акун кандын шаарына.
Калыбек жетип барыптыр,
Дарбазанын алдына.
Элчиге барган Калыбек,
Сакчылардан алы көп.
Өкүмсүп андан кеп сурайт;
«Акун каның кайда — деп,
Эшикти ачкын кирем дейт,
Калганын өзүм билем дейт».
Сакчылар ага болбоду,
Киргизбей тосуп койгону.
Тизгинден алып сакчылар;
«Кайдан келген дайның дейт».
Калыбек анда найның дейт:
«Менин атым Калыбек,
Түк айтпаймын жалган кеп.

Акун канга айтууга,
Толуп жатат сандан көп.
Чынкожо, Толтой жиберди,
Элчиликке келгеним.
Каныңарга бирөөңөр,
Барып кабар бергиниң».
Калыбек кебин угушуп,
Сакчыдан бирөөн буйрушуп.
Жиберген сакчы келатат,
Этек, жеңди жел чайпап.
Акун кандын алдына,
Алдырап кирип кеп айтат:
«Касиеттүү, каныбыз,
Калк башкарган залыбыз.
Эшигиңди кайтарган,
Биз өмүрлүк жаныңыз.
Эшикке келди бир киши,
Өкүмсүп бизге тийишти.
Сакчыларды көзгө илбей,
Ойлodu ичке киришти.
Киргизбедик калаага,
Тургузуп койдук талаага.
Келген киши кеп айтат.
Калыбек атым деп айтат.
Чынкожо, Толтой жиберди,
Элчиликке келдим дейт.
Акун кандан бирөөңөр,
Жообун алып бергин дейт.
Киргин десе кирем дейт,
Кирбе десе кетем дейт».
Сакчынын кебин угуптур,
Акун кан ойлоп туруптур:
«Атайын келсе элчиге,
Алдыма алып келгиле.
Ажыбай менен Түмөнбай,
Аларга кабар бергиле».
Деген кепти айтты эле,
Сакчы артына кайтты эле.
Ажыбай менен Түмөнбай,
Аларга салам берди эле.
«Кан чакырат деп коюп,
Дарбазага келди эле.
Киргиз деди биздерди,
Кирсин деди сизди эми».
Деп киргизип ийди эле,
Аты менен Калыбек,
Калаа ичине кирди эле.
Түшө калып атынан,
Чуркап кирип кеткени.
Салам айтып тизелеп,
Акун канга жеткени.

Айтып кирди бир баштан,
Чынкожо айткан кептерди.
Калтырбай айтты баарысын,
Берсе кантип калышын,
Бербей койсо чабышып.
Даярдыгын... анысын,
Он эки түмөн кол менен,
Опсуз жаңжал салышын.
Акун кан такыр укту эми,
Нээттерин билди эми.
Ажыбай менен Түмөнбай,
Унчукпай тиктеп турду эми.
Ачуусу менен Акун кан,
Алдыга колун сунду эми.
Карып калган Акун кан,
Карс дегиче жөтөлүп,
Кара ичигин көтөрүп:
«Айдай болгон баламды,
Аларга кармап бергендей,
Акундун кызын алам — деп,
Шаарымды камап келгендей,
Жедигердин элинен,
Эр өлтүрүп салбасам.
Катылышып аларга,
Кункор болуп калбасам.
Нар өлтүрүп, же бир мен,
Пулкор болуп калбасам.
Аласын ала качпасам,
Абийирин теги ачпасам.
Буудайын чийге орбосом,
Бузуп ишин койбосом.
Эгинин уйга жедирип,
Эси жоктук кылбасам.
Же арыгын тетир бурбасам,
Айгырын кармап минбесем.
Айлына барып тийбесем,
Айдай Чүрөк кызымды,
Аларга неге мен берем?!
Өлбөгөндө калбасам,
Өрдөктөй кардын жарбасам.
Бирим калбай кырылып,
Тукум курут болгуча,
Түгөнгөнчө кармашам.
Ак теңге пулун албасам,
Ак куржунун жарбасам.
Чынкожо менен Толтойго,
Ат бастырып барбасам.
Айдай болгон баламды,
Аларга кантип карматам.
Шыгайдын уулу Чынкожо,
Илгертен бери чыр Кожо.

Кылган иши шумдуктуу,
Кылымда наамы сын Кожо.
Теңелбесин, аа, Толтой,
Көтүн кысып, Чынкожо.
Менин кызым Чүрөктүн,
Жаргак кайыш боосу бар,
Артынан келчү доосу бар.
Кудам бар эбек кармаган,
Кудайым кошо жалгаган.
Шаарыма келип шер Манас,
Кудага мени тандаган.
Азизкандын Алмамбет,
Сарала аттын башына,
Аяктай кебез байлаган*.
Баласы жокто шер Манас,
Бел куда* болуп жандаган.
Жетим калган Семетей,
Темиркандын шаарынан,
Келди деп уктум кайрадан.
Аялым кана деп келсе,
Кандай жооп мен кылам.
Арыстан Бакай кемеңгер,
Мени менен бир жүргөн.
Кичинекей чагында,
Көкүл чачын имерген.
Жүгү менен бир төөнү,
Иймеги деп бир берген.
Жүктөп кара чай берген,
Дүйнөдө жокту маа берген.
Сыргак, Чубак эр келген,
Ажыбай, Кыргыз баштаган,
Кырк чоросу тең келген.
Кырк куржунга толтуруп,
Торко берген, тон берген,
Чепкен берген, бөз берген.
Адам уулу тапкысыз,
Ченемсиз дүйнө көп берген.
Сөйкө эле салдым* дебестен,
Калтырбай ырым-жырымын,
Калыңдын баарын бүт берген.
Арстандын турса арбагы,
Бузулбаса чарбагы,
Аман турса баласы,
Чынкожо кулга не берем,
Ошого кантип теңелем!
Кандын кызы Каныкей,
Кудагыйым ал турса,
Чоң кудагый Чыйырды,
Салт-санаа билген жан турса.
Өз колу менен иш кылган,
Олуя заада эр Бакай,

Өлбөй аман бар турса,
Чынкожо чырга не берем?!
Бералбаймын Чүрөктү,
Көзүм ачык турганда.
Тийип кетсе Айчүрөк,
Амалым жок мен анда».
Деп Акун кан баркылдап,
Башын силкип каркылдап.
Тыңшап турган Айчүрөк,
Туурдук түрүп шыкаалап.
Андан мурун Айчүрөк,
Кайын журтун укпаган.
Кабары жок нускадан,
Кайның бар деп коюучу,
Ким экенин билбеген.
Манастын атын укканда,
Көп ойду санап иргеген:
«Башынан эле, атакем,
Жакшы жерге дайындап,
Койгон экен кайындап.
Кайнатам Манас шер турса,
Арбагы бизге бел турса.
Кайненем турса Каныкей,
Күйөөм болсо Семетей.
Акырет кеткен арстан шер,
Берген тура атама,
Калың малды ченебей.
Жооптошпой аларга,
Мен кылбаймын мындайды.
Тийип кетсем башкага,
Арбактар мени урбайбы!
Өзү сүйүп жараткан,
Кудайым карап турбайбы!
Олуя заада Бакайдын,
Батасы урса турамбы?
Айкөлдүн угуп кабарын,
Башкага көңүл бурамбы?
Кыя карап кеткенде,
Кырчын тал бүрдөп өнөмбү?
Кырк шердин урса арбагы,
Жарык күндү көрөмбү?
Бербеймин деди атакем,
Бегирээк тыңшап турайын.
Чынкожо, Толтой тим болсо,
Унчукпай жатып калайын.
Акыбетин карайын,
Ал жетпесе аларга,
Анан айла кылайын.
Тиemin деп жалгандан,
Уруксат сурап алайын.
Намысты коюп мен өзүм,

Семетейге барайын.
Көөнүмө толгон эр болсо,
Таласы мыктуу жер болсо,
Баштап келип баатырды,
Булардан кегим алайын.
Ата даңкы бар болуп,
Өзү начар жан болуп,
Андай болсо жанайын.
Каныкей менен Бакайдан,
Талак кат талап кылайын.
Айкөлдүн уулу болгон соң,
Жаман болбос ылайым.
Жаркыратып багымды,
Жасагандыр кудайым».
Келечегин көп ойлоп,
Чынкожо менен Толтойго,
Ичинде Чүрөк кек ойлоп.
Тыңшап турду эрикпей,
Кылышкан кептен зерикпей.
Келберсип Чүрөк турганда,
Каркылдаган Акун кан,
Кеп түйүнүн кылганда.
«Калыбегим кайтып бар,
Менден уккан кебиңди,
Төкпөй-чачпай айтып бар.
Чынкожо кетсин бок жебей,
Эр Толтой кетсин ок жебей.
Бералбаймын, Чүрөктү,
Үмүтүн үзсүн, дегдебей!»
Аттанып кетти Калыбек,
Акун кандан запкы жеп.

* * *

Минген атын жүгүртүп,
Камчыга бөлөп түйүлтүп.
Энтеңдеген Калыбек,
Элине жетип барды эми.
Чынкожо, Толтой бегине,
Уккан кебин салды эми.
Кээ бир жерин көптүрүп,
Көктүгүнө чалды эми.
Толтой угуп томсоруп,
Кебин айтты болкоюп:
«Ой, Чынкожо, жан досум,
Келечекти ойлойлу.
Арты кандай иш болот,
Түпкүлүгүн болжойлу.
Салгылашып эр өлүп,
Сарсанаа кылып элдерди,
Залымдык кылып койбойлу.
Сайдырып ийип Акунга,

Укканга шылдың болбойлу?
Чың окшойт бели Акундун,
Кеп кылбаптыр айтпастан.
Кармашат окшойт жан үрөп,
Коркуп артка тартпастан».
Чынкожо анда мултуюп,
Чапанын ондоп кумтунуп,
Кыйгач кармап балтасын,
Кынынан сууруп найзасын.
«Кыйыктанса Акун кан,
Карап тур менин кайсашым.
Келип алып сен Толтой,
Болбос кепти айтасың!
Ээрчип келип мени сен,
Эми кайда кайтасың!
Өпкөгө найза малайын,
Урушту чындап салайын.
Акун кандын бар жинин,
Чай кайнамда кагайын,
Сураса бербес Чүрөгүн,
Сууруп тартып алайын.
Тизе бүгүп жалынтып,
Бир демде эбин табайын.
Ал максатка жетпесем,
Чынкожо болбой калайын!»
Деп күүлөнүп алганы,
Айкырыгын салганы.
Барабанын урдуруп,
Аскердин баарын жыйдырып,
Айдап жөнөп калганы.
Үргөнчтү көздөй чубуртуп,
Үйүлгөн кардай куюлтуп.
Карала ат минип Чынкожо,
Караанын эчен кубултуп,
Жер жайнаган жедигер,
Түрүлгөн кара топ болуп,
Эми эле барып Үргөнчтү,
Сапырчудай окшонуп,
Келе жатты кыймылдап,
Керней, сурнай чыйылдап.
Келе берсин жедигер,
Акун канга келиңер.
Ажыбай менен Түмөнбай,
Кеңеш кылып алышты.
Аскерин жыйнай салышты,
Боз талаа деген жерине,
Байрагын сайып алышты.
Эки аскер келди ал жайга,
Өйүз-бүйүз маңдайга.
Акун кандын элинен,
Термечик чыкты майданга.

Жедигердин элинен,
Элчиге келген баягы,
Калыбек чыгып алыптыр.
Термечик менен Калыбек,
Карсылдашып калыптыр.
Топуракты сапырып,
Бирин бири качырып.
Аңтара сайды Термечик,
Калыбек шорун катырып.
Жедигердин элинде,
Эр Толтойго бел эле.
Жез кемпирдин жети уулу,
Жетөө тең бирдей эр эле.
Аксакалы жети уулдун,
Атырылып келди эле.
Акун кандын Термечик,
Андан коркчу эр беле.
Сан миңдеген кол болсо,
Шашылбаган эме эле.
Сайыша кетти ал экөө,
Зыркырашып бел, төбө.
Жез кемпирдин чоң уулун,
Аңтара сайды Термечик.
Аттан кулап, бел көчүк,
Башын кесип алгыча,
Жана бирөө барыптыр.
Акы дагы Термечик,
Аңтара сайып салыптыр.
Антип-минтип Термечик,
Жедигерден ал күнү,
Жетини сайып алыптыр,
Арданып Чыкең калыптыр.
Кыбыладан* күн батып,
Эл аркага жаныптыр.
Эртең менен майданга,
Эл чогулуп барыптыр.
Жез кемпирдин кичи уулу,
Жетип келип калыптыр.
Термечик менен сайышып,
Алы келбей наалыптыр.
Жедигердин бул иши,
Барыдан өткөн айыптыр.
Бир киши үчүн сайышка,
Жети киши жумшады.
Термечикти курчады,
Аны көрүп Акун кан,
Алты киши жиберди.
Аралашып топ киши,
Кан майданды имерди.
Акун кан жак зор чыгып,
Алдыратты тигилерди.

Муну көргөн Чынкожо,
Чыдабады жекеге,
Жедигерге буйрукту,
Кылды каптап кетүүгө.
Жедигер эли жабылып,
Ат оозун чоюп чурады.
Акундун эли турабы,
Алар да калбай чубады.
Асман жарган чуу толду,
Кулак тунган дуу болду.
Аралашып эки кол,
Кара жер канга боёлду.
Көптүк кылып жедигер,
Койбой турган окшоду.
Байкап турган Айчүрөк,
Эми кайдан токтолду.
Алты миң нар, миң тайга,
Ага кошуп миң зарга,
Атакеси Акун кан,
Алып берген атайлап,
Ак тинтени колго алды,
Аккуу кебин жонго алды.
Жалгыз жанга билинбей,
Аралап кирип барганы,
Аябай кыргын салганы.
Ошол күнү Айчүрөк,
Беш жүз киши жалмады.
Акун кандын аз эли,
Жедигердин көп эли,
Айбалта колго алышып,
Аябай катуу салышып.
Союлдары сынышып,
Турбай уруш кылышып.
Челектей башты жарышып,
Кечке чейин чабышып.
Мылтык алып, жаа тартып,
Милтенин учун кызартып.
Салмоорго ташты салышып,
Жакындап жакын барышып.
Зыркыратып урушуп,
Мурундарын жулушуп.
Ач билектен алышып,
Ээрге орой басышып.
Камчылашып коюшуп,
Кармап жака чоюшуп.
Кызыл чеке болушуп,
Аа-алашып солушуп.
Жаагын жара чабышып,
Куйкаларын жарышып.
Жалгыз-жарым эмесин,
Тегеректей калышып.

Жалгыз калдым мен дешип,
Мага жардам бер дешип.
Кайда кеттиң темтеңдеп,
Ажырабай жүр дешип.
Аркандан боолук сал дешип,
Аңтара тартып ал дешип.
Кол-бутун байлай кал дешип,
Чаң аралаш тердешип.
Чулуңдаган мына бу,
Эң эле жаман неме экен,
Калганды коюп, кел дешип.
Чабышып жатып чарчашып,
Сакадан бетер карчашып.
Багалчегин үзүшүп,
Букадай болуп сүзүшүп.
Бул уруш болгон кезинде,
Кээлери билбей кээсин же.
Даңкы кетип далайга,
Сакталды көптүн эсинде.
Жедигер менен үргөнчтүк,
Ажырашты кечинде.

* * *

Жомокчу айткан кеп экен,
Толтойдун эли көп экен.
Алакандай Үргөнчтү,
Кемсинтери эп экен.
Ошондон кийин аралаш,
Кандуу уруш болбоду.
Үргөнчтүктөр сепилди,
Темир тор менен тордоду.
Жедигер курчап калааны,
Кызды бер деп зордоду.
Каршылык кылып, бек туруп,
Акун кан жолун ондоду.
Сепилдин бүтөп кетикти,
Дарбазасын бекитти.
Калктын баарын тургузуп,
Доолбасын ургузуп.
Чыгарып кээде аскерин,
Чынкожо менен урушуп.
Бекем коргоп калааны,
Бир карыш жерин бербеди.
Жапырт туруп коргошту,
Мекенин сүйгөн элдери.
Сабыры кетип Чынкожо,
Сайгактай ыйлап желдеди.
Кантсе дагы Үргөнчтү,
Алууга алы келбеди.
Кетти анын амалы,
Же кетип кала албады.

Бекемдеп курчап Үргөнчтү,
Коркутам деп самады.
Үргөнчтүктөр, жедигер,
Бул уруштан жадады.
Көп убакка созулду,
Чынкожонун камалы.
Жедигер курчап жатканы,
Үргөнчкө басым батканы.
Жазында урук салдырбай,
Күздөгү эгин алдырбай.
Мөөрөтүп торпок эмизбей,
Же куйруктуу козу жегизбей.
Жайылтып коюн айдатпай.
Желеге кулун байлатпай,
Так үч жылы камады.
Арыкчылык, жокчулук,
Каптап кетти араны.
Азаптуу кыйын күн болду,
Арганы кандай табалы.
Чынкожо, Толтой кеңешип,
Айласыз башын иет — деп.
Кааласа бербес Чүрөгүн,
Тартууга алып келет — деп.
Кекээрге толуп курсагы,
Дагы элчи жумшады:
«Алыбек кана сен — деди,
Акун кандын алдына,
Элчи болуп кел деди.
Берсе кызын Акун кан,
Болду деп кетип каламын.
Бербесе кызын Акун кан,
Шаарын талап аламын.
Эрке кызы Чүрөктү,
Күң катын кылып саламын.
Эсине келип калар — деп,
Ойлонуп артын карар — деп.
Үч жылдан бери чыдадым,
Билбесе өзүн Акун кан,
Эми сабыр кылбадым».
Деп ошентип Чынкожо,
Алыбекти жиберди.
Катуу-катуу кеп айтып,
Кекиртегин нидерди.
Келип жетти Алыбек,
Акун кандын шаарына,
Басып кирди жазганбай,
Ордолуу алтын тагына.
Олтурду кирип кыйгачтап,
Көз кырын салып жанына.
«Кан, Акун кан, барсыңбы?!
Сурап келдим арзыңды,

Айтып мага туруп кал,
Ичиңдеги дартыңды.
Тоодой Толтой эр айтат,
Эр Чынкожо бек айтат,
Элчилешип Акун кан,
Кызын берсин деп айтат.
Куда болуп сыйлашчу,
Келечегин көп айтат.
Үч жылдан бери жаттым дейт,
Малына тийбей Акундун,
Асырап аны бактым дейт.
Эми чыдамым кетип бүттүм дейт,
Жакшы эле аяп күттүм дейт.
Чырлашпай кызын берсин дейт,
Чырылдап жана бербесе,
Чабышар жерге келсин дейт.
Аяк жакта кап толбой,
Сакалын бирден терсин дейт.
Арбагын сыйлайт Акун кан,
Өлүп калган Манастын.
Тирүү мени сыйлабайт,
Ошого ичим канаттым.
Өлүп калган Манастын,
Арбагынан корккону,
Менден неге коркподу.
Кебин угуп келгин дейт,
Тезден жообун бергин дейт.
Сөзүн барбы айтамын,
Болгун ылдам кайтамын».
Алыбек кыстап турганда,
Опсуз үкүс кылганда,
«Даарат кылып келем — деп,
Анан жообун берем» — деп,
Акун кан чыкса эшикке.
Турган экен кемпири,
Жолугам деп кезиксе.
Айчүрөк бар жанында,
Келген кеңеш камында.
Акун кандын кемпири,
Шыбырап айтты бу кепти:
«Чынкожо деген оңбогур,
Абышкам сени жүдөттү.
Көп ойлонуп сабылып,
Чүрөк айтат бир кепти.
Эртең жооп берем — деп,
Кетирсин дейт элчини.
Жебесин кайгы, атакем,
Толот дейт иштин кемтиги.
Чынкожо менен Толтойго,
Өзүм жооп берем дейт.
Кандай болор бул иш — деп,

Бекер кайгы жебең дейт.
Ажыбай, агам Түмөнбай,
Ал баштаган бектерге,
Бул кепти аргыз дебең дейт.
Акмактарды алдоочу,
Акыл менде кенен дейт».
Айтып кемпир кеткени,
Алыбекке Акун кан,
Элчим кайра кет деди.
Эртеңден калбай силерге,
Жообун берем мен деди.
Чынкожо менен эр Толтой,
Көп болду бизге келгени.
Кандай айтам жоопту,
Ошондо анан бил деди.
Муну угуп Алыбек,
Оюна келди далай кеп:
«Сөөдүрөгөн абышка,
Жетелеп далай жоргосун,
Артынып камка торкосун.
Багынып өзү барат бейм,
Айдай болгон Чүрөктү,
Чынкожо баатыр алат бейм.
Коркконунан мына эми,
Кудалык кептен салат бейм.
Конок кылып аларды,
Кечирим сурап багат бейм.
Ченебеген сулууну,
Чынкожого тарттырып,
Толтой куру калат бейм».
Деп ойлонуп алганы,
Кошуна кетип калганы.
Муну коё туруңар,
Айчүрөк берет кандай жооп,
Андан кабар угуңар.

АЙЧҮРӨКТҮН ЧЫНКОЖОГО КАТ ЖИБЕРИШИ. СЕМЕТЕЙДИН АК ШУМКАРДЫ ИЗДЕП ҮРГӨНЧКӨ

КЕЛИШИ

Ой ойлогон Айчүрөк,
Айла иштетип калганы.
Ишенимдүү бир чалды,
Чакырып келип алганы.
Чалдын аты Жаркынбай,
Өскөн жан эле тартынбай.
Жаратып аны Айчүрөк,
Жумшады көпкө чарпылбай.

Ишенимдүү чал эле,
Сүйлөсө үнү чартылдай.
Зарыл жумуш бар эле,
Барып кел деди жаркылдай.
Койкоңдотуп калемин,
Кат жазды Чүрөк шартылдай.
Эки-үч байрак кагазга,
Калтырбай кебин бүт жазып.
Чынкожо менен Толтойго,
Таарынчылуу кеп жазып,
Мен Айчүрөк деп жазып,
Уялтчу кептен көп жазып:
«Мен сиздерге таарынып,
Жүрөмүн мен да эч тынбай.
Тиесиңби Чүрөк — деп,
Мурун мага кеп кылбай.
Баатырдын кылар иши эмес,
Жигит кызды бет кылбай.
Кошуун курап, кол чайкап,
Келипсиңер бул жерге.
Зордук менен алам — деп,
Желипсиңер бул элге.
Кандуу уруш салдыңар,
Өлүп кетти көп пенде.
Сокуру жок көзүңдө,
Пучугу жок мурдуңда,
Уялдыңбы келгенге?
Чынкожо, Толтой экөөңдө,
Кемсинтчү элдер, эр белең?
Кадырлап келсең бул жерге,
Каадасыз Чүрөк мен белем?
Күйөө болчу Чынкожо,
Уялгансып келбесин.
Жээним Толтой болгон соң,
Не үчүн өзүң келбейсиң?
Өткөн иш өттү, мейли го,
Иш арты жакшы дейли го.
Арданбай акыл чолтого,
Баатырдык атак колкоңо,
Тийейин деген нээтте,
Камынып калдым мен тойго.
Бул сырым эч ким уккан жок,
Кан атам Акун туйган жок.
Карган чалда не жазык,
Пендеси кетер кээ жазып.
Көөнүңөргө албаңар,
Кайышты ал деп калбаңар.
Токсон күн жаткын былк этпей,
Ар нени санап кылк этпей.
Күн санаты бүткөндө,
Силер сактап күткөндө.

Жиберемин бир киши,
Келерсиңер кеч күндө.
Акун кан малын чачармын,
Казына оозун ачамын.
Даңдулуу болсун тоюбуз,
Даярданып жатамын.
Чынкожо, Толтой эки шер,
Силер да карап турбастан,
Тойдун камын кылгыла.
Кем керчисин бир баштан,
Кудалар кантип тынч жаткан,
Кийит жууркан биз жактан.
Аргымак ат, атан төө,
Алтын, күмүш сиз жактан.
Кел деген күнү куру келбей,
Кыз жакка кайгы жедирбей.
Куурап калган бул Чүрөк,
Бекерге тийди дедирбей.
Кыларсыңар даярдык,
Дүйнөгө наамың жаярдык.
Атамдын көөнүн агартсаң,
Адет менен жай айтсаң,
Анда бир арман не кылам,
Силерди күтүп мен турам».
Мындай далай кеп жазып,
Чынкожо менен Толтойду,
Уят кыла бек жазып.
Туруп калды Айчүрөк,
Жаркынбайды атказып.

* * *

Айчүрөк жолго салыптыр,
Чынкожо менен Толтойго,
Жаркынбай жетип барыптыр.
Чүрөктүн катын бериптир,
Кеңешке булар кириптир.
«Ишибиз болбой калыптыр,
Акылга шайтан чалыптыр,
Акундун кызы Айчүрөк,
Бизди уят кылып салыптыр.
Айдама кошуун кол жыйбай,
Келбедин неге чоңсунбай?
Арага киши не салдык,
Арбын колду не алдык?
Өзүбүз неге барбадык,
Байкап жообун албадык?
Зордукту неге баштадык,
Уятты кайда таштадык?
Чүрөктөн жоопту түз албай,
Жалындуу сылык сөз албай.
Эми акылсыз азыптыр,

Айчүрөк сырды ачыптыр,
Ошого эле чыртыйып,
Акун кан бекем жатыптыр,
Чынын Чүрөк айтыптыр.
Капалыктан кайтыптыр,
Камыналы биз жатпай,
Камарабай тынч жатпай.
Жедигерге жиберип,
Алтын, күмүш алалы.
Токсон күнгө үлгүртүп,
Даяр кылып салалы.
Аргымак аттар мында көп,
Атан төөбүз андан көп.
Акун канга бергидей,
Ар түрдүү мал сандан көп.
Колго түштү кыз эми,
Камыналы биз эми».
Деп айтышып бажылдап,
Кап, кап дешип кажылдап.
Кужулдашып жатты эми,
Кызык ойго батты эми.
Алдап бизди Айчүрөк,
Алда кандай кылат — деп.
Оюна албайт дегеле,
Ушул катты ырас деп.
Макулга макул келишип,
Убада сөзүн беришип.
Уят кылды кыз дешип,
Осол болдук биз дешип.
Токсон күнгө кошулуп,
Айчүрөккө кат жазды.
Кош болгондон сүйүнүп,
Колу тийбей бат жазды.
Тандап сөздүн жакшысын,
Жалынышын так жазды.
Көңүлүнө албаска,
Күнөөлөрүн так жазды.
Кат алпарган Жаркынбай,
Конок болуп салтындай.
Жообун алып алардын,
Кайтып кетти жаркылдай.

* * *

Жаркынбай кайтып келди эле,
Чынокжо, Толтой жазган кат,
Айчүрөккө берди эле.
Кат колуна тийгенде,
Чынокжо менен Толтойдун,
Акмактыгын билгенде,
Аккуу болуп Айчүрөк,
Кеп тонун алып кийди эле.

Айланып жүрүп ааламды,
Сынады көп-көп адамды.
Алпты көрдү, эр көрдү,
Канчаны сынап айланды.
Эч кими жакпай көөнүнө,
Семетей гана жарады.
Кең Таласта ордодон,
Семетейди тапканы.
Айла кылып Айчүрөк,
Ак шуңкар ала качканы.
Кушун издеп эр Семең,
Камынды эми басканы.
Чачыкейден кеп угуп,
Акундун кызы Айчүрөк,
Алып кетти деп угуп,
Семетей тынчып жатпады.
Эки чоро ээрчитип,
Суутга аттар тапталуу.
Үргөнчкө келди жол жүрүп,
Ак шуңкарды тапканы.
Чоң Үргөнчтүн боюнан,
Алмалуунун оюнан.
Тосуп чыгып Айчүрөк,
Семеңди алып келгени.
Сарайына киргизип,
Сый-зыйнатын бергени.
Семетейдин келгенин,
Эч кандай жан билбеди.
Бардыгынын көөнү ток,
Тамаша, кызык оюнга,
Тартынбай жаштар киргени.

* * *

Толтой менен Чынкожо,
Качан болжол келет — деп,
Айчүрөк киши жиберип,
Той кабарын берет — деп.
Зарыгып күтүп жатканы,
Сагынычка батканы.
Күндөн күнгө күн өтүп,
Токсон күн өтүп, түн өтүп.
Болжошкон ушул күнүнөн,
Он күн өтүп кетиптир.
Чыдамы кетип ашыгып,
Чынкожо анда нетиптир.
Ачуусу келип кумсарды,
Барып келгин деп жана,
Алыбекти жумшады.
Алыбек келет тепеңдеп,
Ээгинде сакал сепеңдеп.
Акун кандын шаарына,

Кирип келди жепеңдеп.
Шашылган бойдон кеп айтат,
Сурданып туруп бек айтат:
«Элчи болуп көп келдим,
Бул сапарда күч келдим.
Бүгүн эртең дебестен,
Акун кан ачык жооп бергин
Берер болсоң аныңды айт,
Бербес болсоң чыныңды айт.
Жаш баладай жашынбай,
Анык ички сырыңды айт.
Ийне-жипче калтырбай,
Айтар кебиң түгөл айт.
Чынкожо менен эр Толтой,
Эми сабыр кыла албайт.
Так жообуңду бергин — деп,
Алыбек турду энтелеп.
Айтарына кеп таппай,
Акун кан калды темселеп.
Ойлонуп туруп акыры,
Эми кандай кылдым деп.
Ажыбай менен Түмөнбай,
Экөөң жооп кылгын» — деп.
Түмөнбай анда муну айтты,
Алыбекке жөн айтты.
«Сен Алыбек кайтып бар,
Чынкожо, Толтой бегиңе,
Түмөнбай кебин айтып бар.
Айчүрөк менен абыдан,
Бир сүйлөшүп багалы.
Тиemin десе Айчүрөк,
Чыкеңди кантип чаналы.
Ажыбай менен экөөбүз,
Анык жообун алалы.
Боз-Учуктун сеңирге,
Эртең жетип баралы.
Чынкожо, Толтой, Алыбек,
Беш-алтооң эле болуңар.
Биз берүүчү жоопту,
Ошондо анан угуңар.
Аны угуп Алыбек,
Жөнөп кетип калганы.
Сактагыла эртең» — деп,
Түмөнбай жолго салганы.
Чынкожо, Толтой эрлерге,
Укканын айтып барганы.
Катынынан Түмөнбай,
Кабарды угуп алыптыр,
Семетейди келди — деп,
Кулагы кепти чалыптыр.
Атакеси Акун кан,

Ажыбайдай агадан,
Жашырып аны салыптыр.
Ажыбай менен Түмөнбай,
Эртеңки күнү неткени.
Жолуга албай Чүрөккө,
Ичинде калды кептери.
Күн чыкпастан аттанып,
Боз-Сеңирге жеткени.
Чынкожо, Толтой, Алыбек,
Мурун келип турушкан,
Кезигише кеткени.
Алыбекти Чынкожо,
Көрпөчөңдү ал-ал — деп,
Алып келип салды ал,
Мына, мына даяр — деп.
Ажыбай менен Түмөнбай,
Кайнага болуп калар — деп.
Көрпөчөгө өткөзүп,
Олтурушту беттешип.
Чынкожо анда кеп айтат,
Чыдай албай көп айтат:
«Кана Ажыбай, Түмөнбай,
Кебиңерди салгыла.
Таарынчыңар бар болсо,
Ачык айта калгыла.
Кем-карчыңар бар болсо,
Аябай менден алгыла.
Кек кектешип жүрбөйлү,
Кайгыны башка үйбөйлү.
Кулдук уруп, баш байлап,
Кудалаша калалы.
Дос болушуп, бир четтен,
Кучакташын алалы.
Таң калтырып ааламды,
Тойду өткөрүп алалы.
Күйөө болом мен өзүм,
Түмөнбай иним, кулак сал.
Досуң болсун саа, Толтой,
Ажыбай ага, угуп кал.
Кайнагалык жолуң бар,
Карала атты минип кал.
Кан Акундун жанында,
Вазир болуп туруп кал.
Келдиңерби сүйлөшүп,
Кебиңди бол, айта сал».
Чынкожо кыстап, деген кеп,
Ажыбай айтты элеңдеп.
Кабар кылбай кенедей,
Эрлик менен элебей:
«Аскер айдап, кол курап,
Келдиңер мында ченебей.

Карыган Акун күрпүлдөп,
Кан майданда алыштык,
Артын ойлоп турбастан,
Аяшпадык, салыштык.
Силер көп, биз аз болуп,
Кыйладан бери унчукпай,
Аңдышып жатып калыштык.
Кыйнап элди, ач жуттук,
Кылалбадык туруштук.
Айчүрөк менен өзүңүз,
Сүйлөштү деп биз уктук.
Эмине кептир билбедик,
Ачык сурап ийбедик.
Айкөл Манас барында,
Аздыр-көптүр малын жеп.
Кудалашып Акун кан,
Койгон окшойт калың жеп.
Доолап келсе таластык,
Кайсы малды берем — деп,
Жүргөн окшойт камын — жеп.
Мен турамын көөнүмдө,
Чүрөктү сизге берсем — деп.
Күйөө кылып өзүңдү,
Медет кылып жүрсөм — деп.
Бүтүн Үргөнч калаасын,
Жеке өзүм билсем — деп.
Карала ат берсең минейин,
Кан кылсаң таажы кийейин.
Чынкожо күйөөм паанаңда,
Чыныгы дооран сүрөйүн.
Акун менен сүйлөшүп,
Максатын анын ченейин.
Бүрсүгүнү бул жерге,
Чүрөктү алып келейин.
Бербеймин десе Акун кан,
Ордосунан зордуктап,
Кармап келип берейин.
Кайгыдан элди куткарып,
Калыстык нурум себейин».
Деп ошентип Ажыбай,
Сөзүн айтты шамдагай.
Түмөнбай анда кеп айтат:
«Токтой тур ага — деп айтат.
Чынкожо, Толтой, Алыбек,
Турасыңар али — деп.
Атам Акун кан айткан,
Айдай кызым Чүрөктүн,
Артында бар зары — деп.
Кызымдын доолу дайны бар,
Кудалап койгон кайны бар.
Айкөлдөн калган Семетей,

Эми эле келип калбайбы?
Кайны бар кызды аткарып,
Мен кылбаймын андайды.
Кыйын болсо Чынкожо,
Семетейге барбайбы?
Ини, агалык жолду таап,
Андан кийин албайбы?
Алар дагы түшүнсүн,
Ажыздык кылар бар жайым,
Арстан Манас арбагы,
Куткарбайт мени ылайым.
Кыжалат болуп атамдын,
Кыйналган жери мына бу.
Кетенчиктеп бул бир иш,
Чыңдалган жери мына бу.
Эрке бактык Чүрөктү,
Чырга башын катпайбыз.
Тиemin десе кимге эле,
Тийбегин деп айтпайбыз.
Тийбеймин десе бирөөгө,
Тийгин деп айта албайбыз.
Чыңыртып бекер бирөөнө,
Зордуктап аны сатпайбыз.
Беремин деп Чүрөктү,
Бел байлады Ажыбай.
Жалган сөз кылчу адамдар,
Дүйнөдөн өтөт жарыбай.
Жалганды айтты аңкарбай,
Силердин сөздү кайтарбай.
Айчүрөккө барганда,
Апкаарып турат айталбай.
Көөнү бизден ооруса,
Учуп кетет кубулуп,
Анда Ажыбай кантет салпайбай.
Кой, кебиңди, Ажыбай,
Кыз берем деп алжыбай.
Сөз чынынан бузулбайт,
Атабыз Акун кошулбайт.
Өзү билсин Айчүрөк,
Ошол кезде сөзүңдү айт.
Жүргүн турбай кетели,
Ордобузга жетели.
Жакшы болбойт мунуңар,
Бизден жооп болгуча,
Такыр кылып туруңар».
Түмөнбай мындай дегенде,
Түгөнүп калган Чынкожо,
Чын ачуусу келгенде,
Тебетей менен жер сабап,
Чыңырып сүйлөп берди эле.
Чырлыгына кирди эле:

«Акун менен Түмөнбай,
Акылга неге чолтосуң.
Өлүп болгон Манастын,
Өлүгүнөн коркосуң.
Өзүм тирүү бар турсам,
Менден кандай корпойсуң?!
Эртең менен барайын,
Эрдигиме алайын.
Түп көтөрө элинди,
Түгөл койбой чабайын.
Кузгун көз атаң Акундун,
Курсагын койдой жарайын.
Шуртулдаган сени да,
Эми эле чаап салайын!»
Деп бакырып Чынкожо,
Кылычын сууруду кынынан.
Чынкожону Ажыбай,
Кармай калып колунан:
«Оолукпагын Чынкожо,
Өкүмүң күчтүү тың Кожо,
Бул бок жебей ким жептир,
Бул Түмөнбай бок жептир,
Алып берем Чүрөктү,
Бербеймин деп ким дептир?
Бердим сага убада,
Ким ойлойсуң бизди — деп,
Бүрсүгүнү бул жерден,
Тосуп алгын кызды» — деп.
Кызыл күрөң атына,
Ажыбай бутун артканда.
Тизгинин кайра тартканда,
Чынкожо калды мындай — деп:
«Калпым эмес, чындай — деп.
Ажыбай сенде айып жок,
Айтканыңда жазык жок.
Акыры сени кан кылам,
Айтканымда ашык жок.
Акун кандай мулук жок,
Сенден башка улук жок.
Акунуңду сойлотом,
Ашын бирге тойлотом,
Угуп койгун Түмөнбай!
Качып кетсе Айчүрөк,
Кыламын сени сар түлөк!
Таппай сенин айлың жок,
Кылча мага пайдаң жок.
Айчүрөк качса ырастын,
Саа таптырбай турбасмын.
Айтты койду дебегин,
Чынкожодо туруу жок,
Айтканымда буруу жок!»

* * *

Алдырап келип Түмөнбөй,
Уккан-көргөн кептерин,
Ажыбай берип убада,
Кол кармаша кеткенин,
Акун канга айтканы,
Ачууланып жатканы.
Угуп аны Акун кан,
Иреңинен качпады,
Алтын тактын жанында,
Ары-бери басканы.
Ууртунан жылмайып,
Ушул кепти тактады.
Ал аңгыча Ажыбай,
Ал дагы кирип турду эле,
Акунга көңүл бурду эле.
Чыгып кетти Түмөнбай,
Айчүрөккө барам — деп,
Уккан кепти салам — деп.
Акун кан анда кеп айтат,
Какшык менен бек айтат:
«Ээ, акылы жок, Ажыбай,
Карамендер баскандай,
Айчүрөк кармап берем — деп,
Кантип айттың жазганбай.
Алтын так минсең минерсиң,
Айдай болгон Чүрөктү,
Кантип кармап берерсиң?!
Күмүш так минсең минерсиң,
Күндөй болгон Чүрөктү,
Кантип кармап берерсиң?!
Бералбаймын Чүрөктү,
Боздотпоймун Чүрөктү.
Чынкожо калып быякта,
Сенин, пейилиң жаман жүдөттү.
Чынкожо, Толтой, Ажыбай,
Тойгуча бокту жепсиңер,
Адам эмес итсиңер.
Артыкча сага таң калдым,
Ичимде өтө ардандым.
Былжырабай тим жүргүн,
Кызымдан оолак сый жүргүн!»
Акун кан мындай дегенде,
Эдебин колго бергенде.
Минген атын Ажыбай,
Камчыланып алганы.
Кан болом го дегенсип,
Алчыланып алганы.
Чаап ийчү эмедей,
Чарчыланып алганы.

«Алжып калган ак баш чал,
Атышып алың келбесе,
Жер майышкан жедигер,
Күндө алман бер десе.
Куруп калган биздин эл,
Куйруктуу козу жебесе.
Күн көралбайт ушул эл,
Сенин кызың Айчүрөк,
Теги эрге тийбесе.
Суусаганга кымыз бер,
Сураганга кызды бер.
Сурап келди Чынкожо,
Айчүрөктөй узду бер.
Атагың Акун кан болуп,
Абалкыдай жата бер.
Карып калдың биздерге,
Бийлигиң бар, бата бер!
Кыйын болсоң бербей көр,
Мени арстан, шердей көр!
Сен бербесең мен берем,
Эмне иш болсо тең көрөм!»
Олурайып Ажыбай,
Акун канга сүйлөнүп,
Ого бетер күүлөнүп.
Айчүрөктү бет алып,
Бастырып жөнөй берди эле.
Айчүрөк менен Түмөнбай,
Сүйлөшүп сыртта турганда,
Ажыбай жетип келди эле.
Айчүрөк күлүп кашкайып,
Алмадай бети тастайып.
«Кел Ажыбай, кан келгин,
Кан болуучу жан келгин,
Кайда болсо күйөрүм,
Кан атамдын ордуна,
Алтын такка минерим.
Ачык айтчы Ажыбай,
Менден коркуп кажыбай.
Чынкожого тендиңби,
Жойполоңдоп желдиңби?
Мени сатып бай болуп,
Алтын, күмүш тердиңби?
Кошомат кылып бузукка,
Мени кармап бердиңби?
Же желди кармап бердиңби?
Же эми кармап кеткени,
Эшигиме келдиңби!»
Деп Айчүрөк айтканда,
Ажыбай жаман шашканда.
Арсаңдап күлүп жайпаңдап,
Айтып калды мамындай.

«Карындашым Айчүрөк,
Болсун сенин көөнүң жай.
Ал жерде андай дебесем,
Сойгону турду Чынкожо,
Экөөбүздү куткарбай.
Чымындай болгон бир жанды,
Сактоо үчүн гана айттым.
Бул акмакты карачы,
Ушул кепти неге айттың».
Жылпыштанып Ажыбай,
Түмөнбайды карады.
Айчүрөктөн айбыгып,
Алда нечен санады.
Аңгычакты Айчүрөк,
Жиптей бели бураңдай:
«Ажыбай менен Түмөнбай,
Жол басып жүрүп келдиңер,
Жүргүлө үйгө кириңер.
Кымыздан тарткан арактан,
Бир аздан ичип алыңар,
Анан кетип калыңар.
Ырас келдиң экөөңөр,
Айтчу кебим дагы бар».
Деп ошентип Айчүрөк,
Дарбазаны ачты эле,
Ажыбай баштап басты эле.
Кирип барса коргонго,
Кыздар жатчу ордого.
Он төрт күлүк ат турат.
Түспөлдөрү жат турат.
Сүмбөдөй болгон Буурул ат,
Мамыда турбай суурулат.
Көрө салып Ажыбай,
Ойлodu ичте мамындай.
«Ырыстуу эрдин малы экен,
Мингени кандай жан экен?
Алты айга минсе арыбас,
Ашкере тулпар ал экен».
Аттарды карап таң калып,
Көпкөчө туруп калышы.
Киргилечи үйгө — деп,
Айчүрөк эске салышы.
Алдында кирди чоң чамдап,
Ажыбайдын арышы.
Босогонун оозунда,
Эшиктен удул тушунда,
Олтурган экен жанаша,
Эки уул, эки кыз.
Аларды көрө салганда,
Боло түштү жүрөк тыз.
Ушул эки баланын,

Ажыдаардай сүрү бар,
Арстандай түрү бар.
Ал экөөнү бир карап,
Алсырап калды Ажыбай,
Аяк серпип басалбай.
Аңгычакты Айчүрөк,
Ар айлага бай Чүрөк:
«Акун кандын ордуна,
Кан болчу Ажым бул деди.
Алып келгиле арактан,
Аябастан куй» — деди.
Кан болчу кайсы киши — деп,
Семетей айтып жиберди?»
(Ошогочо көрбөптүр,
Төрдө олтурган Семенди).
Семетей үнүн укканда,
Селт этип кетти Ажыбай.
Жукара түштү далыдай,
Үйдүн төрүн караса,
Ай кулагы калкандай,
Алагар көзү чолпондой.
Тик багып киши көз салса,
Туралбайт өңү томсорбой.
Карчытынан кан тамган,
Караса көздөн от жанган.
Кыл муруту керилген,
Келбети артык сырттандан.
Үч имерип чыйратып,
Кулагына кыстарган.
Тамылжып өңү нурланган.
Таңдагы күндөй нур алган.
Буудай жүздүү, керме каш,
Кабагы бийик, өңү саз.
Кең көкүрөк, сом далы,
Көргөндүн чыгар далдалы.
Көркөмү сонун келишкен,
Ажыбай көрдү баланы.
Абайлап байкап караса,
Жыйырмадан ашкан чамалы.
Жүрөгү келип оозуна,
Титирек кирип боюна,
Алактап көөнү жай албай,
Ар кыял түшүп оюна.
Терлери акты чубуруп,
Төшүнөн ылдый койнуна.
Бул түгөнгөн Ажыбай,
Төрүнө басып өтө албай,
Же эшикке чыгып кете албай.
Айласын таппай калганда,
Айбыгуу мээсин алганда.
Алмамбет уулу Күлүстөн,

Айта салды шар анда.
«Кан болсоң эрте көрөрбүз,
Амириңе көнөрбүз.
Жоо болсоң дагы көрөрбүз,
Эшикти тоспой бүкчүйүп,
Болбосо ишиң жөнөңүз!»
Кыя карап жаш бала,
Кыйык кепти айтканда,
Чыкпаган тенде жан калып,
Бут шилтелбей сандалып.
Коркконунан Ажыбай,
Бузулуп өңү саргарып.
Кайра чыгып баратып,
Ат жакты карай калыптыр
Каары катуу Канчоро,
Катуу сүйлөп салыптыр:
«Караба атка, көз тийет,
Ылды башын ийип кет!
Шалпылдатып кепичти,
Жер чаңдатпай чыгып кет!»
Аны угуп Ажыбай,
Үңкүйө басып кажыдай,
Үмүтүн үздү баарыдан,
Аманат кара жанынан.
«Жанылыпмын оозумдан,
Ушул бүгүн абыдан».
Эптеп чыгып кетти эми,
Эс, акылы нетти эми.
(Билгич эле Ажыбай,
Бир көргөндү таанымай).
«Төрдө олтурган заңкайып,
Ал Семетей болбосун.
Чоросу белем берки экөө,
Кудай жолум оңдосун.
Он төрт буудан ат турат,
Түрлөрү башка жат турат.
Кошуунун кайда койду экен.
Кандай иштер болду экен?
Айбаты артык жан экен,
Манаска жете кан экен.
Семетей болсо Үргөнчтө,
Арзан жумуш болбостой.
Беттешип калса жоолоруң,
Бирин аман койбостой.
Келбети башка, заары күч,
Ач арстан, жолборстой.
Баатыр таап, кол жыйнап,
Жаткан экен Айчүрөк,
Ошол үчүн болжошпой.
Бул Семетей болгондо,
Ар кандайга сеп экен.

Айчүрөк жатып коргончу,
Бузулбас бекем чеп экен.
Акун кандын башынан,
Бербеймин деп Чүрөктү,
Айтары ырас кеп экен.
Чылгый кеп салып чыркырап,
Тырышары эп экен.
Байкабай бүгүн барганда,
Эсимди кудай алганда.
Чынкожо менен Толтойго,
Эби жок кепти салыпмын.
Эсит жан кантер экенсиң,
Балаага бүтүн калыпмын».
Ажыбай эстен кеткенсип,
Күбүр-шыбыр эткенсип.
Өзүнчө сүйлөп күбүрөп,
Жол жүрө албай бүжүрөп.
Жүз сексен миң акылдын,
Бирин койбой жойлосо.
Бара жатып ойлонсо,
Бирөө да туура келбеди.
Токтоп акыл бербеди:
«Чынкожо менен Толтойго,
Качып барсам кандай — деп.
Элден чыккан бузуку,
Сасык наамым калар кеп.
Акун кан зара* киши эле,
Дагы ошого баркым жетер — деп.
Коркуп кетип айтыптыр,
Кой деп коёр бекен — деп.
Айчүрөк тунук эме эле,
Ичи талаа кең эле.
Мен кантем деп карындаш,
Жая салып жай айтсам,
О болуптур дээр беле?
Мен күйүгөм не мынча,
Башкага барып пааналап,
Кара жаным калкалап.
Антип күндү көргүнчө,
Көңүлүмдү бөлгүнчө.
Өлсө, Ажыбай, өлбөйбү,
Тели-теңтуш кишилер,
Чогулушуп көмбөйбү.
Кирип-чыгып мурунку,
Кызматымды кылайын.
Акун кандын алдында,
Элпең-желпең турайын».
Деп ойлонуп Ажыбай,
Үйүнө жетип барганы.
Сергип көңүл калганы,
Ал аңгыча Түмөнбай,

Акун канга барыптыр.
Баштан аяк көргөнүн,
Айчүрөктө болгонун,
Баарын айта салыптыр.
Ажыбайдын абалын,
Аны да сүйлөп калыптыр.
Азыраак насаат кылыңыз,
Акылынан таныптыр.
Кызматы артык эме эле,
Кыжылдагы аныктыр.
Карс-карс күлүп жапыртты,
Ажыбайды чакыртты.
Ажыбайды бир киши,
Кан чакырат дегенде,
Коркуп ошол жерде эле,
Колкосу менен жүрөгү,
Как оозуна келди эле.
Кайра качар айла жок,
Акун кандын үстүнө,
Ажыбай басып кирди эле.
«Кел, Ажыбай, иним кел,
Түмөнбай айтат бир кепти,
Киши укпаган сыр кепти.
Чоочун киши калаада,
Пайда болуп калды дейт,
Сени да көрүп жанды дейт.
Бул айтканы жалгандыр,
Бул айтканы чын болсо,
Семетей келип калгандыр.
Эки бала жанында,
Ээрчигени бар болсо,
Көргөнүңөр дал болсо.
Мен уккамын көп мурун,
Кулагым мындай чалды кеп.
Алмамбет менен Чубактан,
Эки тукум калды деп.
Эр Семетей балдарды,
Чоро кылып алгандыр,
Ушулар келип калгандыр.
Ичиш менен жешинен,
Кемитбегин, Ажыбай.
Таанышамын кирип — деп,
Демикпегин, Ажыбай.
Манастын уулу сыр бербейт,
Желикпегин, Ажыбай.
Күйөө болсо Семетей,
Эми болсун көөнүң жай.
Кыска санаа, тар жолду,
Бойлобогун, Ажыбай.
Желге карап иш кылып,
Сойлобогун, Ажыбай.

Мага айткан сөзүң эске алып,
Арты кандай болор — деп,
Ойлобогун, Ажыбай.
Акун кан аман турганда,
Жамандык саа жок кандайда».
Деп ошентип Акун кан,
Ажыбайдын санаасын,
Абыдан басып салыптыр,
Булар жатып калыптыр.
Муну мындай коюптур,
Эми сөздүн баянын,
Семетейден угуп тур.

КҮЛЧОРО МЕНЕН ТОЛТОЙДУН ЧАЛГЫНДА БЕТТЕШҮҮСҮ

Чыкчырылып Чынкожо,
Чың кысмакка алганы,
Ажыбай менен Түмөнбай,
Ал жактарга барганын.
Түмөнбайга Чынкожо,
Чыр, калбаны салганын.
Эртең жообун бербесе,
Чабамын деп калганын.
Эр Семетей ошону,
Айчүрөктөн угуптур.
Эки бала жолборско,
Айтып кебин туруптур:
«Аттанып чыксам ак жолтой,
Аркамда турсаң сан колдой.
Эки баатыр карааным,
Уккула кебим саламын.
Тайбуурулду бирөөңөр,
Азыр токуп миниңер,
Ак олпок тонду кийиңер,
Аттанып жолго кириңер.
Чынкожо, Толтой акмактын,
Келе турган жолуна,
Чалгынга барып келиңер.
Бүгүн барып кабар ал,
Эртең менен келе кал.
Жакшы, жаман иш болсо,
Мага келип кабар сал.
Чалгынга барбай калганың,
Жоого минер тулпарың,
Он төрт атты ардактап,
Жакшы откозуп багып ал».
Семетей айта салганда,
Канчоро баатыр камынды,
Аттарды багып барганга.
Күлчоро баатыр камынды,

Буурулду токуп чалгынга.
Жарагын камдап белендеп,
Олпокту кийип сереңдеп.
Алмамбет уулу жаш арстан,
Аябай толук камданды.
Семетейдин алдына,
Чуркап кирип барганы.
«Камынып болдум, абаке,
Мен баруучу жер кайда?
Биз жок жерде даңк алган,
Чынкожо, Толтой эр кайда?
Чалгынга азыр барайын,
Алар кантип жатты экен,
Билип келе калайын.
Таалайым келсе оңунан,
Тамаша кылып сонундан,
Чынкожо менен Толтойдун,
Капташса бирөө жолумдан,
Буурул ат болду мингеним,
Соо чыкпастыр колумдан».
Деп ошентип Күлчоро,
Алдырап кирип барганда,
Айтчу кебин салганда.
Айчүрөктөн көз албай,
Аңсанып алган, Семетей,
Суусуну канбай сулуудан,
Тамшанып алган, Семетей.
Айдай кыз менен айкашып,
Карчалып алган, Семетей.
Күлчоро кебин укканда,
Сүйүнүп кетти ченебей.
Ыраазы болду чорого,
Эч кимине теңебеш
Ал анткени чоролор,
Жаштык кылса ырсактап,
Жалтыраса кылчактап.
Семетей өзү бармакчы.
Чалгынды өзү чалмакчы.
Мен барам деп келгенге,
Кош болуп Семен калганы.
Күлчорого кол жайып,
Батасын бере салганы.
«Арбагы артык Манастын,
Атагы бар Таластын,
Ак калпак кыргыз алаштын,
Арбагы сени колдосун!
Атам Манас кол берген,
Кожо Асан болсун жолдошуң.
Жоого сүрдүү жолборсум,
Баргын, эми жол болсун!»
Батасын Семен бергенде,

Колдоочусу Манастын,
Калбай түгөл келди эле.
Кабыл болуп батасы,
Эч болунбай катасы.
Алдындагы чородон,
Ак тастайган короодон.
Капысынан чаң чыгып,
Карагандан кан чыгып,
Аркасынан чоронун,
Айдар кара жал чыгып,
Кармагандан жан чыгып,
Караса көздөн заар чыгып.
Мурдагыдан миң эсе,
Сүр байланды, Күлчоро.
Айбаты артып башкача,
Түр байланды, Күлчоро.
Атка минип шаңданып,
Караган киши таң калып.
Бастырып жөнөй бергенде,
Эки жолборс жанаша,
Желип чыкты талаша,
Жылаңач кызыл дубана,
Чылбырдан алып жөөсүндө,
Эки түгөй сур бөжөк,
Үзөңгүнүн көзүндө.
Каркыралуу кызыл кыз,
Өзү жандан узун кыз,
Учкаша минип алыптыр,
Күлчоронун өзүнө.
Бура тарта берерде,
Буурул октой желерде,
Айчүрөк туруп кеп айтат,
«Кайним Күлүс — деп айтат.
Чыгыш жакты бет алып,
Чыкпай жолдон чет алып,
Түздөп жолго салгының,
Турбай жүрүп баргының.
Үстү тумшук салынган,
Боз-Сеңир деген жер ошо.
Үргөнчтүктүн ыкмалуу,
Чалгынчы барчу жол ошо.
Алды буткул саз болот,
Кымылдаган каз болот.
Тармал-Саз деген саз ошо,
Ага кирген мас ошо.
Кара жолдун боюнда,
Бузулган жалгыз тегирмен.
Көөлүсү калып өзү жок,
Тамдарын шамал жемирген.
Сен туруучу жер ошол,
Кайгуулчуга эп ошол.

Ошол жерден нарылап,
Алыстап көп барбагын,
Уктап кайним калбагын.
Ар жактан кеткен баатырлар,
Арамзаада бакылдар.
Капташып сага барбасын,
Кызартып көзүн салбасын.
Сайдыртып ийип душманга,
Ат, тонуңдан ажырап,
Күлкүгө өзүң калбассың».
Айчүрөк сүйлөп көп акыл,
Кайталап айтып бектеди.
Угуп алып эр Күлүс,
Бастырып жөнөп кеткени.
Боз-Сеңирдин чегине,
Тармал-Саздын жээгине,
Тегирмендин көөлүгө,
Күлчоро барып жетти эми.
Канбай калган уйкусу,
Калыйман менен жуурулуп.
Мөгөдүктөп* жаш бала,
Уйкудан көзү жумулуп.
Бардап ачып көздөрүн,
Эсине алып Күлчоро,
Айчүрөктүн сөздөрүн.
Ар канча кылса органы,
Туруштук бере албады.
Ат үстүндө жаш бала,
Катуу уктап калганы.

* * *

Чынкожо менен Толтойдун,
Кандай экен абалы,
Басташып келген кыйын жок,
Ошондон кабар алалы.
Ажыбай менен Түмөнбай,
Аттанып алар кеткенде.
Чынкожо, Толтой, Алыбек
Кошуунуна жеткенде.
Чынкожо туруп кеп айтат:
«Ээ, досум Толтой — деп, айтат.
Балбандык күчтө чыңалдың,
Баатырдык даңкың чыгардың.
Өзүм менен дос болуп,
Өткүрлүктө сыналдың.
Белиме тирек сен болуп,
Антташкан сөздөн чыгалдың.
Айбатың салып турганда,
Ар кандай ишти кыла алдым.
Ажыбайды коркутуп,
Жүрөгүн каптан чыгардым.

Бирок дагы сөзүндө,
Чийкиси турат булардын.
Оюма келет бир акыл,
Ойлоп көргүн сен баатыр.
Кылбай иштен чаланы,
Абыдан байкап багалы.
Кандай болуп жаткандыр,
Айчүрөктүн абалы,
Андан кабар алалы.
Эр Толтой, сен эп көрсөң,
Бүгүн чалгын чалалы.
Абыдан байкап абалып,
Анан кайра жаналы.
Чалгын чалар эрпм жок,
Барайын десем белим жок,
Өзүң барсаң канетет,
Баатыр сенин теңиң жок.
Сенден башка маа күйчү,
Бел болгудай жөлөк жок.
Сендей досту күтүнүп,
Өлүп кетсем керек жок.
Айбатың толкуп турганда,
Сага келер дүмөк жок».
Деп Чынкожо айтканда,
Эрдемсип Толтой калды эле.
Мактагандан бою эрип,
Көтөрүлүп көңүлү,
Көөдөгүнө чалды эле.
Ошол күнү кечинде,
Жанына киши албастан,
Чалгынга Толтой барды эле'.
Суркоён минип компоюп,
Буулумду кийип болкоюп,
Найзасы колдо коркоюп.
Ай нуру текши тийгенде,
Күлчоро турган жерине,
Толтой келип калыптыр,
Айлантып көзүн салыптыр.
Абдан байкап караса,
Тармал-Саздын жээгинде,
Айтылуу Боз-Сеңирде,
Бир караан турат калдайып,
Өзгөчө чоң дарбайып.
Буга Толтой таң калып,
Ким экенин билем — деп,
Толтой келет чебердеп.
Кайгуулчу болсо жол тоскон,
Найза учуна илем — деп.
Бута атымча барганда,
Айбанда эстүү жаныбар,
Арстандын аты Тайбуурул,

Кошкуругун салганда,
Үстүндөгү Күлүстөн,
Ойгонбоду жаш бала.
Эрте жатып, кеч турган,
Ала деңгил мас бала.
Чалгында жүрүп ушундай,
Киши уктайбы андайда.
Антип-минтип эр Толтой,
Чукулдап келди маңдайга.
Абыдан байкап караса,
Кызыл буурул мал экен,
Шамдай жанат кулагы
Чоңдугу пилче бар экен.
Үстүндөгү мингени,
Он эки-он үч жаштарга,
Келип калган бала экен.
Аң-таң болуп чоң Толтой,
Кандай сонун малдыр — деп,
Акун кандын элинде,
Жок эле мындай малы — деп.
Капысынан тап берип,
Кармайынчы аны — деп,
Найзасын оңдоп кармады.
Каршылык кылса карматпай,
Как жүрөккө сайганы.
Аптуу-таптуу бутача,
Толтой кирип барганы.
Чыдай албай Тайбуурул,
Жерди чапчып калганы.
Чочуп кетип Күлчоро,
Көзүн ача салганы.
Уйкулуну көзгө тарбайган,
Чоңдугу тоодой дардайган,
Көрүндү адам карааны.
Не кыларын биле албай,
«Манас» деп ураан салганы.
Атадан калган Сыр найза,
Кош колдоп кармап алганы.
Манастын атын укканда,
Саймак тургай эр Толтой,
Муунунда калбай жан-маны,
Коркконунан далбактап,
Бура тартып калганы.
Семетей келген экен — деп,
Оюна муну алганы.
Артынан чыккан дүбүртү,
Алтымыш аттын дарбаны.
Аңгычакты Күлчоро,
Жетип найза сайганы.
Топчулугун чыгарып,
Желбегей келген Толтойго,

Удул келип оңтойго.
Оң кабырга капталга,
Найзанын учу аралап,
Кыр арканын бир четин,
Тепчип кетти жаралап.
Оор келип Сыр найза,
Оңдой албай жаш бала,
Жандай сайып таштады.
Кабырга тыз эткенде,
Катуулап Толтой качканы.
Ошентсе да капталга,
Сыр найза тийген оңобу?
Кан куюлса салаалап,
Арзан жара болобу?
Кайран Толтой канетсин,
Качып барат калдаңдап,
Желбегей олпок, кийген тон,
Эки этеги далбаңдап.
Жайдак атка мингенсип,
Эки буту салбаңдап.
Эси чыгып калыптыр,
Эки таноо барбаңдап.
Атырылып Тайбуурул,
Арбыта чуркап алчаңдап.
Найзасын тартып алалбай,
Же оңдоп кайра саялбай.
Кетип барат Күлчоро,
(Жашсың дагы бил чоро).
Ошондой бара жатканда,
Түшүп кетип жалынан,
Эки тизгин, бир чылбыр,
Тайбуурул тулпар чалынган.
Суурулуп найза аңгыча,
Оңдонуп бала алгыча.
Узап кетти эр Толтой,
Оңду-солду камчы уруп,
Кууп кирди Күлчоро,
Тайбуурулду жапырып.
Уктаганга өкүнүп,
«Манастап» бекем бакырып.
Жаралуу болгон Толтоюң,
Жаны ооруп ачынып.
Манастын атын укканда,
Ого бетер шашылып.
Жарасынан кан агып,
Барган сайын шар агып.
Шайы кетип арыптыр,
Таалайына жараша,
Колуна жетип барыптыр.
Качкан бойдон ал Толтой,
Эл аралап салыптыр.

Ошол кезде дык берип,
Таң агарып калыптыр.
Толтой качып кеткени,
Эми чоро неткени.
Топтон чыгып бир киши,
Алдын тосуп бектеди.
Күүлү барган Күлчоро,
Камындырбай жеткени.
Жеткен жерде куурайдай,
Башын кесип кетти эми.
Башты жанга байлады,
Бура тартып калганы.
Буластатып Буурулду,
Булактатып куйрукту,
Катуу жөнөп алганы.
Күндүн мурду чачырай,
Ак эшиктүү ордого,
Салып кирип барганы.
Байкап турган Калыйман,
Чөйчөктө суу кармады.
Айлантип чачып Күлүскө,
Анын атын алганы.
Уялып калат сиңдим — деп,
Ички сырын билдим — деп.
Эстүү жеңең Айчүрөк,
Эшикке чыкпай туруптур,
Буларга көңүл буруптур.
Салам айтып эшиктен,
Кирип келди Күлүстөн.
Төрдө олтурган Семеңе,
Айтып калды эми эле:
«Кайгуулга чороң мен барсам,
Боз-Сеңир учун көп чалсам.
Жолугуп калды бир киши.
Асман менен тең киши.
Эркечтей Сур аты бар,
Адамдан бөлөк заты бар.
Мунарадай бою бар,
Чанардай узун колу бар,
Жамынган олпок тону бар.
Мен үргүлөп кеткенде,
Жаныма жакын жеткенде,
Айланайын, Тайбуурул,
Жерди чапчып кишенеп,
Үстүндө мени силккенде,
Ойгонуп кетип калганым,
Көзүмдү бардап алганым.
Көрүп аны жандадым,
«Манастап» ураан салганым.
Качып берди түрүмөн,
Манастаган үнүмөн.

Сыр иайзаны баптадым.
Качырдым аны качпадым.
Таамай сайып алалбай,
Капталдай сайып таштадым.
Оор экен Сыр найза,
Абалымды чактадым.
Оңдоп жана саюуга,
Опкоолжуй түшүп ыргыдым.
Тушалып аттын буттары,
Түштү тизгин, чылбырым.
Найзам кетти суурулуп,
Өзүм калдым буулугуп.
Аттын колун чыгардым,
Артынан кууп мен бардым.
Жедигерби, башкабы,
Жер жайнаган эл экен?
Тигилүү чатыр көп экен?
Жарадар болгон ал эме,
Аралап кетти көп элге.
Аткарганда жеңекем,
Абайла бала — деди эле.
Ал кеп түшүп эсиме,
Аркага тарттым эми эле.
Утур чыкты алдымдан,
Ажалы жеткен бир эме.
Балта менен бир салдым,
Башын кесип байландым.
Ушундай болду абалым,
Кыскартып эми алайын.
Алып келген бул башка,
Абаке, тууңду кандай салайын».
Деп ошентип тургунча,
Айтып кебин бурганча,
Баамдап жүргөн Ажыбай,
Бүжүлдөгөн жарык ай.
Кунан уйду алдырып,
Бата кылып салдырып,
Баасыз ишти кылды эми.
Садагага чалдырып,
Сан-сандап этин чанатты.
Көчөдөгү көп элге,
Кескилетип таратты.
Муну коё салыңар,
Качып кеткен Толтойдун,
Кабарын бир аз алыңар.

ЧЫНКОЖОНУН ТУКУРУУСУ

«Өлдүм Толтой, өлдүм — деп,
Өлбөй тирүү бар туруп,
Өнөрдү чындап көрдүм!» — деп.

Жерди, сууну сапырып,
Үнү укканды жапырып.
Кирип келди эр Толтой,
Өкүрүп, улуп бакырып.
Аны-муну ойлонуп,
Ары-бери толгонуп.
Уктабай жаткан Чынкожо,
Айла, амалдуу чыр Кожо.
Толтойдун үнүн укканы,
Жүгүрүп эшикке чыкканы,
Абалын көрө салганы,
Аң-таң боло калганы.
Төрө Толтой баатырдын,
Чылбырынан кармады.
Түшүрүштү Толтойду,
Жаранын оозун жуудурду.
Жарага дары куйдурду,
Жакшылап таңып буудурду.
Жай алдырып жаткырды,
Жараны дары катырды.
Өкүргөн үнү басылды,
Сарт бешимде Толтоюң,
Баш көтөрүп эс алды.
Баштан аяк көргөнүн,
Башкаларга кеп салды.
Өмүрүндө бир сапар,
Бек коркконун көп салды.
Багыштан калган баягы,
Көпкө жеткен даң, аты.
Карган вазир Байтеке,
Байтеке туруп кеп айтат,
Уккула сөзүм деп айтат.
«Көрбөгөнмүн, укканмын,
Болгон ишке суктандым.
Манастын уулу чунактын,
Аркада жалгыз туяктын,
Минген аты Буурулдун,
Кебетеси ал болот.
Кере баскан жерлери,
Кетмендеп казган эмедей,
Кемегедей аң болот.
Күүлү чапкан жерлери,
Кереге бою жар болот.
Ошол болуп жүрбөсүн,
Анда кандай жан болот?
Келген болсо Семетей,
Бир белгиси бар болот.
Ат изин барып көрөлү,
Андан кийин билели.
Байкашымча Толтоюм,
Ээн жерде кабылса,

Жараган тулпар ат минип,
Чоң олпокту жамынса,
Ал Семетей эместир,
Келгени чоң келбестир.
Болжол жашы Семетей,
Жыйырма эки, жыйырма бир.
Алп мүчөсү жетиккен,
Атасындай эрдендир.
Ал киши болсо Семетей,
Анчалык сага жеткенде
Тирүү койбойт, менден бил.
Алмамбет уулу Күлчоро,
Чубактын уулу Канчоро,
Экөөнүн бирөө келгендир.
Жаза сайып жаш балдар,
Кабыргаңа тийгендир.
Абал изди көрөлү,
Аттын жайын билели.
Андан кийин кеңешке,
Ичкерилеп кирели».
Карт вазир кебин айтканы,
Башкалар макулдашканы.
Аттарга токум салышты,
Алдырып жөнөп калышты.
Чынкожо менен эр Толтой,
Байтеке менен Алыбек,
Барып көрөлү аны — деп.
Төртөөндө бар төрт жигит,
Сегиз киши биригип,
Боз-Учуктун сеңирге,
Салып кирип келишти.
Сайдырган жерин Толтойдун,
Сабылып келип көрүштү.
Казанбактай кара чым,
Аңтарылып калыптыр.
Кетмендеп казган эмедей,
Тайтарылып калыптыр.
Чымдуу жерлер чытырап,
Жер бетине чыпылдап,
Суу жайылып агыптыр.
Кере баскан жерлери,
Кереге тартып алыптыр.
Аттын изин көргөндө,
Эр Толтой кебин салыптыр:
«Анттуу досум, Чынкожо,
Ар кыл айлаң бар, Кожо,
Абам айткан чын болсо,
Көргөнүбүз шул болсо,
Кечиндеги зор тулпар,
Тайбуурул өзү болбосун?
Семетей келип калганбы,

Ээрчитип эки жолборсун?
Андай болсо биздерди,
Жараткан алла колдосун!
Абайлабай катышып,
Азапка калып жүрбөйлү.
Арстандын уулу чунактан,
Арманда кетип өлбөйлү.
Арага киши салалы,
Акун кан колго алалы.
Семетей менен жарашып,
Серпишпей кетип калалы.
Серпишкен менен теңелип,
Байкуш жан байсал табабы?
Эң зарылы кыргыздар,
Ыраактатпай араны.
Намыс кылбай алдына,
Ат жетелеп баралы.
Абыдан кектеп калгыча,
Ачуусун сурап салалы.
Тууган болуп, достошуп,
Элге бирге жаналы.
Ушул сапар сөзүмдү ук,
Чынкожо досум, өзүмдү ук.
Беттешкендей карчалып,
Семетейде кегим жок.
Абалтан бери кап дешкен,
Агарбай өткөн тегим жок.
Жеримди тартып алат — деп,
Же кыпынчалык шегим жок.
Талаш-тартыш кылгандай,
Же улуту башка элим жок.
Баарыбыз бир тууганбыз,
Бир-эки айрык сууданбыз.
Менден дагы өзүңүз,
Семеңе жакын туугансыз.
Кичинекей иш үчүн,
Калбага белди буугансыз.
Тулпар сөөгүн оорлобойт,
Тууган түбүн кордобойт.
Иним деп, барсак алдына,
Анча-мынча иштерди,
Семетей деле ойлобойт.
Таарынган менен бир мезгил,
Туугандын түбү бир болот.
Жакшы тууган белгиси,
Жамандык жолду бойлобойт.
Жарашып калгын Чынкожо,
Ага-ини бирин чондобойт.
Барбаймын десең Таласка,
Жедигерде туруп кал,
Семетей сени зордобойт.

Кыла берсек ушундай,
Эл деле бизди колдобойт.
Шыгай менен Жакып кан,
Бир эмчекти талашкан.
Айкөл Манас шер чыгып,
Кыргызга теңдик жараткан.
Сага да бийлик жетишет,
Кеңири Кең-Кол, Таластан.
Эч жамандык көрбөдүң,
Атасы баатыр Манастан.
Бул кылыгың жарабайт,
Болор-болбос иш үчүн,
Тууганың менен талашсаң.
Өчөшкүдөй ага сен,
Ыраакы жат киши эмес.
Экөөңөрдүн ортоңдо,
Кайчылык деле эч эмес.
Жакшылашып калалы,
Жарашсак али кеч эмес.
Менин ушул айтканым,
Мындайча айтсам кеп эмес.
Кыргыздар өз ичинде,
Кыргындашсак эп эмес.
Жакшы санаа, жакындык,
Же ашуусу бийик бел эмес.
Ынтымак, ырыс, береке,
Акун кан да кош болот,
Жеке эле кыргыз эли эмес.
Айтар ошол кеңешим,
Жакшылап ойлоп баккының.
Убакты өтөп кечиксе,
Жолуңду эми тапкының».
Эр Толтой минтип айтканда,
Эрегиштен кайтканда.
Чынокжо айтат сурданып,
Чымыны түшпөй куйланып:
«Атаңдын көрү, эр Толтой,
Акылың элден кем, Толтой.
Жарым жолдо жалтайлап,
Жапылдайсың сен, Толтой.
Айткан кепте туралбай,
Аңылдайсың уялбай.
Ишти башка жеткизбей,
Ийректейсиң жыландай,
Бир балага сайдырып,
Буту сынган аюуча,
Муңканасың бураңдай.
Кайратың жок, намыс жок,
Кокуй эме окшойсуң.
Карыш жер көрүп чочуган,
Сокур эме окшойсуң.

Коён жүрөк, бүк түшмө,
Коркок эме окшойсуң.
Кыска санаа кылт этме,
Чоркок эме окшойсуң.
Баатырдыгың бир демдик,
Боркок эме окшойсуң.
Асый өгүз көп сүзгөн,
Торпок эме окшойсуң.
Оозумда кеп бар дегендей,
Өөдүк-сөөдүк оттойсуң.
Караанын көрбөй эмитен,
Сен кайда барып токтойсуң.
Семетейден сен корксоң,
Анттан кандай коркпойсуң?!
Кара нээт Манас мактайсың,
Семетейин актайсың.
Тентип жүргөн жетимди,
Сырдап, бордоп баттайсың.
Атагым андан кем беле,
Абалкы болгон иштерге,
Мени неге катпайсың.
Келесоо, зөөкүр ал эмең,
Иши эмне эл менен.
Иш билбеген ал акмак,
Айлансын туулган жер менен.
Жолум өөдө турганда,
Жоолошобу мен менен.
Карашыңча сен Толтой,
Капкайдан келген бир жаман,
Кайнатаңа тең белем?
Карап тургун Толтоюм,
Кармашайын кем менен.
Коркуп андан калгыдай,
Коён жүрөк эр белем?
Каары катуу Чынкожо,
Семетейден кем белем?
Корксоң кеткин, ой Толтой,
Кармарым жалгыз сен белең.
Сен болбосоң урушту,
Кыла албай калгыдай,
Ошондо кыйын эр белең?!»
Деп ошентип Чынкожо,
Чымырканып алганы.
Аны угуп эр Толтой,
Ачуусу келип калганы.
Обдулуп туруп ордунан,
Мына бу кепти салганы.
«Чукчуңдаган, Чынкожо,
Чубаганың чыр, Кожо,
Жолдуу кепти мен айтсам,
Шилекейиң чачасың.

Капкайдагы жолу-жолок,
Кокуй сөздү сатасың.
Көрбөй жүргөн эмедей,
Көкүрөгүң ургулап,
Көп мактанып жатасың.
Кечээ, Көкөтөйдүн ашында,
Көп жыйындын кашында,
Атам Багыш барында,
Эркечтей Сур ат мингизип,
Ээрчитип жүргөн жанында,
Эрке бала мен элем.
Жыгачтан учтап шиш алып,
Кемегеден эт сайып,
Кемирдик кылып тил угуп,
Жүргөн киши сен элең.
Кой, Чынкожо, мактанба,
Көрбөгөн киши мен белем?
Көкжалдын уулу Чунакка,
Качан да ага тең элең?
Тилимди алгын, оолукпа,
Тууганыңа жолукпа.
Дайны жок кепти көп кылып,
Менин көөнүм оорутпа.
Кол алышкан шертти — деп,
Келгемин мындай жорукка.
Кетсем кетип каламын,
Калба чырдан чаламын.
Араздашпай эл менен,
Тынч уйкумду аламын.
Достук, достук — деп айткан,
Таарынчыңа карадым.
Болбосо келбейт элем мен,
Семетейде өчүм жок,
Карзым бардыр саламым.
Болсо сен да ойлонуп,
Алды артыңа карагын,
Тизгиниңди тартпасаң,
Таарыйсың чоңун балаанын.
Күпүлдөбөй калп эле,
Кол алышып, элдешип,
Тынччылык менен тарагын».
Толтой мындай дегенде,
Чынкожо каапыр муну айтат,
Түгөнгүс кара чырды айтат:
Айтканың чындыр, Толтоюм,
Көргөнүң сырдыр, Толтоюм.
Май болот кийимим,
Майлык тартып койгомун.
Ошончолук чоң ашта,
Жасоол башчы болгомун.
Уксаң Толтой бул ошо,

Пайгамбар чапкан жол ошо.
Семетейи турмайлык,
Атасы Манас дегенге,
Теңдеше жүргөн кол ошо.
Мунусун неге айтасын,
Ал кездеги ишимди,
Сага окшош, балдар кантип байкасын.
Теңдиги жок сөз айткан,
Сени, теңирим кантип алкасын.
Кор болгон деп атайбыз,
Жарым жолдо сага окшош,
Коркуп башын чайкашын.
Жигит кайтпайт сөзүнөн,
Житире чаап балтасын.
Ишенбесең карап тур,
Үргөнчтү кандай чайкашым!»
Деп Чынкожо турганда,
Өжөрлүгүн кылганда.
Кары вазир кеп айтат,
Каадалуу кептен көп айтат:
«Толтой айтты жөндүү кеп,
Айткандары жолдуу кеп.
Артык айттың Чынкожо,
Ээн талаада күжүлдөп.
Семетей келсе эми эле,
Биз калабыз бүжүлдөп.
Үч Каркыра, Көк-Дөбө,
Жер жүзүндө жок дөбө.
Эл чогулуп аш берген,
Калбай киши көп келген.
Балбан чыгып күрөшкөн,
Көкүрөгүн тирешкен.
Балбанга Кошой чыкканда,
Шым табалбай кыстанда.
Кыраан туулган Каныкей,
Кыйындыгын билгизген.
Кытаттап тиккен кандагай,
Чоң Кошойго кийгизген.
Көрүп турган мен элем,
Анда кичик сен элең.
Сүйүнүп Кошой ошондо,
Колун жайып ийгенде,
Капыр менен мусулман,
Катар бата бергенде,
Көпчүлүктүн батасы,
Катасы жок тийгенде.
Батадан бүткөн Семетей,
Беттешпейт пенде деди эле.
Пейлебей туруп тийишип,
Мерт болбойлу жөн эле».
Байтеке кебин бүтүрбөй,

Чыдай албай Чынкожо,
Ортодон жулуп бөлдү эле.
«Каның менен вазириң,
Жакын окшойт жаасының*».
Куруп кетсин сөзүңдөн.
Жоголгула көзүмдөн!
Алышканда кол урсун!
Антташканда ок урсун!
Кыркылгыла чырпыктай,
Ажал жетсин тын чыкпай!
Өзүм жеке алышам,
Өлбөгөндө калышам.
Семетей менен Акунга,
Сексен жылча салышам.
Өрт жандырып Үргөнчтө,
Өзүмдү элге таанытам.
Өлбөй калса Семетей,
Таласка кууп айдайын.
Карала ат менен тепсетип,
Кескилеп этин сандайын.
Кыз-катынын улутуп,
Камчымдын учун майлайын.
Түптүз кылып ордосун,
Топуракка чаңдайын.
Элден мурун бок сакал,
Элди бузган өлбөс чал,
Сени мурун жайлайын».
Деп ошентип Чынкожо,
Байтекени качырды.
Карап турган эр Толтой,
Каны бетке чачылды.
Кармап колго найза алып:
«Тарт колду — деп, бакырды.
Өткөн акмак, Чынкожо,
Өжөрлөнгөн чыр, Кожо!
Байтекеге катылсаң,
Азыр менден өлөсүң,
А дүйнө жүзүн көрөсүң!
Таланасың саныңан,
Айрыласың жаныңан.
Вазирим чаап алгыдай,
Кунуң барбы мойнумда?
Кутулгус сага карыз болгон,
Же пулуң барбы мойнумда?
Кебиңе бирөө көнбөсө,
Коркутуп айдап алгындай,
Же кулуң барбы колуңда?
Өзүңдүн алың чактабай,
Обуң менен жойбуңда!
Алсаң менден антыңды ал,
Семетейге өзүң бар.

Дос болгон киши күнөөбү,
Долусу доорон сүрөбү?
Докурсунуп сендей да,
Досуна жеңин түрөбү?
Алдыңда турган эр Толтой,
Сага бозек болчу бирөөбү?»
Деп ошентип эр Толтой,
Каарына катуу алганда,
Карала аттын үстүнөн,
Чынкожону саярда,
Калгандар турбай жабышты,
Тизгинге колдор карышты.
Байтекеге Чынкожо,
Чынкожого Толтойду,
Жеткизбей кармап алышты.
«Ай, ай, баатыр, токто! — деп,
Ажыратып салышты. —
Ачууңду мага бер!» — дешип,
Аптыга сүйлөп жарышты.
Боз-Сеңирдин тумшукта,
Чынкожо менен эр Толтой,
Мына ошентип калышты.
Сурданышып кеп кылбай,
Кошуна кайра жанышты.

* * *

Чырдан бүткөн Чынкожо,
Чатырда жатып ойлонот.
Ар ишке кыял жүгүртүп,
Айласын таппай толгонот.
Айчүрөктү дегенде,
Олтура албай комдонот.
Семетейди дегенде,
Серпилген кашы чом болот.
«Айрылып калсам Толтойдон,
Анда, ишим кантип оң болот?
Кайтып кетсем кармашпай,
Кайран башым кор болот.
Сээрлеп дагы басмарлап,
Семетей мындан зор болот.
Андан көрө эми мен,
Ачуумду ичте тынайын.
Бүгүнкү болгон иштерди,
Болду кылып турайын.
Эби келсе кийинче,
Эсебин анан кылайын.
Жаңылдым — деп, жаздым — деп,
Ал Толтойго барайын.
Антташкан чакты көп айтып,
Апу* сурап алайын.
Кызыл тилди ойнотуп,

Ар түрдүү кептен салайын.
Ала көөдөн эме эле,
Асмандата көтөрүп,
Алдаштырып багайын.
Жазылып кетсе ачуусу,
Жагымдуу кептен табайын.
Кайраштырып, ачытып,
Курчутма сөздү сабайын.
Семетейди жамандап,
Серт көрүнтүп багайын.
Андан кийин алпарып,
Ага каршы салайын».
Деп ойлонуп Чынкожо.
Жигиттерин чакырып,
Сандыкчасын жапырып.
Күмүш капкак сандыгын,
Кычырата ачтырды.
Алтын жака торко тон,
Атасынын колко тон,
Торко тонду таптырды.
Жакыт саптуу ак кылыч,
Жаркеттик уста таптаган,
Эмгичекти иштетпей,
Сандыгында сактаган,
Алып колго кармады.
Калың үчүн алдырган,
Калта-калта алтындан,
Калтырбай баарын алганы.
Карала атты жетелеп,
Мойнуна чылбыр салганы.
Жакындарын ээрчитип,
Эр Толтойдун алдына,
Чынкожо кирип барганы.
«Ассаламу алейкум,
Айдай болгон, жан досум,
Арыстан, Толтой, барсыңбы?
Дүпүйөсүң чынардай,
Же көккө бүткөн талсыңбы?
Ачууңду тыйып кобо көр,
Көңүлүң билем, арсыңды.
Жаман досуң Чынкожо,
Жапырылып келатат,
Же көргө кетип калсынбы?
Бала чактан дос элек,
Алышкан эгиз козу элек.
Антташкан ок, чырпыктар,
Алар дагы тозо элек.
Шайтан кирип арага,
Шаштырды мени талаада.
Уят болуп жер тиктеп,
Өзүңө калдым табага.

Жаңылбаган жаак жок,
Мүдүрүлбөс туяк жок.
Сенин кебиң укпаган,
Мен мулукта кулак жок.
Ээрчитип келип атайын,
Бекерче көөнүң ооруткан,
Чынкожо менде уят жок.
Ачууңду мага, бер досум,
Элдешели, кел досум.
Кылдат уста таптаган,
Кырк жылдан бери чаппаган
Кырына дат жугузбай,
Кымбаттуу деп сактаган,
Жакыт саптуу ак кылыч,
Курч болоттуу сап кылыч,
Өзүңө тартуу кылайын.
Кечирип койгун, ынагым,
Чылбырым турат мойнумда,
Чыдатпай өкүнч койнумда.
Асманда минсең жаркырап,
Абаны жиреп каркырап,
Кырк канаттуу Карала ат,
Кылымдан кимдер табалат.
Атымды тарттым өзүңө,
Карап кой менин көзүмө.
Көп эле мендей бакырда,
Алып келгем жакында,
Көз кырыңды салып кой,
Алдыңда турган алтынга.
Азыраак экен деп калбай,
Алып кон, досум, тартынба.
Көп дүйнөмдү аябайм,
Кудайлашкан жакынга.
Андан артык көрчүмүн,
Абалтан бери билчүмүн,
Акылман абам Байтеке,
Этегин көзгө сүрчүмүн.
Тилим тийди ага да,
Акылым тайкы чала да.
Кечире көргүн, абаке,
Кудай бардыр мага да.
Алтын жака торко тон,
Атамдан калган колко тон,
Муну кийип коюңуз.
Мындан кийин жана да,
Кең ачылсын жолуңуз.
Өзүмдөн кеткен айбым да,
Достуктун зарыл дайнында.
Элдешүү үчүн мен келип,
Чөгөлөп турам алдыңда.
Эмине кылсаң өзүң бил,

Соогаларым кабыл кыл.
Кыяйын десең баш мына,
Көрөйүн десең жаш мына».
Деп ошентип Чынкожо,
Бардап көзүн имерди.
Жаш баладай солкулдап,
Буркурап ыйлап жиберди.
Тизелеп жүрүп жүгжүндөп,
Соогаларын алганы.
Эр Толтойдун алдына,
Бир-бирлеп коё калганы.
Байтекеге торко тон,
Баамдап жаба салганы.
Муну көрүп эр Толтой,
Акыл көңүл өскөн шер Толтой.
Боору ооруп тыз этип,
Ичиндеги муз кетип,
Жазылып кетип калыптыр,
Жүгүрүп кооп барыптыр.
Чынкожону тургузуп,
Муңайтпагын мени — деп,
Чың кучактап алыптыр.
Ого бетер Чынкожо,
Өксүп-өксүп наалыптыр.
Жуукурлугун көрсөтүп,
Жоболоңду салыптыр.
Чынкожонун бул иши,
Толтойдун сөөгүн таарыптыр.
Ичи ага жылыптыр,
Ар кыл сөздү кылыптыр.
«Менден да өттү чекилик,
Адам да өтүп кетилет»,—
Деп жүрүп араң тыйыптыр.

* * *

Бир демде капа жазылып,
Отко казан асылып.
Жал менен жая, казылар,
Табак-табак ташылып.
Коён колтук алышып,
Колколуу кептен салышып.
Пар мамыктан жаздашып,
Тогуз коргоол атташып.
Жарайсың деп бир-бирин,
Далысынан тапташып.
Арактан арбын куюшуп,
Ызаат менен сунушуп.
Кызымтал болуп алды эми,
Кызыктуу кептен салды эми.
Малдан мал тандап союлуп,
Ныксырап баары чоюлуп.

Той катары үй-үйдө,
Аскерлер абдан тоюнуп.
Унтулуп буктар жатты эми,
Бар кызыкка батты эми.
Ошондой болуп турганда,
Келтирип мезгил кыямын,
Чынкожо сүйлөйт кыялын.
Эр Толтойго кеп айтат,
Учурма кептен көп айтат:
«Эр Толтой, досум, көңүл бур,
Түшүнгүн иштин жөнүн бул.
Атактуу баатыр эрденсиң,
Айбаты сүрдүү шерденсиң.
Ант үчүн мага болушуп,
Айчүрөк үчүн келгенсиң.
Армандуу болгон досуңа,
Арка болор белденсиң.
Семетейден чоочуйсуң,
Ошо, тентип жүргөн куу тумшук,
Өзүңө кантип тең келсин.
Жетим өсүп жетилген,
Мизи мокоп кетилген.
Атасынын даңкынан,
Асманды тиктеп чекиген.
Арамдан туулган ал акмак,
Аты бар кургак, өзү жок.
Асилинде чийки бетирден,
Кемсинттиң көөнүм муңайтып,
Келди деп аны көп айтып.
Баатырдык, эрдик жагынан,
Турасың андан көп артык.
Кабылан сындуу сен туруп,
Карала ат менен мен туруп.
Коркуубуз андан уят иш,
Кыргызда эки эр туруп.
Айтайын иштин быягын,
Абайлап жакшы сынагын.
Иш кылалы кеңешип,
Ойлошуп пайда, зыянын.
Урушпай кетсек бул ирет,
Өткөзүп ийип жүрбөйлү,
Олуттуу иштин кыямын?!
Урушпай кетсек эгерде,
Каларбыз күлкү, жемеге.
Намыстуу эки иш келет,
Кара башка күч келет.
Кадырыбыз, баркыбыз,
Түбөлүк жерде тепселет.
Биринчиси, аңдагын,
Болжоп көргүн салмагын.
Урушпасак бул ирет,

Элдешсек барып чөгөлөп,
Ийилген белдер сынбайбы?
Элдер шылдың кылбайбы?
Эликтеп ээрдин түйүрбөйбү?
Айрөктөп мурдун чүйүрбөйбү?
Уккан, көргөн, билгенди,
Аралап айың дүрбөйбү.
Даңкыбыз кетип далайга,
Жаманат дооран сүрбөйбү?
Алдары турса шунчалык,
Толтой менен Чынкожо,
Куйругун кыпчып жүрбөйбү?
Деген шылдың көп айтып,
Беттерин чымчып күлбөйбү?
Көңүлдөр азар жебейби?
Семетейди көргөндө,
Коркуп кетти дебейби?
Мурунку атак, даңкыбыз,
Кайда калат баркыбыз?
Экинчиси, тыңдагын,
Эки кыял кылбагын.
Элдешсең да эгерде,
Ал Семетей кек сактайт.
Артыкча Толтой бир сени,
Көңүлүңдө бек сактайт.
Ал анткени байкагын,
Ачык кепти айтамын.
Өзүм качып барганда,
Көп кадырлап, каршы алып,
Көңүлүмдү жайкадың.
Калкаладың, коргодуң,
Конуш бердиң, тойлодуң.
Семетей муну билбейби?
Санаага коюу кирбейби?
Канатына алды — деп,
Муну сенден көрбөйбү?
Жаманына келгенде,
Элдешип элге мен кайтсам,
Мени бузган ушу — деп,
Семетейге сени айтсам,
Жалган деп, муну ойлойбу,
Ак көрпө жайыл болбойбу.
Эртеден өзүң айткандай,
Тууган түбүн кордобойт.
Көөнүндө кирди жойбойбу,
Ырас ушул бузук — деп,
Абалы сени сойбойбу?
Жедигер калың журтунду,
Тындым кылып койбойбу?
Семетей коё туралы,
Андан ары угалы.

Элдешип барсак баркыңа,
Жетсин, дейли Семетей.
Сага болгон өч, кектен,
Кечсин, дейли Семетей.
Сен деп, бууган чың белин,
Чечсин, дейли Семетей.
Бирок намыс, кегинен,
Кантип кечсин, Күлчоро.
Элдешсе да агасы,
Кантип төссүн, Күлчоро.
Алалбай калган арданып,
Аккоёндой сулуудан,
Кантип безсин, Күлчоро.
Алмамбеттин күлгүнү,
Абалтан өжөр сийдиги.
Семетейге эң жакын,
Бир четин билет билгини.
Ал эгер кыйкым кетирбейт,
Кечирсе да Семетей,
Ал сени эргиз кечирбейт.
Ар кимдин болот акылы,
Ачык айтат жакыны.
Айткандарым ойлонгун,
Ажалың сенин, эр Толтой,
Калбасын сыртта асылуу,
Ошондон болот акыры.
Ошол үчүн, эр Толтой,
Салмагың тоого тең, Толтой.
Акылым ушул билип ал,
Кыял сүрбөй тилимди ал.
Баштагыбыз кеп болсун,
Бел бошотпой бул ирет,
Урушуубуз эп болсун.
Колдорго тууну алалы,
Кайратты бойго жыялы.
Үргөнчтү курчап жылчыксыз,
Кандуу уруш салалы.
Семетей менен Акунга,
Бир серпишип баралы.
Күчүбүздү көрсөтүп,
Айчүрөк тартып алалы.
Үргөнчтүн шаарын түз кылып,
Үшкүрүп анан тыналы.
Туубузду кадайлы,
Талас, Букар быягы.
Күрүлдөгөн шер турсаң,
Күүгө аалам сыябы.
Баатырдыгың башкача,
Басташып адам чыгабы.
Аркырап аккан сел турсаң,
Атагы бийик эр турсаң.

Алдында баштап сен турсаң,
Карала менен калкылдап,
Асманда учуп мен турсам.
Кандай душман тең келет,
Таманда калып теспелет.
Сүрүбүздү көргөндө,
Сүрдөбөй кимдер кез келди?
Эр Толтой турсаң жанымда,
Коюла түшөт каным да.
Ар өнөрдү козгоймун,
Алоолоп күйгөн чоктоймун.
Аа, оолошуп сен берсең,
Семетейи турмайлык,
Манас келсе коркпоймун.
Акун канын жалынтып,
Айчүрөгүн боктоймун.
Уксаң Толтой кеп ушул,
Баары айтканым эп ушул.
Барбасаң Толтой антыңды ал,
Он эки түмөн калкыңды ал.
Жалгыз өзүм барамын,
Семетей менен Акунга,
Калайманды саламын.
Жеңсем жеңип аламын,
Жеңбесем өлүп калармын.
Антташкан досум кайда — деп,
Оюма сени алармын.
Кошулган болсо, жан досум,
Кайратың кудай оңдосун.
Кандай болор арты — деп,
Кыялың эки болбосун.
Семетей кандай тосо алсын,
Жети-Суунун жолборсун!
Аттангын, Толтой, тилимди ал,
Алдыңда Үргөнч ак мейкин,
Ойротту бузар эр турсаң.
Өнөрүң кимден аз дейсиң,
Жеке ээлеп бүтүн ааламды,
Урпагына бак берсин!
Абыдан жакшы ойлоп көр,
Албасаң менин тилимди,
Акыры бир күн кап дейсиң».
Деп Чынкожо токтолуп,
Алып учма мактоолор,
Арт-артынан октолуп.
Арбын сүйлөп калганда,
Антты оозуна алганда.
Толтой турду ойлонуп,
Буура төөдөй комдонуп.
Көпкө ойлонуп ар кыял,
Көңүлү кепке жашыды.

«Болуптур, досум Чынкожо,
Барайын — деди акыры. —
Урушар болсоң камынгын,
Добулбасың кагынгын.
Дос оозапып башынан,
Торуңа сенни чалындым.
Ойлонсом сени деп жүрүп,
Кутулгус чырга малындым.
Качып кайда барайын,
Белсенип жардам кылайын,
Бардыгынча алымдын».
Толтой мындай дегенде,
Чынкожо карап турчубу.
Кайран досум жарайт — деп,
Кучактап ыйлап уңшуду.
Буйрук кылып тезинен,
Камчынын учун имерди.
Согушар жерге келсин — деп,
Семетей менен Акунга,
Чабарманын жиберди.

* * *

Эртең менен болгондо,
Ээликкен арам Чынкожо,
Баары аскерди айдады.
Акун кандын шаарына,
Дүңгүрөп жөнөп калганы.
Тепсетип кирип жөн эле,
Айчүрөк кармап алганы.
Чабармандан кеп угуп,
Согушсун деди — деп угуп.
Айкөлдүн уулу Семетей,
Эч нерсени кенебей.
Алды-артына көз салып,
Акун канга сөз салып.
Уруштун болор кабарын,
Катуу айтпай, бош салып,
Эки чоро жанга алып,
Асаба желек колго алып.
Боз-Учуктун сеңирге,
Жетип барды жол алып.
Чыга калса сеңирден,
Тармал-Саз кенен жер экен.
Ар жактан келген жедигер,
Өтө эле арбын эл экен.
Туркулары башкача,
Түрдөнүптүр жедигер.
Азар түмөн кол болуп,
Сүрдөнүптүр жедигер.
Найзакери бир бөлөк,
Найзанын учу көкөлөп.

Балталуусу бир бөлөк,
Балтасын айбат көтөрөт.
Кылычтуусу бир бөлөк,
Кыңгыранып дүркүрөп.
Чокмордуусу бир бөлөк,
Чуулдашып күркүрөп.
Саадак аскан мындан көп,
Жаа тартканы андан көп.
Ар өнөргө машыккан,
Андай аскер сандан көп.
Агала желек, көк байрак,
Жедигер келет жер жайнап.
Семетейден башка жан,
Турар эмес бел байлап.
Байыркынын наркы экен,
Токтотмогу туу саймак.
Чубактын уулу Канчоро,
Чыга калып туу кадап.
Келе жаткан жедигер,
Токтоп калды бир карап.
Кезеги келген бул кезде,
Эрегишип эр саймак.
Жедигердин элинен,
Алыбек чыкты бел байлап.
Ал аңгыча арт тарап,
Ала чууга дүрбөдү.
Түмөнбайы баш болуп,
Ажыбайы желденди.
Акун кандын аскери,
Алар жетип келгени.
Чубактын уулу Канчоро,
Он жашарда ал чоро.
Мен барам деп сайышка,
Уруксат алып заматта.
Суртелки оозун созгону,
Алыбек алдын тоскону.
Качырышып барышты,
Карсылдашып салышты.
Канчоро менен Алыбек,
Караганды таң кылып,
Качпай туруп алышты.
Жаш чорого бир кезде,
Эби келип калганы.
Алыбек шорун катырып,
Чалкасынан салганы.
Жедигерлер жалтанып,
Карап туруп албады.
Арт-артынан эчени,
Жекеге чыгып барганы.
Ошо күнү Канчоро,
Элүүнү катар жалмады.

Күрсүп калган балбандар,
Катуу салды жаңжалды.
Казылып топо буруксуп,
Жердин жүзү чаңдалды.
Кумары канып эчендер,
Кулагы тунуп сандалды.
Эки тарап ал күнү,
Аянбастан салышты.
Күн кечкирди, жанышты,
Жай-жайына барышты.
Эртеңки болор урушка,
Даярдыгын алышты.

КАНДУУ КАРМАШУУЛАР, ЧЫНКОЖОНУН АКЫБЕТИ

Эртеси күнү таң менен,
Эки жак келип маңдайга,
Чыга элек менин бугум — деп,
Канчоро чыкты майданга.
Карап калды жедигер,
Кап деп ичи арманда.
Бөлүнүп чыгып чекеге,
Эр саймакка жекеге,
Канчоро айбат салды эле.
Жедигердин көп колу,
Былк эте албай калды эле.
Бели катуу жаш чоро,
Эр Толтойлоп чакырып.
«Качкы байтал кайдасың,
Чынкожо чык!» — деп бакырып.
Бастырып турду Канчоро,
Кайраты көптү жапырып.
Чынкожо анда кеп айтат,
Баатыр Толтой деп айтат,
Айла амалдуу чырды айтат:
«Кылалы уруш эптүүсүн,
Семетей түпкө жетпесин.
Акун кандын аскери,
Аралап бизге жетпесин.
Мен Карала ат минейин,
Асмандагы булуттун,
Арасына кирейин.
Акун кандын аскерин,
Койбой кырып иейин.
Кан шаарына барайын,
Арка чебин карайын.
Жардамга койгон кол болсо,
Тындым кылып салайын.
Семетейдин оттоку,
Аттарын такыр кырайын.

Жандап минер аты жок,
Жалгыз атчан кылайын.
Буурул тулпар арыса,
Былк этпей турсун ылайым.
Майданга баатыр өзүң бар,
Башкасын коюп төрө сай!
Күлчоро менен Канчоро,
Катар экөөн көмө сай!
Семетей жалгыз калганда,
Салабыз башын жаңжалга.
Асманда жүрүп мен атып,
Жерде жүрүп сен атып.
Семетей кыйын болсо да,
Алабыз аны кулатып.
Акун канын баш кылып,
Анан элин чуулатып,
Артык Чүрөк сулууну,
Адамзаттан нурлууну,
Олжого кармап алабыз.
Башына жоолук салабыз,
Андан кийин Таласка,
Сен экөөбүз барабыз.
Кыйратып канкор ордосун,
Кыргыздын эбин табабыз,
Кандай иш болсо бирдикте,
Кеңеш менен кылабыз».
Чынкожо минтип Толтойго,
Карала ат минип болкоё.
Ак булутту аралап,
Учуп кетти калкылдап,
Куржун-куржун огу бар,
Мылтыгы жондо жаркылдап.
Мылтыкка андес Чынкожо,
Илешпей атат шартылдап.
Жекеге чыкты эр Толтой,
Багалеги балкылдап.
Алдында минген Суркоён,
Албууттанып алкылдап.
Боруму тоодой чоң Толтой,
Боз кисе жанда шалпылдап.
Канчоро турган майданга,
Каарданып бакырып,
Качырып кирип барганда.
Найзанын учу жеткенде,
Чак этип тийип кеткенде.
Бала баатыр чорону,
Балакеттүү чоң Толтой,
Катуу коюп өтү эле.
Калпактай болуп Канчоро,
Атынан ыргып кетти эле.
Аңгычакты Күлчоро,

Айгай салып бакырып.
«Манастап» ураан чакырып,
Толтойду келди качырып.
Кайрыла калып чоң Толтой,
Катуу найза муштады,
Күүсү менен найзанын,
Күлчоро аттан учканы.
Муну көрүп Семетей,
Бургутуп чаңын артынан.
Сыр найза алып колуна,
Сымбаты элден артылган.
Ак олпок тонду жамынган,
Аккелте мылтык асынган.
Айбатынан жан чыккан,
Көрүктөн чыккан жалындай,
Көзүнөн кызыл кан чыккан.
Кетелек белде дыңгырап,
Кылычы кында шыңгырап,
Айбалта белде зыңгырап,
Кытайча кызыл доолбас,
Чымын тийсе кыңгырап.
Башында темир туулга,
Көөдөндө зоот, чарайна.
Калдыркан, темир кисепче,
Жоо жарагы бүт анда.
Жоо бөрүсү Семетей,
Салып жетип барганда.
Тоодой болгон Толтойду,
Качырып келип калганда.
Айбатын көрүп Семендин,
Ач арстандай көрүнүп,
Санаасы санга бөлүнүп.
Чоң найзасын колго алып,
Качырып кирди өмүлүп.
Баатыр төрөң Семетей,
Кебелип койбойт кенедей.
Ошол өңдүү Толтойду,
Бечкегине теңебей.
Ал экөө тең жеткени,
Салгылаша кеткени.
Найзалары кагышып,
Дембелешип сайышып.
Кечкиргенче алышып,
Кечинде кайра жанышып,
Ал түнү кечти өткөрөт.
Эки шердин кызыгы,
Элдер тандап көз көрөт.

* * *

Учуп жүрүп Чынкожо,
Мөндүрдөй окту жаадырып.

Акун кандын аскерин,
Акылынан тандырып.
Кырып кирди бир четтен,
Соо калбады кылт эткен.
Шаардын үстүн айланды,
Далайы андан жайланды.
Сепил багар күзөтчү,
Сербейип бирөө калган жок.
Каш кайтарып атышчу,
Адыс мерген андан жок.
Корголошуп үйүнө,
Эшикке чыккан адам жок.
Үргөнч шаарын Чынкожо,
Өз билгендей жойлоду.
Курал-жарак асканын,
Кулатып бирөөн койбоду.
Айласы көп бул каапыр,
Салабы деп тыптыйпыл,
Акун кан муну ойлоду.
Ар жерге коюп мергенчи,
Түшүрбөй жерге торгоду.
Асманда жүрүп Чынкожо,
Аттарды эстей калганы.
Шаардын батыш жагына,
Кайкып учуп барганы.
Оттоп жүргөн он төрт ат,
Тарсылдакка алганы.
Он эки атты заматта,
Тоголотуп салганы.
Далдада калган эки ат,
Өлбөй тирүү калганы.
Кечинде келип Толтойго,
Көргөндөрүн кеп салат,
Калгандарын көп салат.
Толтой анда мындай дейт:
«Чынкожо досум, тыңда дейт.
Кыйын көрдүм кыраанды,
Менин тамтыгымды чыгарды.
Биле албай турам, Чынкожо,
Эртең кандай кыларды.
Аттанып эртең жекеде,
Эрдигимди салайын.
Арыстандын уулу чунакты,
Эбине келсе алайын.
Алым келбей баратса,
Аскердин баарын жабайын,
Качып жөнөп калайын.
Алактаган Семетей,
Мени кууп алганда.
Анын эки чоросу,
Эл ичинде калганда.

Жашырынып бир жерге,
Жакындап чукул келгенде.
Алдынан тосуп мен атам,
Асманда жүрүп сен атсаң.
Ушундай айла кылбаса,
Экөөбүз бирге турбасак.
Кыйын турат түрү — деп,
Кызталактын сүрү» — деп.
Акылын Толтой айтканда,
Чынокжо таптап капталга,
Айтканына кошулду:
«Мен дагы шондой ойлогом,
Ыраазы кылдың досуңду».
Деп кеңешип алышты,
Уйкуну катуу салышты.

* * *

Эртеси сүрүп таң атты,
Эки жак чубап келатты.
Жедигердин көп колун,
Жыйнап Толтой муну айтты:
«Арка болгон туугандар,
Толтойдун кебин угуңар.
Бүгүн болчу урушта,
Бейгам карап турушпа.
Эр сайышка мен чыгам,
Семетейге тең чыгам.
Эгер ал мени жадатса,
Алым келбей баратса.
Камчымды булгап жиберсем,
Үч айлантып имерсем,
Баарың каптап киргиле.
Семетейдин колуна,
Селдей каптап тийгиле».
Деп чоң Толтой тапшырып,
Майданга барды бастырып.
Толтойду көрүп туралбай,
Семетей келди аптыгып.
Качырып кирип барышты,
Карс дедире сайышты.
Найзалары кагышты,
Калкандары кабышты.
Кабуусуна келтирип,
Канкоруң сайды мелтиреп.
Таамай найза жеткени,
Тоңкоюп Толтой кеткени,
Ээрден көчүк кыйшайды,
Үзөңгүдөн бут тайды.
Жедигер анда жатпады,
Он эки түмөн калың кол,
Аламан коюп каптады.

Жез кемпирдин кичүү уулу,
Толтойду жетип аткарды.
Көптүк кылып жедигер,
Булардын колу шашканы.
Аралап жүрүп көп элди,
Ошондо Күлчоронун айтканы:
«Айланайын, абаке,
Алышкан Толтой, канаке?
Канчоро менен Күлчоро,
Биз татыйбыз бул элге.
Толтой качып кетпесин,
Асман менен Чынкожо,
Акун канга жетпесин.
Ала качып Чүрөктү,
Алыс жакка безбесин.
Толтойду колдон чыгарбай,
Багындырсаң болбойбу?
Бул жердеги аскерин,
Экөөбүз эле оңдойлу».
Деп Күлүстөн айтканда,
Анын айтканын туура тапканда.
Кылычты кынга салыптыр,
Сыр найза колго алыптыр.
Эл ичинен Толтойду,
Издеп көпкө калыптыр.
Акун кан жаккы четинен,
Атынын изин чалыптыр.
Аркасынан кубалап,
Ашыгып жөнөп барыптыр.
Семетей келе жатканын,
Чынкожо көрүп калганы.
Асмандан жерге басаңдап,
Толтойго кабар салганы.
Жолун тосуп жаткының,
Так чекеге аткының.
Далдага өзүң качыргын,
Канкордун сүрүн катыргын.
Толтой уга калыптыр,
Белеске түшүп алыптыр.
Бекинип алып чоң ташка,
Бекемдеп көзүн салыптыр.
Семетей жакын келгенде,
Барсылдакка алыптыр.
Чынкожо жүрүп асманда,
Жазайыл мылтык, жаа тартып,
Кош атар мылтык кошо атып,
Алты атар мылтык алты атып.
Мөндүрдөй окту жаадырып,
Угуп турган кишинин,
Кулак, мээси жарылып.
Жерден Толтой октоду,

Чынкожо көктөн тоскону.
Башы айланып маң болуп,
Басалбай көкжал токтоду.
Бир кезде башка ок тийди,
Койнуна агып кан кирди.
Денесин канча ок ирмеди,
Бирок олпоктон өтүп кирбеди.
Кирбеген менен олпоктон,
Коргошун оор туш келди.
Чыдатпай төрө көкжалды,
Чымындай жанга күч келди.
Жалгыз-Арча, Чаар-Ташта,
Карабайдын Кара-Үңкүр,
Кадимтен бери бар үңкүр.
Үңкүргө көкжал киргени,
Үшкүрүп көзүн ирмеди.
Колумсага* кол салса,
Жалгыз огу калыптыр.
Ошондо Семең көкжалың,
Оюна муну алыптыр.
«Мылтык атар огум жок,
Жалгыз окту аяйын.
Чынкожо менен Толтойду,
Катар атып калайын.
Эч болбосо кай бирөөн,
Жастана кошо жатайын».
Сактап жатты ошентип,
Жалгыз окту атайын.
Жерден Толтой ок атып,
Чынкожо көктөн төп атып.
Чыгарбай ушул үңкүрдөн,
Көкжал шерди жадатып.
Кармайбыз деп ойлоду,
Амалсыз кылып кууратып.
Чукулдашып барышты,
Кармарына калышты.

* * *

Күлчоро менен Канчоро,
Камбыл туулган пар чоро,
Он эки түмөн көп колго,
Бөрү койго тийгендей,
Аралап кирди ошондо.
Эки бала түгөй шер,
Бирөөнөн кыйын, бирөө эр.
Жедигерди жапырып,
Сыймыгын баштан качырып.
Сындырып кирди бир четтен,
«Манастап» ураан чакырып.
Топ-топ кылып коштоду,
Бир-бирине кошподо.

Кыр-кыр ылдый айдады,
Качкан койдой кырганы.
Жон-жон ылдый айдады,
Жоюлган койдой кылганы.
Айдап жүрүп түрүлтүп,
Асманга чаңын сүрүлтүп.
Эми эки күн урушса,
Койгону турат түгөтүп.
Арадан эки күн өттү,
Аа кошулуп түнү өттү.
Күн үчүнө артарда,
Эр Күлүстөн баатырга,
Абасы түштү оюна.
Аёо каптап боюна,
Канчорого кеп салат.
Кебимди уккун деп салат.
«Айланайын, Канчоро,
Айбатың артык зал чоро.
Абакем дайнын билбедик,
Бирибиз аны издейлик.
Ат изин чалып табалык,
Артынан издеп баралык.
Тура бербей бул жерде,
Төрөдөн кабар алалык».
Деп Күлчоро муңаят,
Канчоро анда муну айтат:
«Айтасың ырас, эр Күлүс,
Абакем менен, бел Күлүс.
Мен өзүм мында калайын,
Керекке жалгыз жарайын.
Кыраакы элең сен өзүң,
Кыргый куштай мүнөзүң.
Аттын изин табарсың,
Абамдан кабар аларсың.
Айчүрөктүн жанында,
Жаткандыр дейм, абакем,
Кана элек кызыкка,
Баткандыр дейм, абакем.
Анда келе каларсың,
Менден кабар аларсың».
Анда Күлүс кеп айтат,
Ачуусу келип бек айтат:
«Жок кепти кылбай, Канчоро,
Жакшы кептен сал, чоро.
Айчүрөктүн жанында,
Азыр жатпайт, абакем.
Бизди таштап, ал жерге,
Башын катпайт, абакем.
Жоболоңдуу баласың,
Жок эле кептен саласың.
Ушинтип эле кээ-кезде,

Куйланып өзүң каласың.
Асмандан атып Чынкожо,
Жерден атып эр Толтой,
Ортосуна алгандыр,
Камалып абам калгандыр.
Экөөлөп жүрүп башына,
Кыйын күндү салгандыр.
Же болбосо ал Толтой,
Коркуп качып алган бейм.
Артынан кууп абакем,
Алыска кетип калган бейм.
Мен азыр издеп барайын,
Ар жакка көзүм салайын.
Абалы кандай болду экен,
Абакемди табайын.
Айтканга көңүл бурарсың,
Алаксытып душманды,
Алдын кайрып турарсың».
Деп ошентип эр Күлүс,
Абасына бел Күлүс.
Актелкини түйүлтүп,
Абасын ойлоп күйүгүп.
Шуулдап жолу кыскарып,
Мелжемдүү жерден из чалып.
Суркоён менен Буурулдун,
Катар изин таап алып.
Жалгыз-Арча өндүргө,
Күлүстөн жетип барганы.
Мылтыктын үнү ызы-чуу,
Айран азыр калганы.
Жылганы өрдөп караса,
Бир үңкүргө жанаша.
Тайбуурул турат талаада,
Баскыдай эмес сабаса.
Аткан мылтык үнү жок,
Семетейдин жиги жок.
Аттын көрүп караанын,
Ал Күлчоро баланын,
Ичи жалын, боору чок,
Камчысын колго алганы,
Чаап чыгып барганы.
Үңкүргө кирсе Күлүстөн,
Ар бөлүнүп санаасы.
Аккелтени кучактап,
Жаткан экен абасы.
Семетейди көргөндө,
Амандыгын билгенде:
«Он атканда бир атпай,
Ооруң барбы, Семетей?
Жамбаштап мында жаткындай,
Дооруң барбы, Семетей?»

Камап душман ок атса,
Кандай турдуң кебелбей?
Энөөлүгүң курусун,
Опсуз артык ченебей!»
Деп Күлчоро айтканы,
Ачууланып шашканы.
Анда Семең муну айтат,
Адамдын көөнүн муңайтат:
«Айланайын, арстаным,
Артыма жөлөк жаш жаның,
Алдырабай кебимди ук,
Абалды билбей шашпагың.
Көрдүң беле сен мурда,
Абаңдын мындай жатканын.
Жара каптап боюмду,
Жабыркап жаман даттадым.
Асманда жүрүп Чынкожо,
Теги эле жаман октоду.
Жерде жатып эр Толтой,
Жүлүндүн баарын чоктоду.
Ишенбесең карап көр,
Кандай экен соккону.
Ак олпоктун бүгүшкө,
Алда канча аткан ок,
Ширелип келип токтоду.
Чынкожо менен эр Толтой,
Бекерче мага кас болду.
Атышып жатып абакең,
Аккелте ичи дат болду.
Колумсакка салган ок,
Түгөнүп баары жок болду.
Карап бакчы, Күлүсүм,
Жалгыз огум калганын.
Жакындап келсе тигилер,
Жастана бирөөн жатсам — деп,
Ошого сактап алгамын.
Эмине болду көп кошуун,
Ошолордон салчы кеп.
Кайда калды, Канчоро,
Эсен-аман барбы!» — деп.
Деп ошентип айтканы,
Үшкүрүп, онтоп жатканы.
Ошондо Күлүс шашканы,
Абасын көздөй басканы.
Башынан жөлөп кучактап,
Бооруна бекем чаптады.
Казандай башта бир жара,
Кара бойдо миң жара.
Тулгадай башта бир жара,
Түлкү бойдо миң жара,
Аны көрүп Күлүстөн,

Көзүнүн жашы он талаа.
Ачуусу менен турганы,
Аккелте колго алганы.
Сүмбө уруп, уч тартып,
Сүр куйрук менен күч тартып.
Ачышып жүрөк ысыды,
Мылтыктын ичин жышыды.
Куржун башы дарыны,
Кур дедире бир куйду.
Кой башындай коргошун,
Калдыратып чың койду.
Кулачтап туруп күчөнүп,
Кол сүмбө менен бир урду.
Ак олпок бергин аба — деп,
Желбегей олпок жамынып,
Күлчоро эми дыр койду.
Чаар-Арчанын белине,
Жүгүрүп жөнөп калганы.
Өтө сезгич Чынкожо,
Аны көрө салганы.
Басаңдатып булутту,
Тарсылдакка алганы.
Огу түтөп Толтойдун,
Мылтыгы куру калганы.
Кутказбайт аны Чынкожо,
Дегени ойго жалгады.
Чалкадан түшүп эс алып,
Камсыз жатып калганы.
Ок тийгизбей Күлчоро,
Белге чыгып барыптыр.
Айканынан олпокту,
Тайбуурулга салыптыр.
Аккелтени кучактап,
Алдында жатып алыптыр.
Тайбуурулдун жалынан,
Арта салып абыдан.
Шилекей менен баткакты,
Жыдыманга чапканы,
Ошондо Күлчоронун айтканы
«Атадан калган, Аккелте,
Атса колго, чак Келте,
Булуттан чыкса Чынкожо,
Аталбасам, маа жазык,
Тийбей калсаң, саа жазык.
Анты акта айкөлдүн,
Баласын сакта айкөлдүн!»
Деп ошентип Күлүстөн,
Тиштери тишке тийишкен.
Асманды тиктеп чалкадан,
Ат алдында тим жаткан.
Алты атарын алты атып,

Жети атарын жети атып,
Кош атарын кошо атып,
Жазайыл мылтык жана атып,
Жамгырдай кылып жаа тартып,
Мөндүрдөй огун жаадырып,
Жакындап келип караса,
Жыгылып чоро калыптыр.
Асманда жүрүп Чынкожо,
Оюна муну алыптыр:
«Шай колдогон чоросу,
Шайы кетип талыптыр.
Семетейди бул сапар,
Соёрум менин аныктыр.
Жакындап барып көрөйүн,
Булуттун бурчун сөгөйүн.
Өлгөн болсо чоросу,
Жетелеп атын алайын.
Семетейге барайын,
Өлө элек болсо чоросу,
Абыдан аны жайлайын.
Мылтыктын оозун кандайын,
Адамсынган Семетей,
Анан ага барайын.
Тизелетип алдымда,
Тилип кардын жарайын».
Деп ойлонуп Чынкожо,
Боору кара чыр Кожо.
Одураңдап козголду,
Мылтыктын баары октолду.
Айдап алып булутту,
Үстүнө келип токтолду.
Тизгин тартып чиренди,
Булутту сөгүп жиберди.
Бурамасын мылтыктын,
Оңдоп-солдоп имерди.
Далай окту жаадырды,
Чыгардым деп жаныңды.
Бура тартып калыптыр,
Булуттуу көздөй аралап,
Чынкожо жөнөп алыптыр.
Булутка кире бергинче,
Аял-үйөл дегенче,
Ак милтеден чок жетти,
Аккелтеден ок жетти.
Кырк канаттуу Карала ат,
Бара жатып солк этти.
Аккелте огу жетиптир,
Бир капталын талкалап,
Үзгөн бойдон кетиптир.
Ат учалбай чыркырап,
Айланып келет ылдыйлап.

Айласы кеткен Чынкожо,
Үстүндө келет куркурап.
Жан чыгып аттан шылк — деди,
Жерге түшүп күп — деди.
Кара-Үңкүрдүн оозуна,
Жакын келип түшкөнү.
Жарадар болгон Чынкожо,
Жөрмөлөп жерден жылтырап.
Семетейдин алдында,
Ыйлап турду буркурап:
«Жаңырыктуу кыядан,
Жалгыз элең уядан.
Жаңылдым иним, Семетей,
Жанымды сенден суранам.
Элиң баспас кыядан,
Элкиң элең уядан.
Эси жоктук кылыпмын,
Бир тамчы каным суранам.
Жаңылдым, жаздым, жалгызым,
Жарабайт сага дарбышым.
Атанын наамын кетирдим,
Уятсыз агаң эсирдим.
Башкы атабыз бир эле,
Багындым, иним, кечиргин!»
Жалбырактай жалынып,
Мойнуна курун салынып.
Зыркырап турду Чынкожо,
Чөк түшүп ага багынып.
Ала көөдөн эр Семен,
Ачык жолу шар эмен.
Арамдык менен иши жок,
Кектик кылмай жери жок.
Эли, журтум дегенде,
Эрдигинин эби жок.
Жер жүзүндө кишиде,
Мындай кенен теги жок.
Чынкожонун жалынчын,
Укканда бою тердеди,
Чын өкүндү деп ойлоп,
Каныңдан кечтим кел — деди.
Кошулсаң болду керек жок,
Жанымда тура бер — деди.
Арам ойлуу Чынкожо,
Агарбас көөнү сыр Кожо.
Кыйлага кастык катканы,
Үңкүрдү көздөй басканы.
Эндегей турган Семенди,
Эр көкүрөк эренди.
Жана көрчү нээтин,
Жакшылык кылса ченемдүү,
Жакындап жакын бармакчы,

Койнунан балта алмакчы.
Капыстан шилтеп шилиге,
Башын кесип салмакчы.
Баатырдын канын ичмекчи,
Түбүнө такыр жетмекчи.
Ылдамдай жөнөп шыпылдап,
Чынкожо калды жакындап.
Эч нерсени элебей,
Семетей турат кенебей.
Ал аңгыча Күлчоро,
Ашыгыш кирип барганы.
Артына карап Чынкожо,
Ага назар салганы.
Төр жагына үңкүрдүн,
Барып тура калганы.
Кечиргенин Семендин,
Күлүстөн билип алганы.
Аrsaңдап күлүп калп эле,
Жанына жетти бат эле.
«Айланайын, абаке,
Акылы терең бар аке.
Өзү келген Чынкожо,
Өзгө мени дебеспи?
Ага болсо ал сага,
Маа, кайнага эмеспи?
Көрбөгөнү көп болду,
Учурашып алайын,
Кучакташып көрүшүп,
Кумарга бир канайын».
Деп ошентип жаркылдап,
Кара күчкө каркылдап.
Ичин каптап, ачуу кек,
Бүткөн бою калтылдап.
Барып жетти тез аттап,
Токмок салды оюндай,
Мойнунан арта кучактап.
Сол колун ага артканда,
Ийинден бери тартканда.
Билалбай калпты, ырасты.
Чынкожо ойлоп жатканда.
Күлчоро жанга кынтайды,
Этегин учун каңтарды.
Сабы алтын, мизи курч,
Сууруп алды шамшарды.
Чынкожонун кардына,
Шамшарды тыгып жиберип.
Толгөп-толгоп күч менен,
Ыкшап алды нидерип.
Семетей деп, айталбай,
Селейе катып жыгылды.
Селебелүү чунагың,

Эми кылды ырымды.
Жүрөк канын жарганы,
Саптуу аякка куйганы.
Кымыз ичкен эмедей,
Шып дедире урганы.
Жымыйып карап турганы.

* * *

Калың кошуун жедигер,
Канчорого ыктады.
Койбой баарын ал Чоро,
Жоготмокко чуктады.
Багынса да болбостон,
Канчасын катар жыкканы.
Аралап жүрүп бир кезде,
Аккелте үнүн укканы.
Алда эмне кабар — деп,
Абамдан дайын алам — деп,
Сабырдап чоро турбады,
Суртелки оозун бурганы.
Чынкожону өлтүрүп,
Күлчоро минтип турганда,
Жетип келип турганы.
Катуу мүнөз Канчоро,
Кардык боюн чулгады,
Чынкожо көздөй басканы,
Бир бутун тепсеп тартканы.
Айра тартып чатынан,
Ыргытып ыраак таштады.
Ыраазы болбой ал ишке,
Семетей өңү качканы.
Ошондо кыраан Күлчоро,
Канчорого айтканы:
«Каары катуу, Канчоро,
Ачууңду басып ал, Чоро.
Өлгөн жанды кыйнаган,
Өжөрдүк кайда бар Чоро.
Эми мындай кылалы,
Бул жерде турбай жылалы.
Мен Актелкиге минейин,
Абакемди шаарга,
Алпарып коюп келейин.
Сен Суртелкиңди мингиниң,
Ылдамыраак жүргүнүң.
Жедигер качып кетпесин,
Жетип ага тийгиниң.
Мен барамын артыңдан,
Ошонумду билгиниң».
Күлчоро сөзү акыл — деп,
Канчоро кетти макул — деп.
Семетейди ээрчитип,

Тайбуурулга мингизип.
Жарадар болгон абасын,
Айчүрөккө билгизип.
Ордого башын катпады,
Актелкини таштады.
Тайбуурул сындуу ат минип,
Турбай кайта басканы.

* * *

Артып кетти адамдан,
Канчоронун эмгеги.
Кара-Үңкүрдөн ал Чоро,
Кайта айланып келгени.
Калың кара жедигер,
Каптап жөнөп алыптыр.
Жети-Сууну бет алып,
Качып жөнөп калыптыр.
Ал Канчоро бакырды,
Токтогун деп, айкырды.
Дошун угуп жедигер,
Токтолуп калды акыры.
Жүрөгү түшүп калган эл,
Кимиси буга катылды.
Жалгыз барып Канчоро,
Жапырып баштан качырды.
Койдой кырып бул элди,
Кокуйлашын ашырды.
Чынкожонун Кара атын,
Ак келте огу тешкенде.
Алачыктай чоң Толтой,
Айланып тоону кетти эле.
Эки этеги далбактап,
Элге араң жетти эле.
Каары катуу чорону,
Капталынан чыкты эле.
Канчорону камгактай,
Аңтара коюп өттү эле.
Аңгычакты Күлчоро,
Качырган бойдон келди эле.
Тайбуурулду көргөндө,
Толтой көөнүн бөлдү эле.
Семетей келген экен — деп,
Сезгенип жүрөк жылды эле.
Абыдан байкап караса,
Эки жолборс кабышып,
Алдында келет алышып.
Эки түгөй сур бөжөк,
Үзөңгүгө жабышып.
Жылаңач кызыл дубана,
Чылбырына асылып.
Коркуу түшүп жүрөккө,

Көрүп Толтой шашылып.
Отуздан кулжа, алтымыш,
Жандай чуркап казылып.
Боз ала чаар боз жылан,
Кур боосуна чалыптыр.
Үч оролуп белине,
Түйүнчөк болуп калыптыр.
Каркыралуу кызыл кыз,
Өзү жандап узун кыз,
Учкаша минип алыптыр.
Семетейби, Күлүспү,
Тааныбай Толтой калыптыр.
Кайрат кылып тура албай,
Качырып найза уралбай,
Качып жолго салыптыр.
Күлчоро кууп артынан,
Күүлөнүп жөнөп барыптыр.
Аңгычакты Канчоро,
Атына минип алыптыр.
Чынкожонун өлгөнүн,
Анык билип жедигер,
Толтойдун эми өлөрүн,
Канык билип жедигер.
Аскер башы, бектери,
Атынан түшүп жетелеп.
Канчоронун алдына,
Багынып келди тизелеп.
Ошондо да Канчоро,
Ашөпкө салды калбаны,
Алдын тосуп эченин,
Как жүрөккө сайганы.
Бар жедигер чөк түшүп,
Мойнуна чылбыр салганы.
Элди эсептеп караса,
Он эки түмөн жедигер,
Беш түмөнчө калганы.
Артып кетти ал сапар,
Канчоронун кылганы.
Башчы кылып бир бекти,
Топтоштуруп алганы.
Токтой тур деп бул жерге,
Шаарды карай жанганы.
Жүрүп отуруп Канчоро,
Абасына барганы.
Семетей менен көрүшүп,
Бегимжан менен өбүшүп,
Ойноп жатып калганы.

ТОЛТОЙДУН ӨЛҮМҮ

Ошол кезде Айчүрөк,

Асмандап учуп калыптыр.
Күлчоро менен Толтойдон,
Күнүгө кабар алыптыр.
Элөөрүп Толтой бек качып,
Эси чыгып көп шашып.
Кууган киши аркамдан,
Эр Семетей деп качып.
Бейжинге кетчү беш жолду,
Бет алып качты бир далай.
Күлчородон бирок да,
Кутулуп качып кеталбай.
Анжиян барчу алты жол,
Ага качты бир далай.
Андан да кайра тартканы,
Анжиян кирип кете албай.
Эч айласын табалбай,
Бир жерде токтоп туралбай.
Акун кан жакшы киши эле,
Арачалап коёр — деп,
Үргөнчкө качты уялбай.
Көрүп муну Айчүрөк,
Көктөн түштү булаңдай.
Көп кызга барып, кашка бет,
Мына мындай айтат кеп:
«Камынгыла баарыңар,
Там-тамга чыга калыңар,
Качып Толтой келейтат,
Көбүрөөк шылдың кылыңар».
Катындын баары кайкалап,
Кең көйнөкчөн чалкалап,
Кыздын баары кылаңдап,
Кызыл көйнөк булаңдап.
Качып Толтой келгенде,
Катын-кыздар муну айтат:
«Жеңелериң биз мында,
Балдыздарың кыз мында.
Чынкожоңбу, өзүңбү,
Алуучу, Чүрөк, уз мында.
Күйөө болсоң коркпостон,
Калдактабай түш мында.
Колдош болсо кожого,
Карсылдап тамды сүз мына.
Тебелеп кирип алуучу,
Абалкы кайрат күч кана?
Кичинекей баладан,
Күйөө, Толтой, шашпай кал!
Жеңдей кичик баладан,
Жездеке, Толтой, качпай кал!»
Катын-кыздан кеп угуп,
Кетти Толтой чочунуп.
Арка жагын караса,

Семетей эмес, жаш бала.
Асталай түшүп сандалып,
Эр Толтой калды арданып.
«Байкап жакшы карабай,
Баланы катаа тааныпмын.
Буурулду минсе булкунтуп,
Булумду кийсе кулпунтуп,
Семетей деп калыпмын.
Тоодой Толтой не болдум,
Элге шылдың мен болдум.
Кичинекей баладан,
Качып кайда тең болдум.
Кайрылып ага барайын,
Кулата чаап салайын».
Деп ойлоно калганы,
Колуна найза алганы.
Бардашы бар чоң Толтой,
Күлүскө найза салганы.
Жалтанып Күлүс калабы,
Жоолордон анча чалабы?
Өзү бала болсо да,
Тоодой бар мунун талабы.
Ал дагы найза кармады,
Толтойдон мурун камынып,
Түптөп найза сайганы.
Балага найза сайдырбай,
Кандым болгон ал Толтой,
Найзасын кагып салганы.
Жандай түшүп Күлүстү,
Толтой катуу муштады.
Күлчоро калып жыгылбай,
Моокуму мунун чыкпады.
Кагылган найза колдо жок,
Эрдиги чоро ченде жок.
Кайрылып келип качпастан,
Какыс кылып турду шүк.
Мага теңтуш болот — деп,
Толтойдун теги ойдо жок.
Кайта имерип эр Толтой,
Күлүстү калды сайганы.
Шамдагай өтө Күлчоро,
Жазгандырып салганы.
Ылаачындай ыргыштап,
Найзасын эңип алганы.
Алган бойдон качырып,
Толтойго найза сайганы.
Балакеттүү эр Толтой,
Найзанын учун кармады.
Катуу булкуп Күлүстөн,
Сууруп алды найзасын.
Суурутуп ийип найзасын,

Күлчоро туруп албады.
Тоодой Толтой эренди,
Жакасынан алганы.
Ат үстүндө эки ирет,
Тарткылашып калганы.
Оодарышып көпкөчө,
Опсуз кармаш салганы.
Алышалбай бир-бирин,
Абдан кетип алдары.
Аттан түшө калышты,
Жөө күрөштү салышты.
Орой-торой чалышып,
Багелектен алышты.
Ошондо Толтой Күлүстү,
Так көтөрүп имерди.
Аргамжы бою алыска,
Ыргытып аны жиберди.
Таасын болгон эр Күлүс,
Тулку бою ийилбей,
Аягы менен тик түштү,
Так мышыктай илинбей.
Коё бербей жандашып,
Кокосуна жармашып.
Алачыктай эр менен,
Алмадай бала кармашып.
Айыгышып калганда,
Аянбай кармаш салганда,
«Алы кандай келер — деп,
Эми Толтой жеңер — деп,
Толо элек баланы,
Ташка чаап иер» — деп,
Оюна Чүрөк алыптыр.
Ооруп жаткан Семене,
Шашыла жетип барыптыр.
«Семетей баатыр не болдуң,
Сен жок анда кем болдуң.
Эр Күлүстөн жумушун,
Элебей арстан сен койдун,
Толтой качып, ал артта,
Топосу жердин буралат.
Төгөрөктүн төрт бурчун,
Төрт айлантты кубалап.
Кутулар жерин табалбай,
Толтой мында келиптир.
Качып келе жатканын,
Катын-кыздар көрүптүр.
Там башына жыйналып,
Кыйла шылдың бериптир.
Элебей акыл шашкан бейм,
Сен окшойт деп баладан,
Энөө Толтой качкан бейм.

Катын-кыздан кеп угуп,
Кайрылып артын карады.
Кыйладан бери кармашып,
Казып салды талааны.
Балтыр эти толо элек,
Бастырар чагы боло элек.
Бала жолборс жадады,
Бадырек Толтой баланы,
Малакайдай имерет.
Так көтөрүп башынан,
Ыргытып алыс жиберет.
Шамдагай экен Күлүстөн,
Кол ийиктей эбелек.
Аягы менен тик түшөт,
Кайра келип бетгешет.
Кандым Толтой чороңду,
Камтый кармап албасын.
Кара ташка бирди чаап,
Майып кылып салбасын».
Деп Айчүрөк айтканда,
Актелки минип алганы.
Ак ордодон Семетей,
Ашыгыш жөнөп калганы.
Көтөрө албай Актелки,
Бели ийилип баспады.
Олбуй-солбуй камчы уруп,
Семетей жаман шашканы.
Айчүрөктөн кеп угуп,
Суртелкисин зыргытып,
Канчоро да басканы.
Ал ылдамдап жетиптир,
Баспай аты бараткан,
Семетейден өтүп кетиптир.
Ыраактан көрүп эки эрди,
Арстан Семең тааныптыр.
Ошол кезде чоң Толтой,
Так көтөрүп баланы,
Төбөсүнө алыптыр.
Андан-мындан таш издеп,
Чабарына калыптыр.
Ашыкканда Семетей,
Алыстан айгай салыптыр:
«Катыгүн, чором, не болдуң,
Кайратың кайда жоголттуң?
Атабыз Манас колдосун,
Айбаттанып оңолгун!»
Семетей үнү чыкканда,
Селт этип алар укканда.
Ырп этер дарман калбастан,
Шалдырады, эр Толтой.
Маңдайында эки көз,

Жалдырады, эр Толтой.
Тыгылып жүрөк оозуна,
Калтырады, эр Толтой.
Коркуп катуу сүрүнөн,
Заркырады, эр Толтой.
Канкордун уулу эр эле,
Катуу колурак эме эле.
Качырып келип саярбы,
Каным суудай агарбы.
Жаш өлүм мага кез болуп,
Жалпыйып шорум кайнарбы.
Деген ойго келгени,
Бүткөн бойго тер келди.
Акылы качып алдырап,
Мууну бошоп шалдырап,
Колу ажырап кеткени.
Алмамбет уулу Күлчоро,
Буту жерге жеткени.
Тизеден алып көтөрүп,
Чалкасынан салганы.
Шамшарын сууруп кабынан,
Төшүнө минип алганы.
Семетей келет оюнда,
Калганы тирүү эп эле.
«Байкашымча Толтойдо,
Жамандык жок эр эле.
Бузукунун тилине,
Булганып калган көп эле.
Өлтүртпөй баатыр Толтойду,
Ажыратып алайын.
Элдешип алып, эп болуп,
Белиме таңуу кылайын».
Дегенди ойго алыптыр,
Айкырыгын салыптыр:
«Ой, ой Күлүс, тура тур,
Азыраак сабыр кыла тур!»
Күлчоро да ойлонуп,
Кыялбай аны толгонуп.
«Ошо Толтой эр эле,
Кыргызга тирек бел эле.
Ажыздыгы бир анын,
Көөдөгүрөк эме эле.
Чынкожо аны аздырды,
(Акылды шайтан шаштырды).
Каршы коюп биздерге,
Каргаша жолду бастырды.
Ачуумду азыр жойсомбу?
Кең олурак болсомбу?
Кечип тамчы канынан,
Өлтүрбөй аны койсомбу?
Кадырына жетсемби,

Кооп басып кетсемби?
Ынтымак үчүн кийинки,
Күнөөсүнөн кечсемби?»
Дегенге көңүл бурду эле,
Ыргылжың болуп турду эле.
Семетей үнүн укканда,
Серпилип кулак түрдү эле.
Аңгычакты Канчоро,
Ар кылыгы бар Чоро.
Алдырап жетип келгени,
Жеткен жерде дегени:
«Катүгүн, Күлүс, не болдуң,
Көп болду минип солдойдуң.
Шамшарды неге малбайсың,
Кардын неге жарбайсың?
Кара нээт Толтойдон,
Кек, өчтү неге албайсың?»
Канчоро мындай дегенде,
Күлчоро туруп муну айтты:
«Салууга колум барбады,
Эрдиги мени муңайтты.
Келаткан абам бакылдап,
Бирдеме деп бакырат.
Уктуңбу абам эмне дейт,
Колдорун булгап серелейт.
Абамдын сөзүн уксакчы,
Азыраак токтоп турсакчы.
Эп көрсө абам Толтойду,
Өлтүрбөй кеңдик кылсакпы».
Күлчоро айтса тектүүлөп,
Канчоро анда секирет.
«Эмне дейсиң, Күлчоро,
Обу жок сөздү кепилдеп.
Эмне дейт эле, абакем,
Өлтүрсүн дейт тезирээк.
Арам урган Толтойду,
Абакем кантип кечирет,
Сен кыйбасаң Толтойдун,
Башын өзүм кыямын.
Мезгилин иштин өткөрбөйм,
Бүттү менин чыдамым.
Канын ичип кочуштап,
Ичимде өрттү тыямын».
Деп ошентип Канчоро,
Секирип аттан түшкөнү,
Канжарын сууруп кынынан,
Кымтый кармап бүктөдү.
Канчоро салды дүктүрдү,
Толтойду көздөй жүргөндө,
Абакем айтса тындыр — деп,
Канчоро уккан чындыр — деп,

Кыялбай Күлүс үшкүрдү.
Колунда өткүр шамшарды,
Кекиртекке салганы.
Тетир карап, көзүн жуумп,
Башын кесип алганы.
Аңгычакты теминип,
Семетей да келгени.
Эбак эле Толтойдун,
Өлгөндүгүн көргөнү.
Кызыл өңү кумсарды,
Күлчорого сумсайды:
«Акылсыз чоро урганым,
Азыраак неге турбадың?
Өзүм жетип келгенче,
Бул эмине кылганың?!»
Деп сүйлөнүп октолуп,
Туралбады токтонуп.
Ачуусун көрүп абанын,
Күлчоро билди баянын.
Толтургус иштин болгонун,
Шашмалык кылып койгонун.
Өйкөп жүрөк тамырын,
Өкүнүчтүн сызы өттү.
Ылды карап, жер тиктеп,
Канчорону көрсөттү.
«Мына мабу айтты кеп,
Сени ушундай айтты» — деп.
Муну укканда Семетей,
Каары күчөп калганы.
Сөөмөй теңеп, чорого,
Наалат тилге алганы.
«Канчоро акмак оңбойсуң,
Кан ичмеңди койбойсуң!
Өлтүрөт адам дегенде,
Ок жыландай сойлойсуң!
Ушинте берсең түбүндө,
Эгерде эки болбойсуң!»
Деп көпкөчө токтолбой,
Чоролорго чамданды.
Көп кайгырып Толтойго,
Ичи күйүп саргарды.
Жерди тиктеп тизелеп,
Камчысын сайып алганы,
Оң бөйрөгүн таянып,
Өкүрүп Семен калганы:
«Өзүм эле, жат болду,
Өзөктөн чыккан өрт болду.
Өзүнчө келип Чынкожо,
Өлүп мында жок болду.
Кайгырып башым тел болдум,
Канатым бирөө кем болдум.

Бузуктун кирип тилине,
Болумдуу эрдин бири элең,
Ботом, Толтой, не болдуң?!
Жакыны эле Багыш кан,
Атам айкөл Манастын.
Жергелүү кыргыз башы элем,
Жеке эле эмес Таластын.
Жедигер элин калың журт,
Жериңди качан талаштым?
Шайтандын кирип тилине,
Сырттаным неге адаштың?!
Эреним Толтой мен сени,
Эченден артык болжодум.
Таласка кайтып келгенде,
Болот деп тууган ойлодум.
Араздык өтсө эмнеге,
Арага киши койбодуң?
Белдүүсү элен кыргыздын,
Биргелеш тизгин чойбодуң.
Армандуу бойдон жаш кетип,
Арыстаным неге сойлодуң?!
Өкүнгөн менен Толтойду,
Тирилтип алар айла жок.
Жаш Канчоро баланы,
Жекирген менен пайда жок».
Атагы артык эр Семен,
Артынан камды көргөнү.
Акун канын баш кылып,
Үргөнчтүн аял, эркегин,
Өкүртүп топко бөлгөнү.
Зыйнатын кылып Толтойду,
Ак кепиндеп көмгөнү.

* * *

Ал ишти кылып эр Семен,
Ааламга даңын таратты.
Жедигер, Букар, Анжиян,
Бийлигине каратты.
Колго түшкөн көп колду,
Жер-жерине кайтарды.
Чынокжо салган дүмөктүн,
Мизин минтип майтарды.
Курмандык болуп эр Толтой,
Жомогу калды айтарлуу.

АЙРЫМ СӨЗДӨРДҮН ТҮШҮНДҮРМӨСҮ

Акыйнек	— балдар оюнунун түрү.
Апу суроо	— кечирим суроо, алдына түшүү.
Арчу	— арып-ачуу, алдан таюу.
Балдак	— ат үстүндө жүргөндө бүркүттү колго кондурууга ылайыкталып жасалган шайман.
Безбелдек	— канаттуунун түрү.
Бел куда	— эки жакын адамдардын аялдарынын боюнда болсо, төрөгөндө бири кыз, бири эркек болуп калса кудалашуунун аталышы.
Бокор	— бастек, жапыс.
Доолбас	— алкактын бир жак бетине төөнүн териси тартылган казан мисалдуу мергенчиликке же жоого киргенде колдонулуучу анча чоң эмес барабан.
Жаан	— аалам.
Жаасын	— тексттеги маанисине караганда өлүмү жакын деген түшүнүк берет. Куран, сүрөөлөрүнүн бири.
Жабдал	— түйшүк.
Жудурук	— муштум.
Зара	— ак көңүл, таза.
Зыйнат	— өлүктү узатуунун расмиси.
Калдырган	— буттун тизеден төмөнкү бөлүгүн жабуучу согуш кийими.
Калкан	— кылыч, найза сыяктуу урма согуш куралынан калкалануучу курал.
Камка	— кездеменин түрү.
Каракчы	— ит-куштарды коркутуу үчүн жасалган киши түспөлүндөгү сөлөкөт.
Каргы	— иттин мойнуна тагылган курча.
Катыржаң	— кадырың жан болсун деген мааниде.
Кебез байлоо	— кудалашуу расмисин жасаганы келген күйөө тараптагылар мыкты деген атынын көкүлүнө кебез байлап келүү.
Кетелек	— согушта колдонулуучу союл.
Кисе	— оттук, милте ж. б. согушка пайдалануучу майда нерселер салына турган териден жасалган баштык.
Киш	— териси кымбат баалуу кичинекей жаныбар; булгун.
Колко	— белек-бечкек, сыйлык.
Колумсак	— жаанын огу салынуучу баштыкча.
Котчу	— баатырларды жандап жүргөн жигит, атчы.
Көмөлдүрүк	— ээрдин артка кетип калбас үчүн ээрге бекитилген аттын, омууроосуна тартылуучу кайыштан жасалган ат жабдыгы.
Көрөкө (күрөкө)	— баатырлар кийүүчү сырткы жоо кийими.
Куран	— эликтин эркеги.
Кутчу	— кушчу, мүлүшкөр, куш таптоочу.
Кыбыла	— Меке тарап, мусулмандар бет алып намаз окуй турган жак. Күн батыш маанисинде да колдонулат.
Кызыл уук кылуу	— тыптыйпыл кылып кырып салуу, талкалоо, кыруу.
Кээлигүү	— тынчтануу, токтолуу.
Малик	— дин түшүнүгүндө тозоктун башчысы.
Моолук	— ачкөздүк, өжөрлүк, кара мүртөздүк.
Мөгдүктөө	— чарчоо, үргүлөө, мөгдүрөө.
Мүлүшкөр	— кыраан куштарды таптоочу, машыктыруучу.

Нашта	— эртең мененки тамак.
Нөөбөт	— кезек, убакыт.
Обон соргок	— кыраан бүркүттүн түрү.
Параң	— көңүл буруу, кабар алуу.
Сонор	— биринчи жааган кар; биринчи кар менен куш салып, тайган агытып, аңчылык кылуу.
Сөйкө салуу	— күйөө тараптагылар тарабынан алуучу кызга барып сөйкө салуу жолу.
Тазкелдек	— канаттуунун түрү.
Таначар	— эки жаштагы торпок.
Телки	— жапайы жаныбардын түрү; эликтин ургаачысы.
Томого	— бүркүт, ителги, шумкар сыяктуу алгыр, кыраан куштардын башына кийгизүүчү калпакчасы.
Туулга	— жоокерлер кийүүчү баш кийим.
Түмөн	— он миң; сансыз, аябагандай көп.
Удул	— текст боюнча алганда тике, тайманбастан деген мааниде.
Чарайна	— калың булгаарыдан. же металлдан жасалган согуш кийими, соот.
Чырга	— кыраан куштарды таптоодо колдонулуучу айбандын же канаттуунун кеби.
Шумурай	— шум, шумдук, куу.
Элчи	— эки баатырдын ортосунда сүйлөшүүнү жүргүзгөн калыс киши.

МАЗМУНУ

«ТОЛТОЙ» ДАСТАНЫНА КАРАТА СӨЗ.....	5
ТОЛТОЙ (ЖУСУП МАМАЙДЫН ВАРИАНТЫ).....	13
БИРИНЧИ БӨЛҮК.....	13
ТОЛТОЙДУН БАЛАЛЫК ЧАКТАРЫ.....	13
СОНОРДОГУ САЙРАН.....	13
КОНТУКЧУНУН КАСТЫГЫ.....	35
КАМАНГИЛДИН ЧАТАГЫ.....	58
КОНТУКЧУНУН АКЫБЕТИ.....	72
ЭКИНЧИ БӨЛҮК.....	84
ТОЛТОЙДУН БААТЫРЛЫКТАРЫ.....	84
КОРОНКЫРДАН ОЛЖОНУ КУТКАРУУ.....	84
КАРЕЗГИ МЕНЕН КАРМАШУУ.....	102
КЕРКИМАТ МЕНЕН САЛГЫЛАШУУ.....	117
ТОЛТОЙДУН ЖАРАЛУУ БОЛУШУ.....	131
КЕРКИМАТТЫН КОЛ КУРАШЫ. КӨККҮЧҮКТҮН ЧАЛГЫНЫ.....	135
КЕРКИМАТТЫН ЖЕКСЕНДЕЛИШИ.....	139
БАЙТОРУ МЕНЕН БЕТТЕШҮҮ.....	150
БАЙ ЧАКАЙДЫН ЧАБУУЛУ ЖАНА ТОЛТОЙДУН ТУТКУНДАЛЫШЫ.....	161
ЖЕЛИККЕН БАЙ ЧАКАЙДЫН ЖЕР КАБУУСУ.....	175
ҮЧҮНЧҮ БӨЛҮК.....	185
ЧЫНКОЖОНУН ТОЛТОЙДУ АЗГЫРА БАШТАШЫ.....	185
ТОЛТОЙ МЕНЕН ЧЫНКОЖОНУН ДОСТУГУ.....	185
БАГЫШКА АШ БЕРҮҮ, БАЙТОРУНУН ӨЛҮМҮ.....	194
ЧЫНКОЖОНУН ЭЛГЕ БҮЛҮК САЛЫШЫ, АККОЁНДУ ТОЛТОЙГО БЕРИШИ.....	200
ТӨРТҮНЧҮ БӨЛҮК.....	206
ТОЛТОЙДУН АДАШУУСУ.....	206
АКУН КАНГА ЧАБУУЛ ЖАСОО.....	206
АЙЧҮРӨКТҮН ЧЫНКОЖОГО КАТ ЖИБЕРИШИ. СЕМЕТЕЙДИН АК ШУМКАРДЫ ИЗДЕП ҮРГӨНЧКӨ.....	224
КЕЛИШИ.....	224
КҮЛЧОРО МЕНЕН ТОЛТОЙДУН ЧАЛГЫНДА БЕТТЕШҮҮСҮ.....	241
ЧЫНКОЖОНУН ТУКУРУУСУ.....	249
КАНДУУ КАРМАШУУЛАР, ЧЫНКОЖОНУН АКЫБЕТИ.....	268
ТОЛТОЙДУН ӨЛҮМҮ.....	284
АЙРЫМ СӨЗДӨРДҮН ТҮШҮНДҮРМӨСҮ.....	293

АДАБИЙ-КӨРКӨМ БАСЫЛЫШ

«Эл адабияты» сериясы

8-том

**ТОЛТОЙ
ЭПОС**

Түзгөн *К. Кырбашев*
Басманын директору *К. Сапарбаев*
Редактору *А. Макешев*
Сүрөт редактору *З. Мидинова*
Сүрөтчүсү *Б. Кырбашев*
Тех. редактору *М. Курбанбаева, В. Крутякова*
Корректору *Р. Сакелова*

Терүүгө 19. 06. 98 берилди. Басууга 19. 01. 99 кол коюлду. Форматы
84×108^{1/32}. Офсет кагазы № 1. 21,75 физ. басма табак +1,0 вкл.
18,27 шарттуу басма табак. +0,84 вкл. Нускасы 7000. Заказ 147,
Келишимдик баа.

«Кыргызполиграфкомбинат» акционердик коому
«Шам» басмасы
720005, Бишкек ш., Т. Суванбердиев атындагы көчө, 102